Sa2G
mad
M75M

श्रीमदानन्दतीर्थ(पूर्णप्रज्ञ)भगवत्पादाचार्यविरचित,

श्रीसर्वमूलान्तर्गत

गीताप्रस्थानग्रन्थौ

१. गीताभाष्यम् (गीतायुतम्) १ - ११४

२. गीतातात्पर्यनिर्णयः ११५ - १८२

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
BOMBAY
47517
LIBRARY

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

गीताभाष्यम्.

(भगवद्गीतायुतम्)

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ देवं नारायणं नत्वा सर्वदोषविवर्जितम् ॥ परिपूर्णं गुरूंश्चान्गीतार्थं वक्ष्यामि लेशतः ॥ १ ॥ नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिर्ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरर्थितो ज्ञानप्रदर्शनाय भगवान्व्यासोऽवततार। ततश्चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनाद्वेदार्थाज्ञानाच संसारे क्लिश्यमानानां वेदानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां च धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदिति कृपालुः सर्ववेदार्थोपबृंहितां तदनुक्तकेवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तां च सर्वप्राणिनामवगाह्यानवगाह्यरूपां केवलभगवत्स्वरूपपरां परोक्षार्थां महाभारतसंहितामचीक्लृपत्। तच्चोक्तं। "लोकेशा ब्रह्मरुद्राद्याः संसारे

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥ संजय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा। आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूं। व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥ अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि। युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान्। पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥ युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान्। सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥ अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम।

क्लेशिनं जनम् । वेदार्थाज्ञमधीकारवर्जितं च स्त्रियादिकम् । अवेक्ष्य प्रार्थयामासुर्देवेशं पुरुषोत्तमम् । ततः प्रसन्नो भगवान्व्यासो भूत्वा च तेन च । अन्यावताररूपैश्च वेदानुक्तार्थभूषितम् । केवलेनात्मबोधेन दृष्टं वेदार्थसंयुतम् । वेदादपि परं चक्रे पंचमं वेदमुत्तमम् ॥ भारतं पंचरात्रं च मूलरामायणं तथा । पुराणं भागवतं चेति संभिन्नः शास्त्रपुंगव" इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे । "ब्रह्मापि तन्न जानाति ईषत्सर्वोपि

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७॥ भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥ अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः । नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥९॥ अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥ अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः । भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥ संजय उवाच ॥ तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः । सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥ ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः । सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥ ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ । माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥ पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः । पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥१५॥ अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥ काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥१७॥ द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते । सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥ स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥ अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः । प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥ हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥ अर्जुन उवाच ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥ यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानव-

जानाति। बह्वर्थमृषयस्तत्तु भारतं प्रवदन्ति ही''त्युपनारदीये। ''ब्रह्माद्यैः प्रार्थितो विष्णुर्भारतं स चकार ह। यस्मिन्दशार्थाः सर्वत्र न ज्ञेयाः सर्वजन्तुभिरि''ति नारदीये। ''भारतं चापि कृतवान्पंचमं वेदमुत्तमम्। दशावरार्थं सर्वत्र केवलं विष्णुबोधकम्। परोक्षार्थं तु सर्वत्र वेदादप्युत्तमं तु यदि''ति स्कान्दे। ''यदि विद्याच्चतुर्वेदान्सांगोपनिषदान्द्विजः। न चेत्पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः। इतिहास-

स्थितान्। कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे॥ २२॥ योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः। धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः॥ २३॥ संजय उवाच॥ एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत। सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम्॥ २४॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम्। उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति॥२५॥ तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान्। आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा॥ २६॥ श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि। तान्समीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान्॥ २७॥ कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत्। अर्जुन उवाच॥ दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम्॥ २८॥ सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति। वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते॥ २९॥ गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते। न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः॥ ३०॥ निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव। न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे॥ ३१॥ न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च। किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा॥ ३२॥ येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च। त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च॥ ३३॥ आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः। मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबन्धिनस्तथा॥ ३४॥ एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन। अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते॥ ३५॥ निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन। पाप-

पुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रचलिष्यति ॥ मन्वादि केचिद्ब्रुवते ह्यास्तिकादि तथा परे । तथोपरिचराद्यन्ये भारतं परिचक्षते ॥ भारतं सर्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा । देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्ऋषिभिश्च समन्वितैः ॥ व्यासस्यैवाज्ञया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम् । महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥ निरुक्तमस्य यो वेद

मेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥ तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान् । स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥३७॥ यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः । कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥ कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् । कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥ कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः । धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥ अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः । स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥४१॥ संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥ दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः । उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥ उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन । नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥ अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् । यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥ यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः । धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥४७॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ संजय उवाच ॥ तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् । विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् । अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥ क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते । क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ

सर्वपापैः प्रमुच्यते । यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न कुत्रचित् ॥ विराटोद्योगसारवानि"त्यादि तद्वाक्यपर्यालोचनया ऋषिसंप्रदायात् "को ह्यन्यः पुंडरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवे"दित्यादिपुराणग्रन्थान्तरगतवाक्यार्थान्यथानुपपत्त्या नारदाध्ययनादिलिङ्गैश्चावसीयते । कथमन्यथा भारतनिरुक्तिज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयः? । प्रसिद्धश्च सोऽर्थः । कथं चास्य न कर्तुं शक्यते ? । ग्रन्थान्तरगतत्वाच्च नाविद्यमानस्तुतिः । न च कर्तुरेव । इतरत्रापि साम्यात् । तत्र च सर्वभारतार्थसंग्रहां वासुदेवार्जुनसंवादरूपां भारतपारिजातमधुभूतां 'गीतामुपनिबबन्ध । तच्चोक्तम् । "भारतं सर्वशास्त्रेषु भारते गीतिका वरा । विष्णोः सहस्रनामापि ज्ञेयं पाठ्यं च तद्द्वयमि'ति महाकौर्मे । "स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदन" इत्यादि 'च । तत्र सेनयोर्मध्ये बांधवादिमोहजालसंवृतं विषीदंतमर्जुनं भगवानुवाच ॥ प्रज्ञावादान् स्वमनीषोत्थवचनानि ।

परंतप ॥३॥ अर्जुन उवाच ॥ कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन । इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥ गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके । हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥५॥ न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः । यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥ कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः । यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥७॥ न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् । अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥८॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः । न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥ तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत । सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥१०॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे । गतासूनगतासूंश्च नानु-

कथमशोच्याः ।.गतासून् । किमिति । न त्वेवाहम् ॥ ईश्वरनित्यत्व-स्याप्रस्तुतत्वाद्दृष्टान्तत्वेनाह । न त्वेवेति । यथाहं नित्यः सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धः एवं त्वमेते जनाधिपाश्च नित्याः । देहिनो भाव एतद्भवति । तदेवासिद्धमिति चेन्न । देहिनोऽस्मिन्यथा कौमारादिशरीरभेदेपि देही तदीक्षिता सिद्धः । एवं देहान्तरप्राप्तावपीक्षितृत्वात् । न हि जडस्य शरीरस्य कौमाराद्यनुभवः संभवति । मृतस्यादर्शनात् । मृतस्य वाय्वा-द्यपगमादनुभवाभावः । अहं मनुष्य इत्याद्यनुभवाच्चैतत्सिद्धमिति चेन्न । सत्येवाविशेषे देहे सुप्त्यादौ ज्ञानादिविशेषादर्शनात् । समश्चाभिमानो मनसि । काष्ठादिवच्च । श्रुतेश्च । प्रामाण्यं च प्रत्यक्षादिवत् । न च बौद्धादिवाक्यवत् । अपौरुषेयत्वात् । न ह्यपौरुषेये पौरुषेयाज्ञानादयः कल्पयितुं शक्याः । विना च कस्यचिद्वाक्यस्यापौरुषेयत्वं सर्वसमयाभि-मतधर्माद्यसिद्धिः । यश्च तौ नांगीकुरुते नासौ समयी । अप्रयोजक-त्वात् । मास्तु धर्मोऽनिरूप्यत्वादिति चेन्न । सर्वाभिमतस्य प्रमाणं विना निषेद्धुमशक्यत्वात् । न च सिद्धिरप्रामाणिकस्येति चेन्न । सर्वाभिमते-रेव प्रमाणत्वात् । अन्यथा सर्ववाचिकव्यवहारासिद्धेश्च । न च मया श्रुतमिति तव ज्ञातुं शक्यं । अन्यथा वा प्रत्युत्तरं स्यात् । भ्रांतिर्वा तव-स्यात् । सर्वदुःखकारणत्वं वा स्यात् । एको वान्यथा स्यात् । रचितत्वे च धर्मप्रमाणस्य कर्तुरज्ञानादिदोषशंका स्यात् । न चादोषत्वं स्ववाक्ये-नैव सिद्ध्यति । न च येन केनचिदपौरुषेयमित्युक्तमुक्तवाक्यसमं । अनादिकालपरिग्रहसिद्धत्वात् । अतः प्रामाण्यं श्रुतेः । अतः कुतर्के धीर स्तत्र न मुह्यति । अथवा जीवनाशं देहनाशं वापेक्ष्य शोकः ? । न ताव-ज्जीवनाशं । नित्यत्वादित्याह । नत्वेवेति । नापि देहनाशमित्याह । देहिन इति ।

शोचन्ति पण्डिताः ॥११॥ न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतःपरम् ॥ १२ ॥ देहिनोऽस्मिन्यथा देहे

यथा कौमारादिदेहहानेन जरादिप्राप्तावशोकः एवं जीर्णादिदेहहानेन देहांतरप्राप्तावपि ॥ तथापि तद्दर्शनाभावादिना शोक इति चेन्नेत्याह । मात्रास्पर्शा इति । मीयंत इति मात्रा विषयाः तेषां स्पर्शाः संबंधाः त एव शीतोष्णसुखदुःखदाः । देहे शीतोष्णादिसम्बन्धाद्धि शीतोष्णाद्यनुभव आत्मनः । ततश्च सुखदुःखे । न ह्यात्मनः स्वतो दुःखादिः संभवति । कुतः । आगमापायित्वात् । यद्यात्मनः स्वतः स्युः सुप्तावपि स्युः । अतो यतो मात्रास्पर्शा जाग्रदादावेव ते संति नान्यदेति तदन्वयव्यतिरेकित्वात्तन्निमित्ता एव नात्मनः स्वतः । आत्मनश्च तैर्विषयविषयिभावसंबंधादन्यः संबंधो नास्ति । न चागमापायित्वेपि प्रवाहरूपेण नित्यत्वमस्ति । सुप्तिप्रलयादावभावादित्याह । अनित्या इति । अतश्चात्मनो देहाद्यात्मभ्रम एव सुखदुःखकारणं । अतस्तद्विमुक्तस्य बंधुमरणादिदुःखं न भवति । अतोऽभिमानं परित्यज्य तान् शीतोष्णादींस्तितिक्षस्व ॥ अतः प्रयोजनमाह । यं हीति । यमेते मात्रास्पर्शा न व्यथयंति । पुरि शयमेव संतं । शरीरसंबंधाभावे सर्वेषामपि व्यथाभावात्पुरुषमिति विशेषणं । कथं न व्यथयंति ? । समदुःखसुखत्वात् । तत्कथं ? । धैर्येण ॥ नित्य आत्मेत्युक्तं । किमात्मैव नित्य आहोस्विदन्यदपि । अन्यदपि तत्किमित्यत आह । नासत इति । असतः कारणस्य सतो ब्रह्मणश्चाभावो न विद्यते । "प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तमे"ति वचनाच्छ्रीविष्णुपुराणे । पृथग्विद्यत इत्यादरार्थः । असतः कारणत्वं

कौमारं यौवनं जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥ मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥ यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ । समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥ नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

च "सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विभुरि"ति श्रीभागवते। असतः सदजायतेति च। अव्यक्तेश्च। संप्रदायतश्चैतत्सिद्धमित्याह। उभयोरपीति। अतो निर्णयः॥ किं बहुना। यद्देशतोऽनंतं तन्नित्यमेव वेदाद्यन्यदपीत्याह। अविनाशीति। नापि शापादिना विनाश इत्याह। विनाशमिति। अव्ययं च तत्॥ भवतु देहस्यापि कस्यचिन्नित्यत्वमिति नेत्याह। अंतवंत इति। अस्तु तर्हि दर्पणनाशात्प्रतिबिंबनाशवदात्मनाश इत्यत आह। नित्यस्येति। शरीरिण इति ईश्वरव्यावृत्तये। न च नैमित्तिकनाश इत्याह। अनाशिन इति। कुतः। अप्रमेयेश्वरसरूपत्वात्। न ह्युपाधिबिंबसन्निध्यनाशे प्रतिबिंबनाशः सति च प्रदर्शके। स्वयमेवाल प्रदर्शकः। चित्त्वात्। नित्यश्चोपाधिः कश्चिदस्ति। "प्रतिपत्तौ विमोक्षस्य नित्योपाध्या स्वरूपया। चिद्रूपया युतो जीवः केशवप्रतिबिंबक" इति भगवद्वचनात्॥ व्यवहारस्तु भ्रांत इत्याह। य एनमिति। कुतः। उक्तहेतुभ्यो नायं हंति न हन्यते। न हि प्रतिबिंबस्य क्रिया। स हि बिंबक्रिययैव क्रियावान्। ध्यायतीवेति श्रुतेश्च॥ अत्र मंत्रवर्णोप्यस्तीत्याह। न जायत इति। न चेश्वरज्ञानवद्भूत्वा भविता। तद्धि "तदैक्षत"। "देशतः कालतो योसाववस्थातः स्वतोन्यतः। अविलुप्तावबोधात्मे"त्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धं। कुतः। अजादिलक्षणेश्वरसरूपत्वात्। शाश्वतः सदैकरूपः। पुरं देहमणतीति पुराणः। तथापि न हन्यते हन्यमानेपि देहे॥ अतो य एवं वेद स कथं कं घातयति हन्ति वा।

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्। विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति॥ १७॥ अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः। अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत॥ १८॥ य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्। उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते॥१९॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः। अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥ २०॥ वेदाविना-

अविनाशिनं नैमित्तिकनाशरहितं । नित्यं स्वाभाविकनाशरहितं । अथवा अविनाशिनं दोषयोगरहितं । नित्यं सदाभाविनं । इति सर्वत्र विवेकः । दोषयुक्तपुरुषादिषु नष्टशब्दप्रयोगात् ॥ देहात्मविवेकार्थं दृष्टांतमाह । वासांसीति ॥ स्वतः प्रायोनिमित्तैश्चाविनाशिनोपि केनचिन्निमित्तविशेषेण स्यात् । ककच्छेदवत् इत्यतो विशेषनिमित्तानि निषेधति । नैनमिति ॥ वर्तमाननिषेधात्स्यादुत्तरत्रेत्यत आह । अच्छेद्य इति । वर्तमानादर्शनाद्युक्तमयोग्यत्वमिति सूचयति वर्तमानापदेशेन । कुतोऽयोग्यता नित्यसर्वगतादिविशेषणेश्वरसरूपत्वात् । शाश्वत इत्येकरूपत्वमात्रमुक्तम् । स्थाणुशब्देन नैमित्तिकमन्यथात्वं निवारयति । नित्यत्वं सर्वगतत्वविशेषणम् । अन्यथा पुनरुक्तेः । ऐक्योक्तावप्यनुक्तविशेषणोपादानान्नेश्वरैक्ये पुनरुक्तिः । युक्ताश्च बिंबधर्माः प्रतिबिंबेऽविरोधे । तत्ता च " रूपं रूपं प्रतिरूपोबभूव " " आभास एव चे"त्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धा । न चांशत्वविरोधः । तस्यैवांशत्वात् । न चैकरूपैवांशता । प्रमाणं चोभयविधवचनमेव । न चांशस्य प्रतिबिम्बत्वं कल्प्यम् । गाध्यादिष्वप्यंशबाहुरूप्यदृष्टेरितरत्राद्दष्टेः । स्थाणुत्वेपि तदैक्षतेत्याद्यविरुद्धमीश्वरस्य । उभयविधवाक्यात् । अचिन्त्यशक्तेश्च । न च मायैकम् । " त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते " । " न योगित्वादीश्वरत्वात् " । "चित्रं न चैतत्त्वयि कार्यकारण " इत्याद्यैश्वर्येणैव विरुद्धधर्माविरोधोक्तेः । महातात्पर्याच्च । मोक्षो हि महापुरुषार्थः । तत्रापि

शिनं नित्य य एनमजमव्ययम् । कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥ वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥ नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥ अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥ अव्यक्तोऽय-

मोक्ष एवार्थः । "अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे । अन्तप्राप्तिं सुखं प्राहुर्दुःखमन्तरमेतयोः" । "पुण्यचितो लोकः क्षीयत" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स च विष्णुप्रसादादेव सिध्यति । "वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं समवाप्नुयात्" । "तुष्टे तु तत्र किमलभ्यमनन्त ईशे" । "तत्प्रसादादवाप्नोति परां सिद्धिं न संशयः" । "येषां स एव भगवान्दययेदनन्तस्सर्वात्मना श्रितपदो यदि निर्व्यलीकम् । ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायां नैषां ममाहमिति धीः श्वसृगालभक्ष्ये" । "तस्मिन्प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते" । "ऋते यदस्मिन्भव ईश जीवास्तापत्रयेणोपहता न शर्म । आत्मँल्लभन्ते भगवंस्तवांघ्रिच्छायांशविद्यामत आश्रयेम" । "ऋते भवत्प्रसादाद्धि कस्य मोक्षो भवेदिह" । "तमेवं विद्वानि" त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स चोत्कर्षज्ञानादेव भवति । लोकप्रसिद्धेः । लोकसिद्धमविरुद्धमन्यत्राप्यङ्गीकार्यम् । अहल्याजारत्वाद्यपि 'दोषकृतोपि ते न बहुतरो लेप आसीदि'त्युत्कर्षमेव वक्ति । बहुनरकफलोह्यसौ । "तस्य न लोम च न मीयत" इति श्रुत्यन्तराच्च । "यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तम"मिति तदुक्तेश्च । "सत्यं सत्यं पुनः सत्यं शपथैश्चापि कोटिभिः । विष्णुमाहात्म्यलेशस्य विभक्तस्य च कोटिधा । पुनश्चानन्तधा तस्य पुनश्चापि ह्यनन्तधा । नैकांशसममाहात्म्याः श्रीशेषब्रह्मशंकरा"इति नारदीये । अन्योत्कर्षं ऐक्यं च । "तथैव सर्वशास्त्रेषु महाभारतमुत्तमम्" । "कोह्यन्यः पुंडरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेदि"त्यादिग्रन्थान्तरसिद्धोत्कर्षमहाभारतविरुद्धम् । तत्र हि । "नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम्" । "यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसंभवः" । "न त्वत्समोस्त्यभ्यधिक" इत्यादिषु साधारणप्रश्नावसर एव महान्तमुत्कर्षं विष्णोर्वक्ति । अन्यत्र यत्किंचिदुक्तावप्यसाधारण एवावसरे ।

तद्धि अग्न्यादेरपि वेदादावस्ति । "त्वमग्न इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुरुगायो नमस्यः" । "विश्वस्मादिन्द्र उत्तर" इत्यादिषु । तद्ग्रन्थविरोधाच्च । तथा हि स्कान्दे शैवे । "यदन्तरं व्याघ्रहरीन्द्रयोर्वने यदन्तरं मेरुगिरीन्द्रविन्ध्ययोः । यदन्तरं सूर्यसुरेज्यबिम्बयोस्तदन्तरं रुद्रमहेन्द्रयोरपि ॥ यदन्तरं सिंहगजेन्द्रयोर्वने यदन्तरं सूर्यशशांकयोर्दिवि । यदन्तरं जाह्नविसूर्यकन्ययोस्तदन्तरं ब्रह्मगिरीशयोरपि ॥ यदन्तरं प्रलयजवारिविप्रुषोर्यदन्तरं स्तम्बहिरण्यगर्भयोः । स्फुलिंगसंवर्तकयोर्यदन्तरं तदन्तरं विष्णुहिरण्यगर्भयोः ॥ अनन्तत्वान्महाविष्णोस्तदन्तरमनन्तकम् । माहात्म्यसूचनार्थाय ह्युदाहरणमीरितम् ॥ तत्समो ह्यधिको वापि नास्ति कश्चित्कदाचन । एतेन सत्यवाक्येन तमेव प्रविशाम्यह"मित्याद्याह । तत्रैव शिवं प्रति मार्कण्डेयवचनम् । "संसारार्णवनिर्मग्न इदानीं मुक्तिमेष्यसी"त्यादि । पाद्मे शैवे मार्कण्डेय कथाप्रबन्धे शिवान्निषिध्य विष्णोरेव मुक्तिमाह । "अहं भोगप्रदो वत्स मोक्षदस्तु जनार्दन" इत्यादि । समन्वयविरोधाच्च । वेदश्चेतिहासाद्यविरोधेन योज्यः । यदि चिद्यादिति वचनात् । अनिर्णयाच्चेन्द्रादिशंकयाऽन्यथा । तत्रापीष्टसिद्धिः । नामवैशेष्यात् । अतो भगवदुत्कर्ष एव सर्वागमानां महातात्पर्यम् । तथापि स्वतःप्रामाण्यात्सत्रेवोच्यते । अविरोधात् । न च प्रमाणसिद्धस्यान्यत्राद्दृष्ट्यापह्नवो युक्तः । धर्मवचिन्त्यादर्थानाम् । स्वतःप्रामाण्यानङ्गीकारे मानोक्तावप्यदोषत्वं च साधयेदित्यतिप्रसङ्गः । अनन्यापेक्षया च तत्परत्वं सिद्धमागमानाम् । 'नारायणपरा वेदाः' । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' । 'वासुदेवपरा वेदा' इति । नचैतद्विरुद्धम् । ईश्वरनियमात् । अनादौ च तत्सिद्धम् । द्रव्यं कर्म च कालश्चेत्यादौ । प्रयोजकत्वं तु पूर्वोक्तन्यायेन । अतस्सिद्धमेतत् । तच्चानन्यापेक्षाचिन्त्यशक्तित्व एव युक्तम् । अतो न मायामयमेकम् । अचलत्वं त्वप्रहर्षमनानन्दमदुःखमसुखं अप्रज्ञं

असद्वा इत्यादिवत् । क्रियादृष्टेः । तपो मे हृदयं साक्षात्तनुर्विद्या क्रिया कृतिरित्याद्युक्तेः । अतश्च न मायामयं सर्वम् । ऐश्वर्यादिवाचिभगशब्देनैव संबोधनाच्च 'तं त्वा भगे'त्यादौ । स्वरूपत्वाच्च न मायामयत्वं युक्तम् । 'विज्ञानशक्तिरहमाससमनन्तशक्तेः' । 'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे' । 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'त्यादिवचनात् ॥ अतएवाव्यक्तादिरूपः ॥ अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वं तथापि देहसंयोगवियोगात्मकजनिमृती स्त एवेत्यत आह । अथ चेति ॥ कुतोऽशोकः । नियतत्वादित्याह । जातस्येति ॥ तदेव स्पष्टयति । अव्यक्तादीनीति ॥ देहयोगवियोगस्य नियतत्वादात्मनश्चेश्वरस्वरूपत्वात्सर्वथाऽनाशान्नशोकःकार्य इत्युपसंहर्तुमैश्वरं सामर्थ्यं पुनर्दर्शयति । आश्चर्यवदिति । दुर्लभत्वेनेत्यर्थः । तद्धि आश्चर्य

मचिन्त्योयमविकार्योऽयमुच्यते। तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥ अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् । तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥ अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥ आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥ देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत । तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥ स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि । धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥ यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥ अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि । ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् । संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३४ ॥ भयाद्रणा-

लोके। दुर्लभोपीश्वरसरूपत्वात्सूक्ष्मत्वाच्चात्मनस्तद्दृष्टा ॥ सांख्यं ज्ञानं। 'शुद्धात्मतत्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयत' इति भगवद्वचनाद्व्यासस्मृतौ। योग उपायः। 'दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयः प्रसिद्धय' इति प्रयोगाद्भागवते। नेतरौ सांख्ययोगावुपादेयत्वेन विवक्षितौ। कुत्रचित्सामस्त्येन। कर्मयोग इत्यादिप्रयोगाच्च। निन्दितत्वाच्चेतरयोर्मोक्षधर्मेषु भिन्नमतत्वमुक्त्वा पंचरात्रस्तुत्या। वेदानां त्वेकार्थत्वान्न विरोधः। पार्थक्यं तु सांख्याद्यपेक्षया युक्तम्। तत्रैव चित्रशिखण्डिशास्त्रे पंचरात्रमूले वैदिक्योक्तेश्च। एवमेव सर्वत्र सांख्ययोगशब्द उपायवाचको वर्णनीयः। युक्तेश्च। ज्ञानं हि जैवमुक्तम्। उपायश्च वक्ष्यते। बुध्यतेऽनयेति बुद्धिः। सांख्यविषयो यया वाचा बुध्यते सा वागभिहितेत्यर्थः॥ योग इमां बुद्धिं शृण्वित्युक्तम्। बह्वयो हि बुद्धयो मतभेदात्। तत्कथमेकत्र निष्ठां करोमीत्यत आह। व्यवसायात्मिकेति। सम्यग्युक्तिनिर्णीतानां मतानामैक्यमेवेत्यर्थः॥ स्युरवैदिकानि मतानि अव्यवसायात्मकानि न तु वैदिकानि। तेपि हि केचित्कर्माणि स्वर्गादिफलान्येवाहुरित्यत आह। यामिमामिति। यामाहुस्तयेत्यन्वयः।

दुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः। येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥ अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः। निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं। तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥ सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ। ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥ एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु। बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥ नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते। स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन। बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥ यामिमां पुष्पितां

मोक्षफलमपेक्ष्य स्वर्गादिपुण्ययुक्तां वाचं प्रवदन्ति। वेदवादरताः। कर्मादिवाचकवेदवादरताः। वेदैर्यन्मुखत उच्यते तत्रैव रताः। नान्यदस्तीतिवादिनः। 'परोक्षविषया वेदाः'। 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः'। 'मां विधत्तेभिधत्ते मामि'त्यादिभिः पारोक्ष्येण प्रायो भगवन्तं वदन्ति। भोगैश्वर्यगतिं प्रति। तत्प्राप्तिं प्रति तत्प्राप्तिफला एव वेदा इति वदन्तीत्यर्थः। तेषां सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मिका बुद्धिः। समाधौ समाध्यर्थे न विधीयते। सम्यङ्निर्णीतार्थानां हीश्वरे मनस्समाधानं सम्यग्भवति। तद्धि मोक्षसाधनं। उक्तं चैतदन्यत्र। "न तस्य तत्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि वाचस्समासन्। स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यादि"ति॥ तां योगबुद्धिमाह। त्रैगुण्यविषया इत्यादिनेतरदपोह्य। वेदानां परोक्षार्थत्वात्त्रिगुणसम्बन्धि स्वर्गादि प्रतीतितोऽर्थ इव भाति। "परोक्षवादी वेदोयमि"ति ह्युक्तम्। अतः प्रातीतिकेऽर्थे भ्रान्तिं मा कुर्वित्यर्थः। "वादो विषयकत्वं च मुखतो वचनं स्मृतमि"त्यभिधानम्। न तु वेदपक्षो निषिध्यते। "वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा। आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते"। "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति"। "वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्। आचारश्चैव साधूनामात्मनो रुचिरेव च। वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्यय" इति वेदानां सर्वात्मना विष्णुपरत्वोक्तेः। तद्विहितस्य तद्विरुद्धस्य च धर्माधर्मत्वोक्तेश्च॥ तथापि काम्यकर्मिणां

वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः। वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः॥ ४२॥ कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्। क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति॥ ४३॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम्। व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते॥ ४४॥ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन। निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्॥ ४५॥ यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके। तावान्सर्वेषु वेदेषु

फलं ज्ञानिनां न भवतीति साम्यमेवेत्यत आह । यावानर्थ इति । यथा यावानर्थः प्रयोजनमुदपाने कूपे भवति तावान् सर्वतः संप्लुतोदकेऽन्तर्भवत्येव । एवं सर्वेषु वेदेषु यत्फलं तद्विजानतोपि ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य फलेऽन्तर्भवति । ब्रह्माणतीति ब्राह्मणः । अपरोक्षज्ञानी । स हि ब्रह्म गच्छति । विजानत इति ज्ञानफलत्वं तस्य दर्शयति ॥ कामात्मनां निन्दा कृता कथम् । एषां स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ कामस्यापि विहितत्वादित्यत आह । कर्मण्येवेति । त इत्युपलक्षणार्थम् । तत्र ज्ञानिनोपि न फलकामकर्तव्यता किम्वन्येषाम् । नत्वस्ति केषांचिन्न तेऽस्तीति । स हि ज्ञानी नरांश इन्द्रश्च । मोहादिस्त्वभिभवादेः । यदि तेषां शुद्धसत्त्वानां न स्याज्ज्ञानं क्वान्येषाम् ? । उपदेशादेश्च सिद्धं ज्ञानं तेषाम् । पार्थार्ष्टिषेणेत्यादि ज्ञानिगणनाच्च । कामनिषेध एवात्र । फलानि ह्यस्वातन्त्र्येण भवन्ति । न हि कर्मफलानि कर्माभावे यत्नतोपि भवन्ति । भवन्ति च काम्यकर्मिणो विपरीतप्रयत्नेप्यविरोधे । अतः कर्माकरण एव प्रत्यवायो न तु ज्ञानादिना वाऽकामनया फलाप्राप्तौ । अतः कर्मण्येवाधिकारः । अतस्तदेव कार्यम् । न तु कामेन ज्ञानादिनिषेधेन वा फलप्राप्तिः । कामवचनानां तु तात्पर्यं भगवतोक्तम् । रोचनार्थं फलश्रुतिः । "यथा भैषज्यरोचनमि"त्यादि भागवते । अतएव कामी यजेतेत्यर्थः । न तु कामीभूत्वेत्यर्थः । "निष्कामं ज्ञानपूर्वं चे"ति वचनात् । वक्ष्यमाणेभ्यश्च "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते"त्यादिभ्यश्च । अतो मा कर्मफलहेतुर्भूः । कर्मफलं तत्कृतौ हेतुर्यस्य स कर्मफलहेतुः स मा भूः । तर्हि न करोमीत्यत आह । मा त इति । कर्माकरणे स्नेहो मास्त्वित्यर्थः । अन्यफलाभावेऽपि मत्प्रसादाख्यफलभावात् । इच्छा च तस्य युक्ता । "वृणीमहे ते परितोषणाये"त्यादि महदाचा-

---

ब्राह्मणस्य विजानतः ॥४६॥ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥ योगस्थः कुरु कर्माणि

रात् । अनिन्दनाद्विशेषत इतरनिन्दनाच्च । सामान्यं विशेषो बाधत इति च प्रसिद्धम् । सर्वानानय नैकं मैत्रमित्यादौ । "अतो नैकात्म्यतां मे स्पृहयन्ति केचित्" "भक्तिमन्विच्छन्तः" "ब्रह्मजिज्ञासा" "विज्ञाय प्रज्ञां" "द्रष्टव्य" इत्यादिवचनेभ्यः । स्वार्थसेवकं प्रति न तथा स्नेहः । किं ददामीत्युक्ते सेवादियाचकं प्रति बहुतरः स्नेह इति लोकप्रसिद्धन्यायाच्च भक्तिज्ञानादिप्रार्थना कार्येति सिद्धम् ॥ पूर्वश्लोकोक्तं स्पष्टयति । योगस्थ इति । योगस्थ उपायस्थः । संगं फलस्नेहं त्यक्त्वा । तत एव सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा । स एव च मयोक्तो योगः ॥ इतश्च योगाय युज्यस्वेत्याह । दूरेणेति । बुद्धियोगाज्ज्ञानलक्षणादुपायात् । दूरेण अतीव । अतो बुद्धौ शरणं ज्ञाने स्थितिम् । फलं कर्मकृतौ हेतुर्येषां ते फलहेतवः ॥ ज्ञानफलमाह । बुद्धियुक्त इति । सुकृतमप्यप्रियं मानुष्यादिफलं जहाति । न बृहत्फलमप्युपासनादिनिमित्तम् । "न ह्यस्य कर्म क्षीयते" "अविदित्वास्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवती"त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । अतः कर्मक्षयश्रुतिरज्ञानिविषया सर्वत्र । उभयक्षयश्रुतिरप्यनिष्टविषया । न हीष्टपुण्यक्षये किंचित्प्रयोजनम् । न चेष्टनाशो ज्ञानिनो युक्तः । इष्टाश्च केचिद्विषयाः । "स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति" "प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवानि ब्राह्मणानां" "स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा" । "अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते" । "कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन्" "स एकधा भवती"त्यादिश्रुतिभ्यः । बहुत्वेप्यात्मसुखस्य पुनरिष्टत्वात्कर्मसुखे न विरोधः । अनुभवशक्तिश्चे-

सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय । सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय । बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

श्वरप्रसादात् । श्रुतेश्च । न च शरीरपातात्पूर्वमेतत् । "स तत्र पर्येति" । "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्ये"त्याद्युत्तरत्र श्रवणात् । न चैकीभूत एव ब्रह्मणा सह । "मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेदि"त्यादिनिन्दनान्मोक्षधर्मे । परिहारे पृथग्भोगाभिधानाच्च । शुकादीनां पृथग्दृष्टेश्च । "जगद्व्यापारवर्जमि"ति ऐश्वर्यमर्यादोक्तेश्च । "इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता" इति च । उपाधिनाशे नाशाच्च प्रतिबिम्बस्य । न चैकीभूतस्य पृथग्ज्ञाने मानं पश्यामः । आसं दुःखी नासमिति ज्ञानविरोधाच्चेश्वरस्य । अनेन रूपेणेति च । भेदाभावात् । न च प्रतिबिम्बस्य बिम्बैक्यं लोके पश्यामः । उपाधिनाशे मानं वा । "मग्नस्य हि परेऽज्ञान" इति दुःखात्मकत्वोक्तेश्च । यावदात्मभावित्वादित्युपाधिनित्यत्वाभिधानाच्च । अतोऽन्यवचनं प्रतीयमानमप्यौपचारिकम् । दृष्टाश्च ते भगवतो भिन्ना नारदेन । प्रतिशाखं च 'स एकधे'त्यादिषु भेदेन प्रतीयन्ते । विरोधे तु युक्तिमतामेव बलवत्त्वम् । युक्तयश्चावोक्ता मग्नस्य हीत्यादयः । अतो जले जलैकीभाववदेकीभावः । उक्तं च "यथोदकं शुद्धे शुद्धं" "यथा नद्य" इत्यादौ । तत्राप्यन्योन्यात्मकत्वे वृद्ध्यसम्भवः । अस्ति चेपत्समुद्रेऽपि वारि । महत्त्वादन्यत्राद्दष्टिः । "ता एवापो ददौ तस्य स ऋषिः शंसित व्रत" इति महाकौर्मे समर्थानां भेदज्ञानाच्च । "नैव तत्प्राप्नुवन्त्येते ब्रह्मेशानादयः सुराः । यत्ते पदं हि कैवल्यमि"ति निषेधाच्च नारदीये । सविचारश्च निर्णयः कृतो मोक्षधर्मेषु । बलवांश्च सविचारो निर्णयो वाक्यमात्रात् । अतो "यत्र नान्यत्पश्यती"त्याद्यपि तदधीनसत्तादिवाचि । अन्यथा कथमैश्वर्यादि स्यात् ? । न च तन्मायामयमित्युक्तम् । अन्यथा कथं तत्रैव स एकधेत्यादि ब्रूयात् ? । न च न ह वै सशरीरस्येत्यादि विरोधः । वैलक्षण्यात्तच्छरीराणाम् । अभौतिकानि हि तानि । नित्योपाधिविनिर्मितानीश्वरशक्त्या । तथा चोक्तम् । "शरीरं जायते

तेषां षोडश्या कलयैव चे"ति नारायणाष्टाक्षरकल्पे। वदन्ति च लौकिकाद्वैलक्षण्येऽभावशब्दम्। 'अप्रहर्षमनानन्दं' 'सुखदुःखवाह्य' इत्यादिषु। निरुक्त्यभावाच्च न तानि शरीराणि। तथा हि श्रुतिः। 'अशारीतिश्तच्छरीरमभवदि"ति। न हि तानि शीर्णानि भवन्ति। "सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति चे"तिवचनात् साम्यात्प्रयोगः। प्रयोगाच्च। "अनिन्द्रिया अनाहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः"। 'देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामि"त्यादि दृष्टदेहेष्वेव। न चैषाऽन्या गौणी मुक्तिः। "बहुनाऽत्र किमुक्तेन यावच्छ्वेतं न गच्छति। योगी तावन्न मुक्तः स्यादेष शास्त्रस्य निर्णय"इत्यादित्यपुराणे तदन्यमुक्तिनिषेधात्। ये त्वत्रैव भगवन्तं प्रविशन्ति तेऽपि पश्चात्तत्रैव यान्ति। योग्यत्वं चात्र विवक्षितम्। युधिष्ठिरप्रश्न इतरनिन्दनाच्च। सायुज्यं च ग्रहवत्। तदुक्तेश्च। "भुञ्जते पुरुषं प्राप्य यथा देवग्रहादयः। तथा मुक्तावुत्तमायां बाह्यान्भोगांस्तु भुञ्जत" इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे। अतोऽनिष्टस्यैव मोक्षः। सोऽस्त्येव सर्वात्मना। "अदुःखं" "सर्वदुःखविवर्जिताः" "अशोकमहिमं" "यत्र गत्वा न शोचती"त्यादि श्रुतिभ्यः। विशेषवचनाभावाच्च। येषां त्वीषद्दृश्यते ते न सायुज्यं प्राप्ताः। सामीप्याद्येव तेषाम्। अतः प्रारब्धकर्मशेषभावात्तद्भुक्त्वा सायुज्यं गच्छन्ति। तच्चोक्तम्। "सङ्कर्षणादयः सर्वे स्वाधिकारादनन्तरम्। प्रविशन्ति परं देवं विष्णुं नास्त्यत्र संशय" इति व्यासयोगे। अतोऽनिष्टस्य सर्वात्मना वियोगः। "परब्रह्मत्वमिच्छामि परमात्मञ्जनार्दने"त्यादिना ब्रह्मादिभिरपि प्रार्थितत्वात्। "न मोक्षसदृशं किञ्चिदधिकं वा सुखं क्वचित्। ऋते वैष्णवमानन्दं वाङ्मनोगोचरं महदि"त्यादेश्च ब्रह्मादिपदादप्यधिकतमं सुखं च मोक्ष इति सिद्धम्। अतो योगाय युज्यस्व। ज्ञानोपायाय। तद्धि कर्मकौशलम्।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥ कर्मजं बुद्धियुक्ता

तदुपायमाह । कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्यक्त्वा । अकामनया ईश्वराय समर्प्य बुद्धियुक्ताः सम्यग्ज्ञानिनो भूत्वा पदं गच्छन्ति । सयोगकर्म ज्ञानसाधनं तन्मोक्षसाधनमिति भावः ॥ कियत्पर्यन्तमवश्यं कर्तव्यानि मुमुक्षुणैवं कर्माणीत्याह । यदेति । निर्वेदं नितरां लाभम् । प्रयोगात् "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्ये"त्यादि । न हि तत्र वैराग्यमुपपद्यते । तथासति पाण्डित्यादिति स्यात् । न च ज्ञानिनां भगवन्महिमादिश्रवणे विरक्तिर्भवति । "आत्मारामा हि मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिरि"ति-वचनात् । अनुष्ठानाच्च शुकादीनाम् । न च तेषां फलं नास्ति । तस्यैव महत्सुखत्वात्तेषाम् । "या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् । सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत्किम्वन्तकासिलुलितात्पततां विमानादि"त्यादि वचनात् । तेषामप्युपासनादिफलस्य साधितत्वात् । तारतम्याधिगतेश्च । तथाहि । यदि तारतम्यं न स्यात् । 'नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादम्' । 'नैकात्म्यतां मे स्पृहयन्ति केचित्' । 'एकत्वमप्युत दीयमानं न गृह्णन्ती'ति मुक्तिमप्यनिच्छतामपि मोक्ष एव फलं तमिच्छतामपि स भवति सुप्रतीकादीनामिति कथमनिच्छतां स्तुतिरुपपन्ना स्यात् ? । वचनाच्च । 'यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे । तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिंगभेदने' । 'योगिनां भिन्नलिंगानामाविर्भूतस्वरूपिणाम् । प्राप्तानां परमानन्दं तारतम्यं सदैव ही'ति । 'न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कथञ्चन । मद्भक्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसी'ति च । साम्यवचनं तु प्राचुर्यविषयं दुःखाभावविषयं च । तथा चोक्तम् । 'दुःखाभावः परानन्दो लिंगभेदः समा मताः । तथापि परमानन्दो

हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः । जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा —

ज्ञानभेदात्तु भिद्यत' इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे। अतो न वैराग्यं श्रुतादावत्र विवक्षितम्। न च संकोचे मानं किंचित्। विद्यमान इतरत्र प्रयोगे। महद्भिः श्रवणीयस्य श्रुतस्य च वेदादेः फलं प्राप्स्यसीत्यर्थः॥ तदेव स्पष्टयति। श्रुतिविप्रतिपन्नेति। पूर्वं श्रुतिभिर्वेदैर्विप्रतिपन्ना विरुद्धा सती वेदार्थानुकूलेन तत्त्वनिश्चयेन विपरीतवाग्भिरपि निश्चला भवति। ततश्च समाधावचला बुद्धिर्ब्रह्मप्रत्यक्षदर्शनेन भेरीताडनादावपि परमानन्दमग्नत्वात्। तदा योगमवाप्स्यसि उपायसिद्धो भवसीत्यर्थः॥ स्थिता प्रज्ञा ज्ञानं यस्य स स्थितप्रज्ञः। भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षणमित्यर्थः। उक्तं लक्षणमनुवदति लक्षणान्तरं पृच्छामीति ज्ञापयितुं समाधिस्थस्येति। कं ब्रह्माणमीशं रुद्रं च वर्तयतीति केशवः। तथाहि निरुक्तिः कृता हरिवंशेषु रुद्रेण कैलासयात्रायाम्। 'हिरण्यगर्भः कः प्रोक्त ईशः शंकर एव च। सृष्ट्यादिना वर्तयति तौ यतः केशवो भवानि'ति वचनान्तराच्च। किमासीत किं प्रत्यासीत। नचार्जुनो न जानाति तल्लक्षणादिकम्। 'जानन्ति पूर्वराजानो देवर्षयस्तथैव च। तथापि धर्मान्पृच्छन्ति वार्तायै गुह्यवित्तये। न ते गुह्याः प्रतीयन्ते पुराणेष्वल्पबुद्धिना'मितिवचनात्॥ गमनादिप्रवृत्तिर्नात्यभिसन्धिपूर्विका मत्तादिप्रवृत्तिवदिति 'या निशे'त्यादिना दर्शयिष्यन् तल्लक्षणं प्रथमत आह। प्रजहातीति। एवं परमानन्दतृप्तः किमर्थमेवं प्रवृत्तिं करोतीति प्रश्नाभिप्रायः। प्रारब्धकर्मणैषत्तिरोहितब्रह्मणो वासनया प्रायोऽल्पाभिसन्धि पूर्विका गमनादिवृत्तयः संभवन्तीत्याशयवान्परि-

---

निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥ श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला। समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥ अर्जुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव। स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥५४॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान्। आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञ-

हरति । प्रायः सर्वान्प्रजहाति । शुकादीनामपीपद्दर्शनात् । 'त्वत्पादभक्तिमिच्छन्ति ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन' इत्युक्तेस्तामिच्छन्ति । यदात्विन्द्रादीनामाग्रहो दृश्यते तदाऽभिभूतं तेषां ज्ञानम् । तच्चोक्तम् । 'आधिकारिकपुंसां तु बृहत्कर्मत्वकारणात् । उद्भवाभिभवौ ज्ञाने ततोऽन्येभ्यो विलक्षणा' इति । अत एव वैलक्षण्यादनधिकारिणामाग्रहादि चेदस्ति न ते ज्ञानिन इत्यवगन्तव्यम् । न चात्र समाधिं कुर्वतो लक्षणमुच्यते । 'यः सर्वत्रानभिस्नेह' इति स्नेहनिषेधात् । न हि समाधिं कुर्वतस्तस्य शुभाशुभप्राप्तिरस्ति । असम्प्रज्ञातसमाधेः । सम्प्रज्ञातेत्वविरोधः । तथापि न तत्रैवेति नियमः । 'कामादयो न जायन्ते ह्यपि विक्षिप्तचेतसाम् । ज्ञानिनां ज्ञाननिर्धूतमलानां देवसंश्रयादि'ति स्मृतेः । मनोगता हि कामाः । अतस्तत्रैव तद्विरुद्धज्ञानोत्पत्तौ युक्तं हानं तेषामिति दर्शयति । मनोगतानिति । विरोधश्चोच्यते 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तत' इति । न चैत(द)दृष्ट्याऽपलपनीयम् । पुरुषवैशेष्यात् । आत्मना परमात्मना परमात्मन्येव स्थितः सन् । आत्माख्ये तस्मिन् स्थितस्य तत्प्रसादादेव तुष्टिर्भवति । 'विषयांस्तु परित्यज्य रामे स्थितिमतस्ततः । देवाद्भवति वै तुष्टिर्नान्यथा तु कथंचने'त्युक्तं हि नारायणरामकल्पे । अतो नात्मा जीवः ॥ तदेव स्पष्टयत्युत्तरैः श्लोकैस्त्रिभिः । एतान्येव ज्ञानोपायानि च । तच्चोक्तम् । 'तद्धि जिज्ञासुभिः साध्यं ज्ञानिनां यत्तु लक्षणमि'ति । शोभनाध्यासो रागः । 'रसो रागस्तथा रक्तिः शोभनाध्यास उच्यत' इत्यभिधानम् ॥ सर्वत्रानभिस्नेहत्वाच्छुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति न द्वेष्टि ॥ न चैतल्लक्षणं ज्ञानमयत्नतोऽपि भवतीत्याहो-

---

स्तदोच्यते ॥ ५५ ॥ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतराग भयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥ यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् । नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा

त्तरः श्लोकः। निराहारत्वेन विषयभोगसामर्थ्याभाव एव भवति। इतरविषयाकाङ्क्षाभावो वा। रसाकाङ्क्षादिर्न निवर्तते। स त्वपरोक्षज्ञानादेव निवर्तत इत्याह। विषया इति। 'इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः। वर्जयित्वा तु रसनामसौ रस्ये तु वर्धते' इति वचनाद्भागवते। रसशब्दस्य रागवाचित्वाच्च॥ अपरोक्षज्ञानरहितज्ञानिनोऽपि साधारणयत्नवतोऽपि मनो हरन्तीन्द्रियाणि। पुरुषस्य शरीराभिमानिनः। को दोषस्ततः?। प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि पुरुषस्य। तर्ह्यशक्यान्येवेत्यत आह। तानीति। बहुयत्नवतः शक्यानि। अतो यत्नं कुर्यादित्याशयः। युक्तो मयि मनोयुक्तः। अहमेव परः सर्वस्मादुत्कृष्टो यस्य स मत्परः। फलमाह। वशे हीति॥ रागादिदोषकारणमाह परिहाराय श्लोकद्वयेन। संमोहोऽकार्येच्छा। तथा हि मोहशब्दार्थ उक्त उपगीतासु। 'मोहसंज्ञितम्। अधर्मलक्षणं चैव नियतं पापकर्मस्वि'ति। तथाचान्यत्र 'सम्मोहोऽधर्मकामिते'ति। स्मृतिविभ्रमः प्रतिषेधादिस्मृतिविनाशः। बुद्धिविनाशः सर्वात्मना दोषबुद्धिनाशः। विनश्यति नरकाद्यनर्थं प्राप्नोति। तथा ह्युक्तम्। 'अधर्मकामिनः शास्त्रे विस्मृतिर्जायते यदा। दोषादृष्टेस्तत्कृतेश्च नरकं प्रतिपद्यत' इति॥ इन्द्रियजयफलमाहोत्तराभ्यां श्लोका-

---

प्रतिष्ठिता॥ ५८॥ विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः। रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते॥ ५९॥ यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः। इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः॥ ६०॥ तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः। वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥ ६१॥ ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते। सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते॥ ६२॥ क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः। स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥६३॥ रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्। आत्मवश्यैर्विधेयात्मा

स्याम् । विषयाननुभवन्नपि । विधेय आत्मा मनो यस्य सः । जितात्मेत्यर्थः । प्रसादं मनः प्रसादम् । कथं प्रसादमात्रेण सर्वदुःखहानिः ? । प्रसन्नचेतसो हि बुद्धिः पर्यवतिष्ठति । ब्रह्मापरोक्ष्येण सम्यक्स्थितिं करोति । प्रसादो नाम स्वतोऽपि प्रायो विषयागतिः ॥ प्रसादाभावे दोषमाहोत्तराभ्यां श्लोकाभ्याम् । नहि प्रसादाभावे युक्तिः चित्तनिरोधः । अयुक्तस्य च बुद्धिः सम्यग्ज्ञानं नास्ति । तदेवोपपादयति । न चायुक्तस्येति । शान्तिर्मुक्तिः । 'शान्तिर्मोक्षोऽथनिर्वाण'-मित्यभिधानात् ॥ कथमयुक्तस्य भावना न भवति ? । आह । इन्द्रियाणामिति । अनुविधीयते क्रियते नन्वीश्वरेणेन्द्रियाणामनु बुद्धिर्ज्ञानमित्यादिवक्ष्यमाणत्वात् । प्रज्ञां प्रज्ञानम् । उत्पत्स्यदपि निवारयतीत्यर्थः उत्पन्नस्याप्यभिभवो भवति ॥ तस्मात्सर्वात्मना निगृहीतेन्द्रिय एव ज्ञानीति निगमयति । तस्मादिति ॥ उक्तं लक्षणं पिण्डीकृत्याह । या निशेति । या सर्वभूतानां निशा परमेश्वरस्वरूपलक्षणा । यस्यां सुप्तानीव न किंचिज्जानन्ति । तस्यामिन्द्रियसंयमयुक्तो ज्ञानी जागर्ति सम्यगापरोक्ष्येण पश्यति परमात्मानमित्यर्थः । यस्यां विषयलक्षणायां भूतानि जाग्रति तस्यां निशायामिव सुप्तः प्रायो न जानाति । मत्तादिवद्गमनादिप्रवृत्तिः । तदुक्तम् । 'देहं तु तन्नचरमं' 'देहोपि दैववशग' इति

प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥ प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते । प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना । न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥ तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति

श्लोकाभ्याम् । मननयुक्तो मुनिः । पश्यत इत्यस्य साधनमाह ॥ तेन विषयानुभवप्रकारमाह । आपूर्यमाणमिति । यो विषयैरापूर्यमाणोऽप्यचलप्रतिष्ठो भवति नोत्सेकं प्राप्नोति न च प्रयत्नं करोति न चाभावे शुष्यति । न हि समुद्रः सरित्प्रवेशाप्रवेशनिमित्तवृद्धिशोषौ बहुतरौ प्राप्नोति प्रयत्नं वा करोति । स मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः॥ एतदेव प्रपञ्चयति। विहायेति । कामान् विषयान् निस्स्पृहतया विहाय यश्चरति भक्षयति । भक्षयामीत्यहंकारममकारवर्जितश्च स हि पुमान् स एव च मुक्तिमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ उपसंहरति। एषेति। ब्राह्मी स्थितिः ब्रह्मविषया स्थितिर्लक्षणम् । अन्तकालेऽप्यस्यां स्थित्वैव ब्रह्म गच्छति । अन्यथा जन्मान्तरं प्राप्नोति । यं यं वापीति वक्ष्यमाणत्वात् । ज्ञानिनामपि सति प्रारब्धकर्मणि शरीरान्तरं युक्तम् । 'भोगेन त्वितर' इति ह्युक्तम् । सन्ति हि बहुशरीरफलानि कर्माणि कानिचित् । 'सप्तजन्मनि विप्रः स्यादि'त्यादेः । दृष्टेश्च ज्ञानिनामपि बहुशरीरप्राप्तेः । तथा ह्युक्तम् । 'स्थितप्रज्ञोपि यस्तूर्ध्वः प्राप्य रौद्रं पदं ततः । साङ्कर्षणं ततो मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादत' इति गारुडे । 'महादेव परे जन्मंस्तव मुक्तिर्निरूप्यत' इति नारदीये । निश्चितं फलं च ज्ञानम् । 'तस्य तावदेव चिरं' 'यदुचनार्चिषमेवाभिसम्भवती'त्यादिश्रुतिभ्यः। न च कायव्यूहापेक्षा। 'तद्यथैषीकातूलं' 'तद्यथा पुष्करपलाशे 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणी'ति वचनेभ्यः । प्रारब्धे त्वविरोधः । प्रमाणाभावाच्च । न च तच्छास्त्रं प्रमाणम् । 'अक्षपादकणादानां सांख्ययोगजटाभृताम् । मतमालम्ब्य ये वेदं दूषयन्त्यल्प-

---

यद्वत् । तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥ विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः । निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥ एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति। स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥७२॥ [illegible]द्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्र०सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः॥

चेतस' इति वचनात् । यत्र तु स्तुतिः तत्र शिवभक्तानां स्तुतिपरत्वमेव न सत्यत्वम् । न हि तेषामपीतरग्रन्थविरुद्धार्थे प्रामाण्यम् । तथाह्युक्तम् । 'एष मोहं सृजाम्याशु यो जनान्मोहयिष्यति । त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज । प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुर्वि'ति वाराहे । 'कुत्सितानि च मिश्राणि रुद्रो विष्णुप्रचोदितः । चकार शास्त्राणि[च] विप्रर्षयस्तत्प्रचोदिताः । दधीच्याद्याः पुराणानि तच्छास्त्रसमयेन तु । चक्रुर्वेदैश्च ब्राह्माणि वैष्णवान्विष्णुवेदतः । पंचरात्रं भारतं च मूलरामायणं तथा । तथा पुराणं भागवतं विष्णुवेद इतीरितः । अतः शैव पुराणानि योज्यान्यन्याविरोधत' इति नारदीये । अतो ज्ञानिनां भवत्येव मुक्तिः । भीष्मादीनां तु तत्क्षणे मुक्त्यभावः । स्मरंस्त्यजतीति वर्तमानापदेशो हि कृतः । तच्चोक्तम् । 'ज्ञानिनां कर्मयुक्तानां कायत्यागक्षणो यदा । विष्णुमाया तदा तेषां मनो बाह्यं करोतिही'ति गारुडे । न चान्येषां तदा स्मृतिर्भवति । 'बहुजन्मविपाकेन भक्तिज्ञानेन ये हरिम् । भजन्ति तत्स्मृतिं त्वंते देवो याति न चान्यथे'त्युक्तेर्ब्रह्मवैवर्ते । निर्वाणमशरीरम् । 'कायो वाणं शरीरं चे'त्यभिधानात् । 'एतद्बाणमवष्टभ्ये'ति प्रयोगाच्च । निर्वाणशब्दप्रतिपादनमनिन्द्रिया इत्यादिवत् । कथमन्यथा सर्वपुराणादिप्रसिद्धाऽऽकृतिर्भगवत उपपद्यते ? । न चान्यद्भगवत उत्तमं ब्रह्म । 'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते' । 'भगवन्तं परं ब्रह्म परंब्रह्म जनार्दनः' । 'परमं यो महद्ब्रह्म' । 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः' । 'योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः' । 'नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति' । 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रय' इत्यादिभ्यः । न च तद्ब्रह्मणो शरीरत्वादेतत्कल्प्यम् । तत्रापि शरीरश्रवणात् । 'आनन्दरूपममृतम्' । 'सुवर्णज्योतिः' । 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश' इत्यादिषु । यदि रूपं न

स्यात् । आनन्दमित्येव स्यात् । न त्वानन्दरूपमिति । कथं च सुवर्णरूपत्वं स्यादरूपस्य? कथं दहरत्वम्? दहरश्च 'केचित्स्वदेहे'त्यादौ रूपवानुच्यते । 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' । 'रुक्मवर्णं कर्तारम्' । 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' 'सर्वतः पाणिपादं तत्' । 'विश्वतश्चक्षुरि'त्यादि वचनात् । विश्वरूपाध्यायादेश्च रूपवानवसीयते । अतिपरिपूर्णतमज्ञानैश्वर्यवीर्यानन्दश्रीशक्त्यादिमांश्च भगवान् । 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' । 'यः सर्वज्ञः' । 'आनन्दं ब्रह्मणः' । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' । 'अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यम्' । 'सहस्रलक्षामितकान्तिकान्तम्' । 'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे' । 'विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः' । 'तुर्यं तत्सर्वदृक्सदा' । 'आत्मानमन्यं च स वेद विद्वान्' । 'अन्यतमो मुकुन्दात्को नाम लोके भगवत्पदार्थः' । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य' । 'अतीव परिपूर्णं ते सुखं ज्ञानं च सौभगम्' । 'यच्चात्ययुक्तं स्मर्तुं वा शक्तः कर्तुमतः पर'इत्यादिभ्यः । तानि सर्वाण्यन्योऽन्यस्वरूपाणि । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' । 'यस्य ज्ञानमयं तपः' । 'स मा भग प्रविश स्वाहा' । 'न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मासमेदोऽस्थिसम्भवा' । 'नयोगित्वादीश्वरत्वात्सत्यरूपाच्युतो विभुः' । 'सदेहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः' । 'ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षर' इति पैङ्गिखिलेषु । 'देहोऽयं मे सदानन्दो नायं प्रकृतिनिर्मितः । परिपूर्णश्च सर्वत्र तेन नारायणोऽस्म्यहमि'त्यादि ब्रह्मवैवर्ते । तदेव लीलया चासौ परिच्छिन्नादिरूपेण दर्शयति मायया । 'न च गर्भेऽवसद्देव्या न चापि वसुदेवतः । न चापि राघवाज्जातो न चापि जमदग्नितः । नित्यानन्दोऽद्वयोऽप्येवं क्रीडतेऽमोघदर्शन' इति पाद्मे । 'न वै स आत्माऽऽत्मवतामधीश्वरो भुंक्ते हि दुःखं भगवान्वासुदेवः' । 'सर्गादेरीशिताऽजः परमसुखनिधिर्बोध-

रूपोऽप्यबोधं लोकानां दर्शयन्यो मुनिसुतविहृतात्मप्रियार्थं जगाम'। 'स ब्रह्मवन्द्यचरणो नरवत्प्रलापी स्त्रीसंगिनामिति रतिं प्रथयंश्चचार'। 'पूर्तेरचिन्त्यवीर्यो यो यथ दाशरथिः स्वयम्। रुद्रवाक्यमृतं कर्तुमजितो जितवत्स्थितः' 'योऽजितो विजितो भक्त्या गांगेयं न जघान ह'। 'न चाम्बां ग्राहयामास कृष्णः कोपरस्तत' इत्यादिभ्यश्च स्कान्दे। न तत्र संसारसमानधर्मा निरूप्याः। यत्र च परावरभेदोऽवगम्यते। तत्रानबुद्धिमपेक्ष्यावरत्वम्। विश्वरूपमपेक्ष्यान्यत्र। तच्चोक्तम्। 'परिपूर्णानि रूपाणि समान्यखिलरूपतः। तथाप्यपेक्ष्य मन्दानां दृष्टिं स्वाभृपयोऽपि तु। परावरं वदन्त्येवं ह्यभक्तानां विमोहनमि'ति गारुडे। न चात्र किंचिदुपचरितादि वाच्यम्। अचिन्त्यशक्तेः पदार्थवैचित्र्याच्चेत्युक्तम्। 'कृष्णरामादिरूपाणि परिपूर्णानि सर्वदा। न चाणुमात्रं भिन्नानि तथाप्यस्मान्विमोहसी'त्यादेश्च नारदीये। तस्मात्सर्वदा सर्वरूपेष्वपरिगणितानन्तगुणगणं नित्यनिरस्ताशेषदोषं च नारायणाख्यं परं ब्रह्मापरोक्षज्ञान्यृच्छतीति सिद्धम् ॥ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥

ॐ ॥ आत्मस्वरूपं ज्ञानसाधनं चोक्तं पूर्वत्र। ज्ञानसाधनत्वेनाकर्म विनिन्द्य कर्म विधीयत उत्तराध्याये ॥ कर्मणो ज्ञानमत्युत्तममित्यभिहितं भगवता 'दूरेण ह्यवरं कर्मे'त्यादौ। एवं चेत्किमिति कर्मणि घोरे युद्धाख्ये नियोजयसि? निवृत्तधर्मान्विनेत्याह। ज्यायसीति। कर्मणः सकाशाद्बुद्धिर्ज्यायसी चेत्ते मता तर्हि॥ ज्यायस्त्वेऽपि बुद्धेराधिकारित्वात्त्वं कर्मण्यप्यधिकृत इति तत्र नियोक्ष्यामीत्याशयवान्भगवानाह।

अर्जुन उवाच ॥ ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन। तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥ व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे। तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ।

लोक इति । द्विविधा अपि जनाः सन्ति । गृहस्थादिकर्मत्यागेन ज्ञाननिष्ठाः सनकादिवत् । तत्स्था एव ज्ञाननिष्ठाश्च जनकादिवत् । मद्धर्मस्था एवेत्यर्थः । साङ्ख्यानां ज्ञानिनां सनकादीनां योगिनामुपायिनां जनकादीनाम् । ज्ञाननिष्ठा अप्याधिकारिकत्वादीश्वरेच्छया लोकसंग्रहार्थत्वाच्च ये कर्मयोग्या भवन्ति तेऽपि योगिनः । निष्ठा स्थितिः । त्वं तु जनकादिवत्सकर्मैव ज्ञानयोग्यो न तु सनकादिवत्तत्त्यागेनेत्यर्थः । सन्ति हीश्वरेच्छयैव कर्मकृतः प्रियव्रतादयोऽपि ज्ञानिन एव । तथा ह्युक्तम् । 'ईश्वरेच्छया विनिवेशितकर्माधिकार' इति ॥ इतश्च नियोज्यामीत्याह । न कर्मणामिति । न कर्मणां युद्धादीनामारम्भेण नैष्कर्म्यं निष्कर्मतां काम्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यत इति मोक्षं नाश्नुते । ज्ञानमेव तत्साधनं न तु कर्माकरणमित्यर्थः । कुतः ? । पुरुषत्वात् । सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वा पुरेण युक्तो ननु जीवः । यदि कर्माकरणेन मुक्तिः, स्यात्स्थावराणाम् । न चाकरणे कर्माभावान्मुक्तिर्भवति । प्रतिजन्मकृतानामनन्तकर्मणां भावात् । न च सर्वाणि कर्माणि भुक्तानि । एकस्मिन् शरीरे बहूनि हि कर्माणि करोति । तानि चैकैकानि बहुजन्मफलानि कानिचित् । तत्र चैकैकानि कर्माणि भुञ्जन्प्राप्नोत्येव शेषेण मानुष्यम् । ततश्च बहुशरीरफलानि कर्माणीत्यसमाप्तिः । तच्चोक्तम् । 'जीवंश्चतुर्दशादूर्ध्वं पुरुषो नियमेन तु । स्त्री वाप्यनूनदशकं देहं मानुषमार्जते । चतुर्दशोर्ध्वजीवीनि संसारश्चादिवर्जितः । अतोऽविद्या परं देवं मोक्षाशा का महामुन' इति ब्राह्मे । यदि सादिः स्यात्संसारः पूर्वकर्माभावादतत्प्राप्तिः । अबन्धकत्वं त्वकामेनैव भवति । तच्च वक्ष्यते 'अनिष्टमिष्ट'-मिति । ननु निष्कामकर्मणः फलाभावान्मोक्षः स्मृतः । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिति चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति

ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥ न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४॥

सनातनमि'ति मानवे । अतस्तत्साम्यादकरणेऽपि भवतीत्यत आह । नचेति । संन्यासः काम्यकर्मपरित्यागः । 'काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासमि'ति वक्ष्यमाणत्वात् । अकामकर्मणामन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानान्मोक्षो भवति । तच्चोक्तम् । 'कर्मभिः शुद्धसत्त्वस्य वैराग्यं जायते हृदी'ति भागवते । विरक्तानामेव च ज्ञानमित्युक्तम् । 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि वाचः समासन् । स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यादि'ति । न तु फलाभावात् । कर्माभावात् । अतो न कर्मत्याग एव मोक्षसाधनम् । यत्याश्रमस्तु प्रायत्यार्थो भगवत्तोषणार्थश्च । अप्रयतत्वमेव हि प्रायो गृहस्थादीनां, इतरकर्मोद्योगात् । अप्रयतानां च न ज्ञानम् । तथाहि श्रुतिः । 'नाशान्तो नासमाहित' इति । महांश्च यत्याश्रमे तोषो भगवतः । तथा ह्याह । 'यत्याश्रमं तुरीयं तु दीक्षां मम सुतोषिणीमि'ति नारायणाष्टाक्षरकल्पे । आधिकारिकास्तु तत्स्था एव प्रायत्ये समर्थाः । स एव च महान् भगवत्तोषः । तच्चोक्तम् । 'देवादीनामादिराज्ञां महोद्योगेऽपि नो मनः । विष्णोश्चलति तद्योगोऽप्यतीव हरितोषणमि'ति पाद्मे ॥ न तु कर्माणि सर्वात्मना त्यक्तुं शक्यानीत्याह । न हीति ॥ तथापि शक्तितस्त्यागः कार्य इत्याह । कर्मेन्द्रियाणीति । मन एव प्रयोजकमिति दर्शयितुमन्वयव्यतिरेकावाह । मनसा स्मरन्मनसा नियम्येति । कर्मयोगं स्ववर्णाश्रमोचितम् । न तु गृहस्थकर्मैवेति नियमः । संन्यासादिविधानात् । सामान्यवचनाच्च ॥ अतो नियतं वर्णाश्रमोचितं कर्म कुरु ॥

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥ कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥ यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन । कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥७॥ नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः । शरीरयात्राऽपि च ते

'कर्मणा बध्यते जन्तुरि'ति कर्म बन्धकं स्मृतमित्यत आह । यज्ञार्था-दिति । कर्म बन्धनं यस्य लोकस्य स कर्मबन्धनः । यज्ञो विष्णुः । यज्ञार्थं सङ्गरहितं कर्म न बन्धकमित्यर्थः । मुक्तसङ्ग इति विशेषणात् । 'कामान्यः कामयत' इति श्रुतेश्च । 'अनिष्टमिष्टमि'ति वक्ष्यमाणत्वाच्च । 'एतान्यपि तु कर्माणी'ति च । 'तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यादि'ति च विशेषवचनत्वे समेऽपि विशेषणं परिशिष्यते ॥ अत्रार्थवादमाह । सह यज्ञा इति ॥ हेत्वन्तरमाह । अन्नादिति । यज्ञः पर्जन्यान्नत्वात्तत्कारण-मुच्यते । पूर्वयज्ञविवक्षायां च तस्य चक्रप्रवेशो न भवति । तद्व्यापाद्यं कर्मविषये । न तु साम्यमात्रेणेदानीं कार्यम् । मेघचक्राभिमानी च पर्जन्यः । तच्च यज्ञाद्भवति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुप-तिष्ठति । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा' इति स्मृतेः । उभय-वचनादादित्यात्समुद्राच्चाविरोधः । अतश्च यज्ञात्पर्जन्योद्भवः सम्भवति । यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागः । कर्मेतरक्रिया ॥ कर्म ब्रह्मणो जायते । 'एष ह्येव(एनं)साधु कर्म कारयति' । 'बुद्धिर्ज्ञानमि'त्यादिभ्यः । न च मुख्ये सम्भाव्यमाने पारम्पर्येणौपचारिकं कल्प्यम् । न च जडानां

न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥ यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः । तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥ सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥ देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः पर-मवाप्स्यथ ॥ ११ ॥ इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥१२॥ यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः । भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ ॥ १३ ॥ अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः । यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥ कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् । तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ एवं प्रवर्तितं चक्रं

स्वतः प्रवृत्तिः सम्भवति । 'एतस्य वा अक्षरस्ये'त्यादि सर्वनियमनश्रुतेश्च । 'द्रव्यं कर्म च कालश्चे'त्यादेश्च । अचिन्त्यशक्तिश्चोक्ता । जीवस्य च प्रतिबिम्बस्य बिम्बपूर्वेव चेष्टा । 'न कर्तृत्वमि'त्यादिनिषेधाच्च । अक्षराणि प्रसिद्धानि तेभ्योऽभिव्यज्यते परं ब्रह्म । अन्यथा अनादिनिधनमचिन्त्यं परिपूर्णमपि ब्रह्म को जानाति ? न च रूढिं विना योगाङ्गीकारो युक्तः । परामर्शाच्च तस्मात्सर्वगतं ब्रह्मेति । न ह्येकशब्देन द्विरुक्तेन भेदश्रुतिं विना वस्तुद्वयं कुत्रचिदुच्यते । तानि चाक्षराणि नित्यानि । 'वाचा विरूपनित्यया' । 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा' । 'अतएव च नित्यत्वमि'त्यादिश्रुतिस्मृतिभगवद्वचनेभ्यः । दोषश्चोक्तः सकर्तृकत्वे । न चाबुद्धिपूर्वमुत्पन्नानि । तत्प्रमाणाभावात् । निःश्वसितशब्दस्त्वक्लेशाभिप्रायो नाबुद्धिपूर्वाभिप्रायः । 'सोऽकामयते'त्यादेश्च । 'इष्टं हुत'मित्यादिरूपप्रपञ्चेन सहाभिधानाच्च । महातात्पर्यविरोधाच्च । तच्चोक्तं पुरस्तात् । न ह्यस्वातन्त्र्येणोत्पत्तिकर्तुः प्राधान्यम् । अस्वातन्त्र्यं च तदमतिपूर्वकत्वेन भवति । यथा रोगादीनां पुरुषस्य तज्जत्वेऽपि । उत्पत्तिवचनान्यभिव्यक्त्यर्थान्यभिमानिदेवताविषयाणि च । नित्येत्युक्त्वोत्सृष्टेतिवचनात् अभिव्यञ्जके कर्तृवचनं चास्ति । 'कृत्स्नं शतपथं चक्र' इति । कथमादित्यस्था वेदास्तेनैव क्रियन्ते ? वचनमात्राच्च निर्णयात्मकशारीरकोक्तं बलवत् । शास्त्रं योनिर्यस्येति तु शास्त्रयोनित्वम् । जन्माद्यस्येत्युक्ते प्रमाणं हि तत्रापेक्षितम् । न तु तस्य जातत्वं वेदकारणत्वं वा । न हि वेदकारणत्वं जगत्कारणत्वे हेतुः । न हि विचित्रजगत्सृष्टेर्वेदसृष्टिरशक्या सृज्यत्वे । न च सर्वज्ञत्वे । यदि वेदस्रष्टा सर्वज्ञः किमिति न जगत्स्रष्टा ? तस्माद्वेदप्रमाणकत्वमेवात्र विवक्षितम् । अतो नित्यान्यक्षराणि । यत एवं परम्परया यज्ञाभिव्यङ्ग्यं ब्रह्म तस्मात्तन्नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ तानि चाक्षराणि भूताभिव्यङ्ग्यानीति चक्रम्

॥ तदेतज्जगचक्रं यो नानुवर्तयति स तद्विनाशकत्वादघायुः । पापनिमित्तमेव यस्यायुः सोऽघायुः ॥ तर्ह्यतीव मनःसमाधानमपि न कार्यमित्यत आह । यस्त्विति । रमणं परदर्शनादिनिमित्तं सुखम् । तृप्तिरन्यत्रालम्बुद्धिः । सन्तोषस्तज्जनकं सुखम् । 'सन्तोषस्तृप्तिकारणमि'त्यभिधानात् । परमात्मदर्शनादिनिमित्तं सुखं प्राप्तः । अन्यत्र सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिः । महच्च तत्सुखम् । तेनैवान्यत्रालम्बुद्धिरिति दर्शयति । आत्मन्येव च सन्तुष्ट इति । तत्स्थ एव सन्सन्तुष्ट इत्यर्थः । नान्यत्किमपि सन्तोषकारणमित्यवधारणम् । आत्मना तृप्तः । न ह्यात्मन्यलम्बुद्धिर्युक्ता । तद्वाचित्वं च 'वयं तु न वितृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमैरि'ति प्रयोगात्सिद्धम् । अध्याहारस्त्वगतिका गतिः । 'आत्मरतिरेवे'त्यवधारणादसम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव कार्यं न विद्यते । 'स्थितप्रज्ञस्यापि कार्यो देहादिर्दृश्यते यदा । स्वधर्मो मम तुष्ट्यर्थः सा हि सर्वैरपेक्षिते'ति वचनाच्च पञ्चरात्रे । अन्यदाऽन्यरतिरपीषत्सर्वस्य भवति । न च तत्रालम्बुद्धिमात्रमुक्तम् । आत्मतृप्त इति पृथगभिधानात् । कर्तृशब्दः कालावच्छेदेऽपि चायं प्रसिद्धः । 'यो भुंक्ते स तु न ब्रूयादि'त्यादौ । अतोऽसम्प्रज्ञातसमाधावेवैतत् । मानव इति ज्ञानिन एवासम्प्रज्ञातसमाधिर्भवतीति दर्शयति । मनु अवबोधन इति धातोः । परमात्मरतिश्चात्र विवक्षिता । 'विष्णावेव रतिर्यस्य क्रिया तस्यैव नास्ति ही'ति वचनात् ॥ तस्य कर्मकाले वक्तव्योऽहमिति कश्चित्प्रत्युक्त्वा तत्कृतावात्मरत्यधिकः समोऽर्थो वा नास्ति । न च सन्ध्याद्यकृतौ कश्चिद्दोषोऽस्ति । न चैतदपहाय सर्वभूतेषु कश्चित्प्रयोजनाश्रयः । अर्थो येन दर्शनादिना भवति सोऽर्थव्यपाश्रयः । ज्ञानमात्रेण प्रत्यवायो

नानुवर्तयतीह यः । अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥ नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन । न चास्य

यद्यपि न भवति। तदर्जुनस्यापि सममिति न तस्य कर्मोपदेशयोग्यं तद्भवति। ईषत्प्रारब्धानर्थसूचकं च तद्भवति। महच्चेद्ब्रह्महत्यादिवत् ॥ यतोऽसंप्रज्ञातसमाधेरेव कार्याभावः तस्मात्कर्म समाचर ॥ आचारोऽप्यस्तीत्याह। कर्मणैवेति। कर्मणा सह कर्म कुर्वत एवेत्यर्थः। कर्म कृत्वैव ततो ज्ञानं प्राप्येति वा। न तु ज्ञानं विना। प्रसिद्धं हि तेषां ज्ञानित्वं भारतादिषु। 'तमेवं विद्वानमृत इह भवती' त्यादिश्रुतिभ्यश्च। अत्रापि कर्मणां ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च युद्धियुक्ता इति। गत्यन्तरं च 'नान्यःपंथा' इत्यस्य नास्ति। इतरेषां ज्ञानद्वाराऽप्यविरोधः। यत्र च तीर्थादेव मुक्तिसाधनमुच्यते। 'ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः प्रयागमरणेन वा। अथवा स्नानमात्रेण गोमत्यां कृष्णसन्निधावि' त्यादौ। तत्र पापादिमुक्तिः। स्तुतिपरता च। तत्रापि हि कुत्रचिद्ब्रह्मज्ञानसाधनत्वमेवोऽच्यते। अन्यथा मुक्तिं निषिध्य 'ब्रह्मज्ञानं विना मुक्तिर्न कथञ्चिदपीष्यते। प्रयागादेस्तु या मुक्तिर्ज्ञानोपायत्वमेव ही' त्यादौ। न च तीर्थस्तुतिवाक्यानि तत्प्रस्तावेऽप्युक्तं ज्ञाननियमं घ्नन्ति। यथा कश्चिद्दक्षं भृत्यं प्रत्युक्तान्ययमेव हि राजा किं राज्ञे' त्यादीनि। यथाऽऽह भगवान्। 'यानि तीर्थादिवाक्यानि कर्मादिविषयाणि च। स्तावकान्येव तानि स्युरज्ञानां मोहकानि वा ॥ भवेन्मोक्षस्तु मद्दृष्टेर्नान्यतस्तु कथञ्चने' ति नारदीये। अतोऽपरोक्षज्ञानादेव मोक्षः। कर्म तु तत्साधनमेव ॥ स यद्वाक्यादिकं प्रमाणं

सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥ तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर। असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥ कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः। लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः। स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥ न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन। नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥ यदि ह्यहं न

कुरुते, यदुक्तप्रकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ विद्वदविदुषोः कर्मभेदमाह । प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैरिन्द्रियादिभिः । प्रकृतिमपेक्ष्य गुणभूतानि हि तानि । तत्सम्बन्धीनि च । न हि प्रतिबिम्बस्य क्रिया ॥ कर्मभेदस्य गुणभेदस्य च तत्ववित् । गुणा इन्द्रियादीनि गुणेषु विषयेषु ॥ प्रकृतेर्गुणेषु इन्द्रियादिषु सम्मूढाः । इन्द्रियाद्यभिमानाद्विषयादिसङ्गः । गुणकर्मसु विषयेषु कर्मसु च । 'शब्दाद्या इन्द्रियाद्याश्च सत्वाद्याश्च शुभानि च । अप्रधानानि च गुणा निगद्यन्ते निरुक्तिगैरि'त्यभिधानात् । सत्वाद्यङ्गीकारे 'गुणा गुणेष्वि'त्ययुक्तं स्यात् । अतः सर्वाणि कर्माणि मय्येव सन्न्यस्य भ्रान्त्या जीवेऽध्यारोपितानि मय्येव विसृज्य भगवानेव सर्वाणि कर्माणि करोतीति मत्पूजेति च । आत्मानमधिकृत्य यच्चेतस्तदध्यात्मचेतः । सन्न्यासस्तु भगवान्करोतीति । निर्ममत्वं नाहं करोमीति ॥ फलमाह । ये म इति । ये

वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥ उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् । सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥ सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत । कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥ २५ ॥ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७ ॥ तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः । गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥ प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु । तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥२९॥ मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥ ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥ येत्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि

त्वेवं निवृत्तकर्मिणस्तेऽपि मुच्यन्ते ज्ञानद्वारा किम्वपरोक्षज्ञानिनः। न तु साधनान्तरमुच्यते। 'निवृत्तादीनि कर्माणि ह्यपरोक्षेशदृष्टये। अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते ॥ सर्वं तदन्तराऽधाय मुक्तये साधनं भवेत्। न किञ्चिदन्तराऽधाय निर्वाणायापरोक्षदृगि'ति ह्युक्तं नारायणाष्टाक्षरकल्पे। अत एव समुच्चयनियमो निराकृतः॥ एवं चेत्किमिति ते मतं नानुतिष्ठन्ति लोकाः? इत्यत आह। सदृशमिति। प्रकृतिः पूर्वसंस्कारः ॥ तथापि शक्तितो निग्रहः। निग्रहात्सद्यः प्रयोजनाभावेऽपि भवत्येवातिप्रयत्नत इत्याशयवानाह। इन्द्रियस्येति। तथा ह्युक्तं 'संस्कारो बलवानेव ब्रह्माद्या अपि तद्वशाः। तथापि सोऽन्यथा कर्तुं शक्यतेऽतिप्रयत्नत' इति॥ तथाप्युग्रं युद्धं कर्मेत्यत आह। श्रेयानिति॥ बहवः कर्मकारणाः सन्ति। क्रोधादयः कामश्च। तत्र को बलवानिति पृच्छति। अथेति अथेत्यर्थान्तरं। तयोर्न वशमागच्छेदिति प्रश्नप्रापकम्॥ यस्तु बलवान्प्रवर्तकः स एष कामः क्रोधोऽप्येष एव। तज्जन्यत्वात्। 'कामात्क्रोधोऽभिजायत' इति ह्युक्तं। यत्रापि गुरुनिन्दादिनिमित्तः क्रोधः तत्रापि भक्तिनिमित्तानिन्दाकामनिमित्त एव। ये त्वन्यथा वदन्ति ते सङ्कराञ्च सूक्ष्मं जानन्ति। उक्तं च। 'ऋते कामं न कोपाद्या जायन्ते हि कथञ्चने'ति। महाशनः। महद्धि कामभोग्यम्। महान्ब्रह्महत्यादि

नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥ सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि। प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥ इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ। तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्। स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥ अर्जुन उवाच। अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः। अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥ श्रीभगवानुवाच। काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः। महाशनो

कारणत्वान्महापाप्मा । सर्वपुरुषार्थविरोधित्वाद्वैरी । कथं विरोधी सः? । इदमनेनावृतम् । यथा धूमेनाग्निरावृतः प्रकाशरूपोऽप्यन्येषां सम्यग्दर्शनाय तथा परमात्मा । यथाऽऽदर्शो मलेनावृतोऽप्याभिव्यक्तिहेतुर्न भवति तथान्तःकरणं परमात्मादेर्व्यक्तिहेतुर्न भवति कामेनावृतम् । यथोल्बेनावृत्य बद्धो भवति गर्भः तथा कामेनावृतो जीवः ॥ शास्त्रतो जातमपि ज्ञानं परमात्मापरोक्ष्याय न प्रकाशते कामेनावृतं ज्ञानिनोऽपि किम्वल्पज्ञानिनः ? । कामरूपेण कामाख्येन नित्यवैरिणा । दुष्पूरेण दुःखेन हि कामः पूर्यते । न हीन्द्रादिपदं सुखेन लभ्यते । यद्यपीन्द्रादिपदं प्राप्तः पुनर्ब्रह्मादिपदमिच्छतीत्यलंबुद्धिर्नास्तीत्यनलः । उक्तं च । 'ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाग्नेर्धूमो बुद्धेर्मलं तथा । आदर्शस्याथ जीवस्य गर्भस्योल्बो हि कामक' इति ॥ वधार्थं शत्रोरधिष्ठानमाह । इन्द्रियाणीति । एतैर्ज्ञानमावृत्य बुध्यादिभिर्हि विषयैर्ज्ञानमावृतं भवति ॥ हृताधिष्ठानो हि शत्रुर्नश्यति ॥ शत्रुहनन आयुधरूपं ज्ञानं वक्तुं ज्ञेयमाह । इन्द्रियाणीति । 'असङ्गज्ञानासिमादाय तरातिपारमि'ति ह्युक्तम् । शरीरादिन्द्रियाणि पराणि उत्कृष्टानि । न केवलं बुद्धेः परः श्रुत्युक्तप्रकारेणाव्यक्तादपि । 'अव्यक्तात्पुरुषः पर' इति

महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणं ॥ ३७ ॥ धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च । यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतं ॥ ३८ ॥ आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥४०॥ तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ । पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥ इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥ एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्र०कर्मयोगो

(हि श्रुतिः) । न च तत्र तत्रोक्तैकदेशज्ञानमात्रेण भवति मुक्तिः । सार्वत्रिकगुणोपसंहारो हि भगवता गुणोपसंहारपादेऽभिहितः। 'आनन्दादयः प्रधानस्ये'त्यादिना । तथा चान्यत्र । 'अपौरुषेयवेदेषु विष्णु वेदेषु चैव हि । सर्वत्र ये गुणाः प्रोक्ताः सम्प्रदायागताश्च ये ॥ सर्वैस्तैः सह विज्ञाय ये पश्यन्ति परं हरिम् । तेषामेव भवेन्मुक्तिर्नान्यथा तु कथञ्चने'ति गारुडे । तस्मादव्यक्तादपि परत्वेन ज्ञेयः । न चात्र जीव उच्यते । 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तत'इत्युक्तत्वात् । 'अविज्ञाय परं मत्तो जयः कामस्य वै कुत' इति च । अतः परमात्मज्ञानमेवात्र विवक्षितम् । आत्मानं मनः आत्मना बुद्ध्या ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ॐ ॥ बुद्धेः परस्य माहात्म्यं कर्मभेदो ज्ञानमाहात्म्यं चोच्यतेऽस्मिन्नध्याये ॥ पूर्वानुष्ठितश्चायं धर्म इत्याह । इममिति ॥ 'मयि सर्वाणी' त्युक्तं तन्माहात्म्यमादितो ज्ञातुं पृच्छति । अपरमिति ॥ न तर्ह्यनादिर्भवानित्यत आह । अजोऽपीति । अव्यय आत्मा देहोऽपीत्यव्ययात्मा । 'अनन्तं विश्वतो मुखमि'ति रूपविशेषणमुत्तरत्र । 'एतन्नानावताराणां

नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ श्रीभगवानुवाच । इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् । विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः । स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥२॥ स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः । भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥ अर्जुन उवाच । अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥ श्रीभगवानुवाच । बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ५ ॥ अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

निधानं बीजमव्ययमि'ति च । 'जगृह' इति तु व्यक्तिः । युक्तयः स्तूक्ताः । आत्माऽनादित्वं तु सर्वसमम् । कथमनादिनित्यस्य जनिः ? । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय । प्रकृत्या जातेषु वसुदेवादिषु । तथैव तेषां जात इव प्रतीयत (ये) इत्यर्थः । न तु स्वतंत्रामधिष्ठायेत्याह । स्वामिति । 'द्रव्यं कर्म चे'ति ह्युक्तम् । सा हि तत्रोक्ता । ततः सर्वसृष्टेः । आत्ममायया आत्मज्ञानेन । प्रकृतेः पृथगभिधानात् । 'केतुः केतश्चितिश्चित्तं मतिः क्रतुर्मनीषा माये'त्यभिधानम् । सृष्टिकारणया तेषां शरीरादिसृष्ट्या विमोहिकया जात इवाजात एव प्रतीयते वा । उक्तं च । 'महदादेस्तु माता या श्रीर्भूमिरिति कल्पिता । विमोहिका च दुर्गाख्या ताभिर्विष्णुरजोऽपि हि । जातवत्प्रथते ह्यात्मचिद्बलान्मूढचेतसामि'ति । ईश्वर ईशेभ्योऽपि वरः । तच्चोक्तम् । 'ईशेभ्यो ब्रह्मरुद्रश्रीशेषादिभ्यो यतो भवान् । वरोऽतईश्वराख्या ते मुख्या नान्यस्य कस्य चिदि'ति ब्रह्मवैवर्ते । 'समर्थ ईश इत्युक्त स्तद्वरत्वाच्चमीश्वर'इति च ॥ न जन्मनैव परित्राणादिकं कार्यमिति नियमः । तथापि लीलया स्वभावेन च यथेष्टचारी । तथा ह्युक्तम् । 'देवस्यैष स्वभावोऽयम्' । 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' । 'क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय' । 'अरिभयादिव स्वयं पुराद्व्यवात्सीद्यदनन्तवीर्यः' । 'पूर्णोऽयमस्मात्र न किञ्चिदाप्यं तथापि सर्वाः कुरुते प्रवृत्तीः । अतो विरुद्धेषुमिमं वदन्ति परावरज्ञा मुनयः प्रशान्ता' इत्याद्यृग्वेदखिलेषु ॥ पृथङ्मुक्त्युक्तिः सर्वज्ञाननियमदर्शनार्थम् । न तु तावन्मात्रेण मुक्तिरित्युक्तम् । 'वेदाद्युक्तं तु सर्वं यो ज्ञात्वोपास्ते सदा

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥८॥ जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥९॥

हि मां । तस्यैव दर्शनपथं यामि नान्यस्य कस्यचिदि'त्युक्तेश्च महाकौर्मे । अत्रोक्तस्यैतज्ज्ञात्वैव जन्म नैतीति गतिः । नान्यस्य कस्यचिदिति विशेषणात् । तत्त्वत इति विशेषणाच्च सर्वज्ञानमापतति । यत्रैवं भवति तत्र तत्त्वत इति विशेषणे न विरोधः । उक्तं च । 'एकं च तत्त्वतो ज्ञातुं विना सर्वज्ञतां नरः । न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात्सर्वत्र जिज्ञसेदि'ति स्कान्दे ॥ सन्ति च तथा मुक्ता इत्याह । वीतरागेति । मन्मया मत्प्रचुराः । सर्वत्र मां विना न किञ्चित्पश्यन्तीत्यर्थः । न च मद्भजनमात्रेण मुक्तिर्भवत्यन्यदेवतादिरूपेण । तथापि सर्वेषा मानुरूप्येण फलं ददामीत्याह । ये यथेति । सेवयामि फलदानेन न तु गुणभावेन । कथमयं विशेष इत्यत आह । मम वर्त्मेति । अन्यदेवता यजन्तोऽपि मम वर्त्मैवानुवर्तन्ते । सर्वकर्मकर्तृत्वाद्भो क्तृत्वाच्च मम । 'येऽप्यन्यदेवताभक्ता' इति हि वक्ष्यति । यो देवानां नामधा एक एवेति श्रुतिः । भगवानेव च तत्राभिधीयते । 'अजस्य नाभावध्येकमर्पितमि'ति लिङ्गात् ॥ कुतो मम वर्त्मानुवर्तन्ते ? क्षिप्रं हि । अतएव हि फलप्राप्तिः । 'तस्मात्ते धनसनय'इति हि श्रुतिः ॥ अहमेव हि कर्तेत्याह । चातुर्वर्ण्यमिति । चतुर्वर्णसमुदायः । सात्त्विको ब्राह्मणः । सात्त्विकराजसः क्षत्रियः । राजसतामसो वैश्यः । तामसः शूद्र इति गुणविभागः । कर्मविभागस्तु शमो दम इत्यादिना वक्ष्यते । क्रियायां वैलक्षण्यात्कर्ताऽप्यकर्ता । तथा हि श्रुतिः । 'विश्वकर्मा विमना' इत्यादि । 'तनुर्विद्या क्रिया कृतिरि'ति च ।

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः । बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥ काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥ चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः । तस्य कर्तारमपि

साधितं चैतत्पुरस्तात् ॥ अत एव च न मां कर्माणि लिम्पन्ति । इतश्च न लिम्पन्तीत्याह । न मे कर्मफले स्पृहेति । इच्छामात्रं त्वस्ति न तु तत्राभिनिवेशः । तच्चोक्तम् । 'आकाङ्क्षन्नपि देवोऽसौ नेच्छते लोकवत्परः । न ह्याग्रहस्तस्य विष्णोर्ज्ञानं कामो हि तस्य त्वि'ति । न च केचिन्मुक्ता भवन्तीति क्रमेण सर्वमुक्तिः । तथा हि श्रुतिः । 'ज्ञात्वा तमेनं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाति विद्वानि'ति 'कथं वा इत्यनन्ता इत्यनन्तवदिति होवाचे'ति ॥ एवं ज्ञात्वापि कर्मकरणे आचारोऽप्यस्तीत्याह । एवमिति । पूर्वतरं कर्म पूर्वभावीत्यर्थः ॥ कर्म कुर्वित्युक्तम् । तस्य कर्मणो दुर्विज्ञेयत्वमाह सम्यग्वक्तुम् । किं कर्मेति ॥ न केवलं तज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसे ज्ञात्वैवेत्याशयवानाह । कर्मण इति । तच्चोक्तम् । 'अज्ञात्वा भगवान्कस्य कर्माकर्म विकर्मकम् । दर्शनं याति हि मुने कुतो मुक्तिश्च तद्विने'ति । अकर्म कर्माकरणम् । कर्माकर्मान्यद्विकर्म निषिद्धं कर्म बन्धकत्वात् । ततो विविच्य कर्मादि बोद्धव्यमित्यादि । न च शापादिना कवयोऽप्यत्र मोहिताः । अशक्यं चैतज्ज्ञातुमित्याह । गहनेति ॥ कर्मादिस्वरूपमाह । कर्मणीति । कर्मणि क्रियमाणे सत्यकर्म यः पश्येद्विष्णोरेव कर्म नाहं चित्प्रतिबिम्बः किञ्चित्करोमीति । अकर्मणि सुप्त्यादावकरणावस्थायां परमेश्वरस्य यः कर्म पश्यति अयमेव परमेश्वरः सर्वदा सर्वसृष्ट्यादि

मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥१३॥ न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥ किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥ कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥१७॥ कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ॥ स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः

करोतीति । स बुद्धिमान् ज्ञानी स एव च युक्तो योगयुक्तः । सर्वाकरणात्स एव च कृत्स्नकर्मकृत् । कृत्स्नफलवत्त्वात् ॥ एतदेव प्रपञ्चयति । यस्येत्यादि श्लोकपञ्चकेन । उक्तप्रकारेण ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम् ॥ न च कामसङ्कल्पाभावेनालम् । असङ्गं स्नेहं च त्यक्त्वा । ज्ञानस्वरूपमाह पुनः । नित्यतृप्त इति । नित्यतृप्तनिराश्रयेश्वरसरूपोऽहमस्मीति तथाविधः ॥ कामादित्यागोपायमाह । निराशीरिति । यतचित्तात्मा भूत्वा निराशीरित्यर्थः । आत्मा मनः । परिग्रहत्यागोऽनभिमानं । नैव किञ्चित्करोतीत्यस्याभिप्रायमाह । नाप्नोति किल्बिषमिति ॥ यतचित्तात्मनो लक्षणमाह । यदृच्छालाभेति । कथं द्वन्द्वातीतत्वमित्यत आह । समः सिद्धाविति ॥ उपसंहरति । गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य फलस्नेहरहितस्य । मुक्तस्य शरीराद्यनभिमानिनः । ज्ञानावस्थितचेतसः । परमेश्वरज्ञानिनः ॥ ज्ञानावस्थितचेतस्त्वं स्पष्टयति । ब्रह्मार्पणमिति । सर्वमेतद्ब्रह्मेत्युच्यते । तदधीनसत्ताप्रतीतित्वात् । न तु तत्स्वरूपत्वात् । उक्तं हि । 'त्वदधीनं यतः सर्वमतः सर्वो भवानिति । वदन्ति मुनयः सर्वे न तु सर्वस्वरूपत' इति पाद्मे । 'सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रमि'ति च । 'एतं ह्येव बह्वृचा'इत्यादि च । समाधिना सह ब्रह्मैव कर्म ॥ यज्ञभेदानाह । दैवमित्यादिना । दैवं भगवन्तम् । स एव तेषां यज्ञः । भगवदुपासनम् ।

कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥ यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥ त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः । कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥२०॥ निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥ यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः । समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥२२॥ गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥२३॥ ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥२४॥ दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते । ब्रह्माग्नावपरे

यज्ञमितिक्रियाविशेषणं । नान्यत्तेषामस्ति यतीनां केषाञ्चित् । यज्ञं भगवन्तं । 'यज्ञेन यज्ञं' । 'यज्ञो विष्णुर्देवते'त्यादि श्रुतिभ्यः । यज्ञेन प्रसिद्धेनैव । यज्ञं प्रतिजुह्वतीति सर्वत्र समं तं यज्ञमित्यादौ । उक्तं च । 'विष्णुं रुद्रेण पशुना ब्रह्मा ज्येष्ठेन सूनुना । अयजन्मानसे यज्ञे पितरं प्रपितामह' इत्यादि ॥ आत्मसंयमाख्योपायाग्नौ ॥ द्रव्यं जुह्वतीति द्रव्ययज्ञाः । तपः परमेश्वरार्पणबुद्ध्या तत्र जुह्वतीति तपोयज्ञा इत्यादि । इदं तपो हविः एतद्ब्रह्माग्नौ जुहोमि तत्पूजार्थमिति होमः । तदर्पण एव च होमबुद्धिः ॥ अपरे प्राणायामपरायणाः प्राणमपाने जुह्वति अपानं च प्राणे । कुम्भकस्था एव भवन्तीत्यर्थः ॥ नियताहारत्वेनैव प्राणशोषात् प्राणान्प्राणेषु जुह्वति । 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनी'त्यादि श्रुत्युक्तप्रकारेण वा । अन्यदपि ग्रन्थान्तरे सिद्धं । 'यदस्याल्पाशनं तेन प्राणाः प्राणेषु वै हुता' इति । ब्रह्मणः परमात्मनो मुखे । 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चे'ति हि वक्ष्यति । मानसवाचिककायिककर्मजा एव हि ते सर्वे । एवं ज्ञात्वा तानि कर्माणि कृत्वा विमोक्ष्यसे । युद्धं परित्यज्य यन्मोक्षार्थं करिष्यसि तदपि कर्म । अतो विहितम् न त्याज्यमिति

यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥२५॥ श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति । शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे । आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथा परे । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥ अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथा परे । प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥ अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥ यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनं । नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥ एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे । कर्मजान्विद्धि

भावः ॥ अखिलमुपासनाद्यङ्गत्युक्तम् । ज्ञानफलमेवेत्यर्थः ॥ इदानीमपि ज्ञान्येव ॥ तथाप्यभिमवान्मोहः । मा तूक्ता । येन ज्ञानेन मय्यात्मभूते सर्वभूतान्यथो तस्मादेव मोहनाशात्पश्यसि ॥ करणभूतं ज्ञानं स्तौति पुनः श्लोकत्रयेण ॥ तत्साधनं विरोधिफलं च तदुत्तरैस्त्त्वोपसंहरति ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते गीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ॐ ॥ तृतीयाध्यायोक्तमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन ॥ यदृच्छालाभसन्तुष्ट इत्यादिना संन्यासम् । कुरु कर्मैवेत्यादिना कर्मयोगं

तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप । सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥ तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ॥ ३४ ॥ यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव । येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥ अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥ श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं मत्परः संयतेन्द्रियः । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥ अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥ योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसञ्छिन्नसंशयम् । आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ ४१ ॥ तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः । छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ॥ ४२ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता० ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॥ ४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ सन्न्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि । यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सन्न्यासः

च । नियमनादिना सकललोककर्षणात्कृष्णः । तच्चोक्तम् । 'यतः कर्षसि देवेश नियम्य सकलं जगत् । अतो वदन्ति मुनयः कृष्णं त्वां ब्रह्मवादिन' इति महाकौर्मे । संन्यासशब्दार्थं भगवानेव वक्ष्यति । अयं प्रश्नाभिप्रायः । यदि संन्यासः श्रेयोऽधिकः स्यात्तर्हि संन्यासस्यैतद्विरोधि युद्धमिति ॥ नायं संन्यासो यत्याश्रमः । द्वन्द्वत्यागात्तु संन्यासान्मत्पूजैव गरीयसी'ति वचनात् । 'तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयदि'ति च । 'संन्यासस्तु तुरीयो यो निष्क्रियाख्यः सधर्मकः । न तस्मादुत्तमो धर्मो लोके कश्चन विद्यते । तद्भक्तोऽपि हि यद्गच्छेत्तद्गृहस्थो न धार्मिकः । मद्भक्तिश्च विरक्तिस्तदधिकारो निगद्यते । यदाधिकारो भवति ब्रह्मचार्यपि प्रव्रजेदि'ति नारदीये । 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' । 'यदहरेव विरजेदि'ति च । 'संन्यासे तु तुरीये वै प्रीतिर्मम गरीयसी । येषामत्राधिकारो न तेषां कर्मेति निश्चय' इत्यादेश्च ब्राह्मे । अतो नात्राश्रमः संन्यास उक्तः ॥ संन्यासशब्दार्थमाह । ज्ञेय इति । संन्यासस्य निःश्रेयसकरत्वं ज्ञापयितुं तच्छब्दार्थं स्मारयति । ज्ञेय इति ॥ संन्यासो हि ज्ञानान्तरङ्गत्वेनोक्तो 'न तस्य तत्वग्रहणाये'त्यादौ । अतः कथं सोऽवम इत्यत आह । साङ्ख्ययोगाविति । उभयोरप्यन्तरङ्गत्वेनाविरोधः । 'अग्निमुग्धो ह वै धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रतिजानाति' । 'मा वः पदव्यः पितरस्मदाश्रिता या यज्ञशालासनधूमवर्त्मनामि'त्यादि काम्यकर्मविषयमिति भावः । ये त्वन्यथा वदन्ति ते बालाः ॥ एकमपी-

---

कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ । तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥ ज्ञेयः स नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥४॥

त्यस्याभिप्रायमाह । यत्साङ्ख्यैरिति । योगिभिरपि ज्ञानद्वारा ज्ञान फलं प्राप्यत इत्यर्थः ॥ इतश्च संन्यासाद्योगो वर इत्याह । संन्यासस्त्विति । योगाभावे मोक्षादिफलं न भवति । अतः कामजयादिदुःखमेव तस्य । मोक्षाद्येव हि फलं अन्यत्फलमल्पत्वादफलमेवेत्याशयः । तच्चोक्तं । 'विना मोक्षफलं यत्तु न तत्फलमुदीर्यत' इति पाद्मे । यत्तु महाफलयोग्यं तस्याल्पं फलमेव न भवति । यथा पद्मरागस्य तण्डुलमुष्टिः । महाफलश्च योगयुक्तश्चेत्संन्यास इत्याह । योगयुक्त इति । मुनिः संन्यासी । तच्चोक्तं । 'स हि लोके मुनिर्नाम यः कामक्रोधवर्जित' इति ॥ एतदेव प्रपञ्चयति । योगयुक्त इति । सर्वभूतात्मभूतः परमेश्वरः । यच्चाप्नोतीत्यादेः । स आत्मभूतः स्वस्य समीपं प्रत्यादानादिकर्ता यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा ॥ संन्यासं स्पष्टयति पुनः श्लोकद्वयेन ॥ संन्यासयोगयुक्त एव च कर्मणा न लिप्यत इत्याह । ब्रह्मणीति । साधननियमस्योपचारत्वनिवृत्त्यर्थं पुनः पुनः फलकथनम् ॥ एवं चाचार इत्याह । कायेनेति ॥ पुनर्युक्त्यादिनियमनार्थं युक्तायुक्तफलमाह । युक्त इति । युक्तो योग-

---

यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते । एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥ सन्न्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥ योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥७॥ नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् । पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ॥८ ॥ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥९॥ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥ कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥११॥ युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबद्ध्यते ॥ १२ ॥

युक्तः ॥ पुनः संन्यासशब्दार्थं स्पष्टयति । सर्वकर्माणीति । मनसेति विशेषणादभिमानत्यागः ॥ न च करोति वस्तुत इत्याह । न कर्तृत्वमिति । प्रभुर्हि जीवो जडमपेक्ष्य ॥ ज्ञानमेवाज्ञाननाशकमित्याह । ज्ञानेनेति । प्रथमज्ञानं परोक्षं । अपरोक्षज्ञानाव्यवहितसाधनमाह । तद्बुद्धय इति । परमेश्वरस्वरूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनं चापरोक्षज्ञानसाधनमित्याशयवानाह । विद्येति ॥ तदेव स्तौति । इहैवेति ॥ संन्यासयोगज्ञानानि मिलित्वा प्रपञ्चयत्यध्यायशेषेण । पुनर्योगस्याधिक्यं स्पष्टयति । बाह्यस्पर्शेष्विति । कामरहितः आत्मनि यत्सुखं विन्दति स एव ब्रह्मयोगयुक्तात्मा चेत्तदेवाक्षयं सुखं विन्दति । ब्रह्मविषयो योगो ब्रह्मयोगः । ध्यानादियुक्तस्यैवात्मसुखमक्षयमन्यथा नेत्यर्थः ॥ संन्यासार्थं कामभोगं निन्दयति । ये हीति ॥ तत्परित्यागं प्रशंसति । शक्नोतीति । कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं शक्नोति ।

सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्नकारयन् ॥ १३ ॥ न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥ नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥ ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥१६॥ तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छन्त्य पुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥ विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥ इहैव तैर्जितः स्वर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥१९॥ न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् । स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥ बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखं । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१ ॥ ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते । आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥ शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ॥

शरीरविमोक्षणात्प्राग्यथा मनुष्यशरीरे सोढुं सुशकं तथा नान्यत्रेति भावः। ब्रह्मलोकादिस्तु जितकामानामेव भवति॥ ज्ञानिलक्षणं प्रपञ्चयत्युत्तरैः श्लोकैः। आरामः परदर्शनादिनिमित्तं सुखं। अत्र तु परमात्मदर्शनादिनिमित्तं तत्। सुखं तूपद्रवक्षये व्यक्तं। अत्र तु कामादिक्षये व्यक्तमात्मसुखं। स्वयं ज्योतिष्ट्वाद्भगवतस्तद्व्यक्तेरन्तर्ज्योतिः। सर्वेषामन्तर्ज्योतिष्ट्वेऽपि व्यक्तेर्विशेषः। असम्प्रज्ञातसमाधीनां बाह्यादर्शनात्। दर्शनेप्यकिञ्चित्करादेवशब्दः। उक्तं चैतत्। 'दर्शनस्पर्शसंभाषाद्यत्सुखं जायते नृणां। आरामः स तु विज्ञेयः सुखं कामक्षयोदितमि'ति नारदीये। 'स्वज्योतिष्ट्वान्महाविष्णोरन्तर्ज्योतिस्तु तत्स्थित' इति च। अन्तः सुखत्वादेः कारणमाह। ब्रह्मणि भूत इति॥ पापक्षयाच्चैतद्भवतीत्याह। लभन्त इति। क्षीणकल्मषा भूत्वा छिन्नद्वैधायतात्मानः। द्वेधाभावो द्वैधं संशयो विपर्ययो वा। तच्चोक्तं। 'विपर्ययः संशयो वा यद्द्वैधं त्वकृतात्मनां। ज्ञानासिना तु तच्छित्वा मुक्तसङ्गः परं व्रजेदि'ति। छिन्नद्वैधास्त एवाऽयतात्मानो दीर्घमनसः सर्वज्ञा इत्यर्थः। तत एव छिन्नद्वैधाः। तच्चोक्तं। 'क्षीणपापा महाज्ञाना जायन्ते गतसंशया' इति। छिन्नद्वैधाः यतात्मान इति वा॥ सुलभं च तेषां ब्रह्मेत्याह। कामक्रोधेति। अभितः सर्वतः॥ ध्यानप्रकारमाह। स्पर्शानित्यादिना। बाह्यान्स्पर्शान्बहिः कृत्वा। श्रोत्रा-

---

कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥ योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः। स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥ लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः। छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥ कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम्। अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥ स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः। प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥ यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः।

दीनि योगेन नियम्येत्यर्थः । चक्षुर्भ्रुवोरन्तरे कृत्वा । भ्रुवोर्मध्यमवलोकयन्नित्यर्थः । उक्तं च । 'नासाग्रे वा भ्रुवोर्मध्ये ध्यानी चक्षुर्निधापयेदि'ति । प्राणापानौ समौ कृत्वा कुम्भके स्थित्वेत्यर्थः ॥ ध्येयमाह । भोक्तारमिति ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पदाचार्य विरचिते गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

ॐ ॥ ज्ञानान्तरङ्गं समाधियोगमाहानेनाध्यायेन ॥ त्रिविक्षितं संन्यासमाह योगेन सह। अनाश्रित इति । चतुर्थाश्रमिणोऽप्यग्निः क्रिया चोक्ता दैवमेवेत्यादौ । 'अग्निर्ब्रह्म च तत्पूजा क्रिया न्यासाश्रमे स्मृते'ति च । तस्मान्निरग्निरक्रियः संन्यासी योगी च न भवत्येव ॥ संन्यासोऽपि योगान्तर्भूत इत्याह । यं संन्यासमिति । कामसङ्कल्पाद्यपरित्यागे कथमुपायवान्स्यादित्याशयः ॥ कियत्कालं कर्म कर्तव्यमित्यत आह । आरुरुक्षोर्मुनेरिति । योगमारुरुक्षोः उपायसम्पूर्तिमिच्छोः । योगारूढस्य सम्पूर्णोपायस्य । अपरोक्षज्ञानिन इत्यर्थः । कारणं परमसुखकारणं । अपरोक्षज्ञानिनोऽपि समाध्यादिफलमुक्तं । तस्य सर्वोपशमेन समाधिरेव कारणं प्राधान्येनेत्यर्थः । तथापि यदा भोक्तव्योपरमस्तदैव सम्यगसम्प्रज्ञातसमाधिर्जायते । अन्यदा तु भगवच्चरितादौ स्थितिः । तच्चोक्तं । 'ये त्वां पश्यन्ति भगवंस्त एव

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥ भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥२९॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे कृष्णार्जुनसंवादे कर्मसन्न्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥ स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥ यं सन्न्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव । न ह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव

सुखिनः परं । तेषामेव तु सम्यक्च समाधिर्जायते नृणां । भोक्तव्य-कर्मण्यक्षीणे जपेन कथयापि वा ॥ वर्तयन्ति महात्मानस्त्वद्भक्तास्त्वत्परायणा' इति ॥ योगारूढस्य लक्षणमाह । यदेति । सम्यगननुषङ्गस्तस्यैव भवति । उक्तं च । 'स्वतो दोषलयो दृष्ट्वा त्वितरेषां प्रयत्नत' इति ॥ स च योगारोहः प्रयत्नेन कर्तव्य इत्याह । उद्धरेदित्यादिना ॥ कस्य बन्धुरात्मेत्याह । बन्धुरात्मेति । आत्मा मनः । आत्मनो जीवस्य आत्मना मनसा । आत्मानं जीवं । आत्मैव मनः । आत्मना बुध्या । जीवेनैव वा । स हि बुध्या विजयति । उक्तं च । 'मनः परं कारणमामनन्ति' । 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः' । 'उद्धरेन्मनसा जीवं न जीवमवसादयेत् । जीवस्य बन्धुः शत्रुश्च मन एव न संशयः' । 'जीवेन बुद्ध्या हि यदात्मनो जितं तदा बन्धुः शत्रुरन्यत्र चास्य । ततो जयेद्बुद्धिबलो नरस्तद्देवे च भक्त्या मधुकैटभाराविे'त्यादि ब्रह्मवैवर्ते । अनात्मनः अजितात्मनः पुरुषस्य । अजितमनस्कस्य । सदपि मनोऽनुपकारीत्यनात्मा । सन्नपि भृत्यो यस्य न भृत्यपदे वर्तते स ह्यभृत्यः । तस्यात्मा मन एव शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्तते ॥ जितात्मनः फलमाह । जितात्मन इति । जितात्मा हि प्रशान्तो भवति । न तस्य मनः प्रायो विषयेषु गच्छति । तदा च परमात्मा सम्यक् हृद्याहितः

शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥ यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते । सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥ उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥ बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः । अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥ जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः । शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः । युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

सन्निहितो भवति। अपरोक्षज्ञानी स भवतीत्यर्थः। अपरोक्षज्ञानिनो लक्षणं स्पष्टयति। शीतोष्णेत्यादिना। शीतोष्णादिषु कूटस्थः। ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा विजितेन्द्रिय इति कूटस्थत्वे हेतुः। विज्ञानं विशेषज्ञानं। अपरोक्षज्ञानं वा। तच्चोक्तं। 'सामान्यैर्ये त्वविज्ञेया विशेषा मम गोचराः। देवादीनां तु तज्ज्ञानं विज्ञानमिति कीर्तितम्'। 'श्रवणान्मननाच्चैव यज्ज्ञानमुपजायते। तज्ज्ञानं दर्शनं विष्णोर्विज्ञानं शम्भुरब्रवीत्'। 'विज्ञानं ज्ञानमङ्गादेर्विशिष्टं दर्शनं तथे'त्यादि। कूटस्थो निर्विकारः। कूटवत्स्थित इति व्युत्पत्तेः। कूटमाकाशः। 'कूटं खं विदलं व्योम संधिराकाश उच्यत'इत्यभिधानात्। योगी योगं कुर्वन्। युक्तो योगसम्पूर्णः एवं भूतो योगानुष्ठाता योगसम्पूर्ण उच्यत इत्यर्थः॥ स एव च सर्वस्माद्विशिष्यते। साधुपापादिषु समबुद्धिः। जीवचितः परमात्मनः सर्वस्य तन्निमित्तत्वस्य च सर्वत्रैकरूप्येण। चिद्रूपा एव हि जीवाः। विशेषस्त्वन्तःकरणकृतः। सर्वेषां च साधुत्वादिकं सर्वमीश्वरकृतमेव स्वतो न किञ्चिदपि। उक्तं चैतत्सर्वं। 'स्वतः सर्वेऽपि चिद्रूपाः सर्वदोषविवर्जिताः। जीवास्तेषां तु ये दोषास्त उपाधिकृता मताः। सर्वं चेश्वरतस्तेषां न किञ्चित्स्वत एव तु। समा एव ह्यतः सर्वे वैषम्यं भ्रान्तिसम्भवम्। एवं समानजीवास्तु विशेषो देवतादिषु। स्वाभाविकस्तु नियमादत एव सनातनः। असुरादेस्तथा दोषा नित्याः स्वाभाविका अपि। गुणदोषौ मनुष्याणां नित्यौ स्वाभाविकौ मतौ। गुणैकमात्ररूपास्तु देवा एव सदा मता'इति ब्राह्मे। न तु साधुपापादीनां पूजादिसाम्यम्। तत्र दोषस्मृतेः। 'समानां विषमा पूजा विषमाणां समा तथा। क्रियते येन देवोऽपि स्वपदाद्भ्रश्यते पुमानि'ति पाद्मे। 'वित्तं बंधुर्वयः कर्म विद्याचैव तु पञ्चमी। एतानि मान्यस्थानानि

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु। साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते॥ ९॥ योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः। एकाकी-

गरीयो ह्युत्तरोत्तरमि'ति वामने। 'गुणानुसारिणीं पूजां समां दृष्टिं च यो नरः। सर्वभूतेषु कुरुते तस्य विष्णुः प्रसीदति। वैषम्यमुत्तमत्वं तु ददाति नरसञ्चयात्। पूजाया विषमा दृष्टिः समा साम्यं विदुःखजमि'ति ब्रह्मवैवर्ते। सुहृदादिषु शास्त्रोक्तपूजादिकृतिरन्यूनाऽनधिका या साऽपि समा। तदप्याह। 'यथा सुहृत्सु कर्तव्यं पितृशत्रुसुतेषु च। तथा करोति पूजादि समबुद्धिः स उच्यत' इति गारुडे। प्रत्युपकारनिरपेक्षयोपकारकृत्सुहृत्। क्लेशस्थानं निरूप्य यो रक्षां करोति स मित्रं। अरिर्वधादिकर्ता। कर्तव्ये उपकारे अपकारे च य उदास्ते स उदासीनः। कर्तव्यमुभयमपि यः करोति स मध्यस्थः। अवासितकृद्द्वेष्यः। आह चैतत्। 'द्वेष्योऽवासितकृत्कार्यमात्रकारी तु मध्यमः। प्रियकृत्प्रियो निरूप्यापि क्लेशं यः परिरक्षति। स मित्रमुपकारं तु ह्यनपेक्ष्योपकारकृत्। यस्ततः स सुहृत्प्रोक्तः शत्रुश्चापि वधादिकृदि'ति॥ समाधियोगप्रकारमाह। योगी युञ्जीतेत्यादिना। युञ्जीत समाधियोगयुक्तं कुर्यात्। आत्मानं मनः॥ योगं समाधियोगं युञ्ज्यात्॥ निर्वाणपरमां शरीरत्यागोत्तरकालीनां॥ अनशनादिनिषेधोऽशक्तस्य। उक्तं हि 'निद्राशनभयश्वासचेष्टातन्द्र्यादिवर्जनं। कृत्वा

यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः॥ १०॥ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः। नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम्॥ ११॥ तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः। उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये॥ १२॥ समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः। सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन्॥ १३॥ प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः। मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः॥ १४॥ युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः। शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति॥ १५॥ नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः। न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन॥ १६॥ युक्ताहार-

निमीलिताक्षस्तु शक्तो ध्यायन्प्रसिध्यती'ति नारदीये ॥ युक्ताहारविहारस्य । सोपायाऽहारादेः । यावता श्रमाद्यभावो भवति तावदाहारादेरित्यर्थः ॥ आत्मनि भगवति ॥ आत्मनो योगं भगवद्विषयं योगं ॥ आत्मना मनसा । आत्मनि देहे । आत्मानं भगवन्तं पश्यन् ॥ तत्त्वतो भगवद्रूपात् ॥ दुःखसंयोगो येन वियुज्यते स दुःखसंयोगवियोगः । न केवलमुत्पन्नं दुःखं नाशयति उत्पत्तिमेव निवारयतीति दर्शयति संयोगशब्देन । निश्चयेन योक्तव्यः योक्तव्य एव बुभूषुणेत्यर्थः ॥ सर्वान् सर्वविषयान् । अशेषतः एकविषयोऽपि कामः स्वल्पः कादाचित्कोऽपि न कर्तव्य इत्यर्थः । मनसैव नियन्तुं शक्यते नान्येनेत्येवशब्दः ॥ बुद्धेः कारणत्वं मनोनिग्रहे आत्मरमणे च ॥ यतो यतः यत्र यत्र । 'यतो यतो धावती'त्यादिप्रयोगात् ।

विहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥ यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते । निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥ यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता । योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥ यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया । यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥ सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् । वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्वतः ॥ २१ ॥ यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥ २२ ॥ तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् । स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥ सङ्कल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः । मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥२४॥ शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया । आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥ यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥ प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् । उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

आत्मन्येव वशं नयेत् । आत्मविषय एव वशीकुर्यादित्यर्थः ॥ पूर्वश्लोकोक्तं प्रपञ्चयति । एवं युञ्जन्निति ॥ ध्येयमाह । सर्वभूतस्थमिति । सर्वभूतस्थमात्मानं परमेश्वरं । सर्वभूतानि चात्मनि परमेश्वरे । तं च परमेश्वरं ब्रह्मत्वणादनैश्वर्यादिना साम्येन पश्यति । तच्चोक्तं । 'आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितं । अपश्यत्सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मनी'ति । 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरमि'ति च ॥ फलमाह । यो मामिति । तस्याहं न प्रणश्यामीति सर्वदा योगक्षेमवहः स्यामित्यर्थः । स च मे न प्रणश्यति सर्वदा मद्भक्तो भवति । सत्यपि स्वामिन्यरक्षत्यनाथः । एवं भृत्येऽप्यभजत्यभृत्य इति हि प्रसिद्धिः । उक्तं च । 'सर्वदा सर्वभूतेषु समं मां यः प्रपश्यति । अचला तस्य भक्तिःस्याद्योगक्षेमं वहाम्यहमि'ति गारुडे ॥ एतदेव स्पष्टयति । सर्वभूतस्थितमिति । एकत्वमास्थितः सर्वत्रैक एवेश्वर इति स्थितः । सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि मय्येव वर्तते । एवमपरोक्षं पश्यतो ज्ञानफलं नियतमित्यर्थः । तथापि प्रायो नाधर्मं करोति । कुर्वतस्तु महद्वेदुःखसूचकं भवतीत्युक्तं पुरस्तात् । आह च । 'कदाचिदपि नाधर्मे बुद्धिर्विष्णुदृशां भवेत् । प्रमादात्तु कृतं पापं स्वल्पं भस्मीभविष्यति । आदिराजैस्तथादेवैर्ऋषिभिः क्रियते क्रियत् । बाहुल्यात्कर्मणस्तेषां दुःखसूचकमेव तदि'ति ॥ साम्यं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । आत्मौपम्येनेति ॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः । सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥ यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ॥ ३० ॥ सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः । सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥३१॥ आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥ अर्जुन

एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि मनसश्चलत्वात् । उक्तं च । 'मनसश्चञ्चलत्वाद्धि स्थितिर्योगस्य वै स्थिरा । विनाऽभ्यासान्न शक्या स्याद्वैराग्याद्वा न संशय' इति व्यासयोगे ॥ न च कदाचित्स्वयमेव मनो नियम्यते । 'शुभेच्छारहितानां च द्वेषिणां च रमापतौ । नास्तिकानां च वै पुंसां सदा मुक्तिर्न जायत' इति निषेधाद्ब्राह्मे ॥ अयतिरप्रयत्नः ॥ योगस्य जिज्ञासुरपि ज्ञातव्यो मया योग इति यस्यातीवेच्छा सोऽपि । शब्दब्रह्मातिवर्तते परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ नैकजन्मनीत्याह । प्रयत्नादिति । जिज्ञासुर्ज्ञात्वा प्रयत्नं करोति ।

उवाच ॥ योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन । एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥ चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् । तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलं । अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥ असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः । वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः । अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥ कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति । अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥३८॥ एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः । त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते । न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥ प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः । शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥ अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् । एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥ तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥ पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः । जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥ प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः । अनेक-

एवमनेकजन्मभिः संसिद्धोऽपरोक्षज्ञानीभूत्वा परां गतिं याति । आह च । 'अतीवश्रद्धया युक्तो जिज्ञासुर्विष्णुतत्परः । ज्ञात्वा ध्यात्वा तथा दृष्ट्वा जन्मभिर्बहुभिः पुमान् । विशेन्नारायणं देवं नान्यथा तु कथञ्चने'ति नारदीये ॥ ज्ञानिभ्यो योगज्ञानिभ्यः । तपस्विभ्यः कृच्छ्रादिचारिभ्यः । उक्तं च । 'कृच्छ्रादेरपि यज्ञादेर्ध्यानयोगो विशिष्यते । तत्रापि शेषश्रीब्रह्मशिवादिध्यानतो हरेः । ध्यानं कोटिगुणं प्रोक्तमधिकं वा मुमुक्षुणामि'ति गारुडे । 'अज्ञात्वा ध्यायिनो ध्यानाज्ज्ञानमेव विशिष्यते । ज्ञात्वा ध्यानं ज्ञानमात्राद्ध्यानादपि तु दर्शनं । दर्शनाच्चैव भक्तेश्च न किञ्चित्साधनाधिकमि'ति नारदीये ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ॐ ॥ साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः । उत्तरैस्तु षड्भिर्भगवन्माहात्म्यं प्राधान्येनाह ॥ आसक्तमनाः अतीवस्नेहयुक्तमनाः । मदाश्रयः भगवानेव मया सर्वं कारयति । स एव च मे शरणं । तस्मिन्नेव चाहं स्थित इति स्थितः । असंशयं समग्रमिति क्रियाविशेषणं ॥ इदं मद्विषयं ज्ञानं । विज्ञानं विशेषज्ञानं ॥ दौर्लभ्यं

जन्मससिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥ तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः । कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥ योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे कृष्णार्जुनसंवादे अभ्यासयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः । असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥ ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

ज्ञानस्याह । मनुष्याणामिति ॥ प्रतिज्ञातं ज्ञानमाह । भूमिरित्यादिना । महतोऽहंकार एवान्तर्भावः ॥ अपरा अनुत्तमा । वक्ष्यमाणामपेक्ष्य । जीवभूता श्रीः । जीवानां प्राणधारिणी । चिद्रूपभूता सर्वदा सती । एतन्महद्भूतमिति श्रुतिः । जगाद च । 'प्रकृती द्वे तु देवस्य जडा चैवाजडा तथा । अव्यक्ताख्या जडा सा च सृष्ट्या भिन्नाष्टधा पुनः । महान्बुद्धिर्मनश्चैव पञ्चभूतानि चेति हि । अवरा सा जडा श्रीश्च परेयं धार्यते यया । चिद्रूपा सा त्वनन्ता च अनादिनिधना परा । यत्समं तु प्रियं किञ्चिन्नास्ति विष्णोर्महात्मनः । नारायणस्य महिषी माता सा ब्रह्मणोऽपि हि । ताभ्यामिदं जगत्सर्वं हरिः सृजति भूतराडि'ति नारदीये ॥ न केवलं ते जगत्प्रकृती मद्वशे इत्येतावन्मदैश्वर्यमित्याह । अहमिति । प्रभावादेः सत्ताप्रतीत्यादिकारणत्वात्तद्धोक्तृत्वाच्च प्रभव इत्यादि । तथा च श्रुतिः । 'सर्वकामः सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर' इति । आह च । 'स्रष्टा पाता च संहर्ता नियन्ता च प्रकाशिता । यतः सर्वस्य तेनाहं सर्वोऽसीत्यृषिभिः स्तुतः । सुखरूपस्य भोक्तृत्वान्न तु सर्वस्वरूपतः । आगमिष्यत्सुखं चापि तच्चास्त्येव सदापि तु । तथाऽप्यचिन्त्यशक्तित्वाज्जातं सुखमतीव चे'ति नारदीये ॥ अहमेव परतरः । मत्तोऽन्यत्परतरं न किञ्चिदपि । इदं ज्ञानं । रसोऽहमिति

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥ एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥ मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥ रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः । प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥ पुण्यो

विज्ञानं ॥ अबादयोऽपि तत एव ॥ तथापि रसादिस्वभावानां साराणां च स्वभावत्वे सारत्वे च विशेषतोऽपि स एव नियामकः । न त्वबादिनियमानुबद्धो रसादिस्तत्सारत्वादिश्चेति दर्शयति । अप्सु रस इत्यादिविशेषशब्दैः । भोगश्च विशेषतो रसादेरिति । उपासनार्थं च । उक्तं च गीताकल्पे । 'रसादीनां रसादित्वे स्वभावत्वे तथैव च । सारत्वे सर्वधर्मेषु विशेषेणापि कारणम् । सारभोक्ता च सर्वत्र यतोऽतो जगदीश्वरः । रसादिमानिनां देहे स सर्वत्र व्यवस्थितः । अबादयः पार्षदा ध्येयः स ज्ञानिनां हरिः । रसादिसम्पत्त्या अन्येषां वासुदेवो जगत्पतिरि'ति । 'स्वभावो जीव एव च' । 'सर्वस्वभावो नियतस्तेनैव किमुतापरम् । न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरमि'ति च । धर्माविरुद्धः कामरागविवर्जितमित्याद्युपासनार्थम् । उक्तं च गीताकल्पे । 'धर्माविरुद्धकामेऽसावुपास्यः काममिच्छता । विहीने कामरागादेर्बले च बलमिच्छता । ध्यातस्तत्र त्वनिच्छद्भिर्ज्ञानमेव ददाति स' इत्यादि । पुण्यो गन्ध इति भोगापेक्षया च । तथा च श्रुतिः । 'पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति' । 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोक'इत्यादिका । ऋतं च पुण्यं । 'ऋतं सत्यं तथा धर्मः सुकृतं चाभिधीयत'इत्यभिधानात् । 'ऋतं तु मानसो धर्मः सत्यं स्यात्स प्रयोगग' इति च । न चा'नश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' । 'अन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयानि'त्यादिविरोधः । स्थूलानशनोक्तेः । आह च सूक्ष्माशनम् । 'प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मन' इति । न चात्र जीव उच्यते । शारीरा-

गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ । जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥ बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् । बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥ बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् । धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

दात्मन इति भेदाभिधानात् । स्वप्नादिश्च शारीर एव । 'शारीरस्तु त्रिधा भिन्नो जाग्रदादिष्ववस्थितेरि'ति वचनाद्गारुडे । अस्मादितीश्वरव्यावृत्त्यर्थम् । 'शारीरौ तावुभौ ज्ञेयौ जीवश्चेश्वरसंज्ञितः । अनादिबन्धनस्त्वेको नित्यमुक्तस्तथाऽपर'इति वचनान्नारदीये । भेदश्रुतेश्च । सति गत्यन्तरे पुरुषभेद एव कल्प्यो न त्ववस्थाभेदः । आह च । 'प्रविविक्तभुग्यतो ह्यस्माच्छारीरात्पुरुषोत्तमः । अतोऽभोक्ता च भोक्ता च स्थूलाभोगात्स एव त्वि'ति गीताकल्पे ॥ न त्वहं तेष्विति तदनाधारत्वमुच्यते । उक्तं च । 'तदाश्रितं जगत्सर्वं नासौ कुत्रचिदाश्रित'इति गीताकल्पे ॥ तर्हि कथमेवं न ज्ञायस इत्यत आह । त्रिभिरिति । तादात्म्यार्थे मयट् । तच्चोक्तं । 'तादात्म्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट् त्रिधे'ति । न हि गुणकार्यभूता माया । गुणमयीति च वक्ष्यति । सिद्धं च कार्यस्यापि तादात्म्यं । 'तादात्म्यं कार्यधर्मादेः संयोगो भिन्नवस्तुनोरि'ति व्यासयोगे । भावैः पदार्थैः । सर्वे भावा दृश्यमाना गुणमया एत इति दर्शयति । एभिरिति । ज्ञानिव्यावृत्त्यर्थमिदमिति । गुणमयदेहादिकं दृष्ट्वेश्वरदेहोऽपि तादृश इति मायामोहित इत्यर्थः । जगाद च व्यासयोगे । 'गौणान्ब्रह्मादिदेहादीन्दृष्ट्वा विष्णोरपीदृशः । देहादिरिति मन्वानो मोहितोऽज्ञो जनो भृशमि'ति । एभ्यो गुणमयेभ्यः । 'गुणेभ्यश्च परमि'ति वक्ष्यमाणत्वात् । 'केवलो निर्गुणश्चे'त्यादि श्रुतिभ्यश्च । त्रैगुण्यवर्जितमिति चोक्तम् ॥ कथमनादिकाले मोहानत्ययो बहूनामित्यत आह । दैवीति । अयमाशयः । माया ह्येषा मोहिका । सा च सृष्ट्यादि-

---

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥ दैवीह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥१४॥

क्रीडादिमद्देवमंनन्धित्वादतिशक्तेर्दुरत्यया । तथा हि देवशब्दार्थं पठन्ति । 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिष्वि'ति । कथं दैवी? मदीयत्वात् अहं हि देव इति । अन्नवीच । 'श्रीर्भूर्दुर्गेति या भिन्ना महामाया तु वैष्णवी । तच्छक्त्यनन्तांशहीनाऽथापि तस्याश्रयात्प्रभोः । अनन्तब्रह्मरुद्रादेर्नास्याः शक्तिकलापि हि । तेषां दुरत्ययाप्येषा विना विष्णुप्रसादत' इति व्यासयोगे । तर्हि न कथञ्चिदत्येतुं शक्यत इत्यत आह । मामेवेति । अन्यत्सर्वं परित्यज्य मामेव ये प्रपद्यन्ते । गुर्वादिवन्दनं च मय्येव समर्पयन्ति । स एव च तत्र स्थित्वा गुर्वादिर्भवतीत्यादि पश्यन्ति । आह च नारदीये । 'मत्सम्पत्त्या तु गुर्वादीन्भजन्ते मध्यमा नराः । मदुपाधितया तांश्च सर्वभूतानि चोत्तमा' इति । 'आचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनङ्क्षि'इति च ॥ तर्हि किमिति सर्वे नात्याययन्त्यित आह । न मामिति । दुष्कृतित्वान्मूढाः । अतएव नराधमाः । अपहृतज्ञानत्वाच मूढाः । अतएवासुरं भावमाश्रिताः । स च वक्ष्यते प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चेत्यादिना । अपहारोऽभिभवः । उक्तं चैतद्व्यासयोगे । 'ज्ञानं स्वभावो जीवानां मायया ह्यभिभूयत' इति । असुषु रता असुराः । तचोक्तं नारदीये । 'ज्ञानप्रधाना देवास्तु असुरास्तु रता असावि'ति ॥ एकस्मिन्नेव भक्तिरित्येकभक्तिः । तचोक्तं गारुडे । 'मय्येव भक्तिर्नान्यत्र एकभक्तिः स उच्यत' इति ॥ बहूनां जन्मना-

---

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥ चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥ उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।' आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

मन्ते ज्ञानवान्भवति । तच्चोक्तं ब्राह्मे । 'जन्मभिर्बहुभिर्ज्ञात्वा ततो मां प्रतिपद्यत' इति ॥ प्रकृत्या स्वभावेन । 'स्वभावः प्रकृतिश्चैव संस्कारो वासनेति चे'त्यभिधानात् ॥ यां यां ब्रह्मादिरूपां तनुं । उक्तं च नारदीये । 'अन्तो ब्रह्मादिभक्तानां मद्भक्तानामनन्त'तेति । 'मुक्तश्च कां गतिं गच्छेन्मोक्षश्चैव किमात्मक' इत्यादेः परिहारसन्दर्भाच्च मोक्षधर्मेषु । 'अवतारे महाविष्णोर्भक्तः कुत्र च मुच्यत' इत्यादेश्च ब्रह्मवैवर्ते ॥ को विशेषस्तवान्येभ्य इत्यत आह । अव्यक्तमिति । कार्यदेहादिवर्जितम् । तद्वानिव प्रतीयस इत्यत आह । व्यक्तिमापन्नमिति । कार्यदेहाद्यापन्नं तच्चोक्तं । 'सदसतः परं' । 'न तस्य कार्यं' । 'अपाणिपादः' । 'आनन्ददेहं पुरुषं मन्यन्ते गौणदैहिकमि'त्यादौ । भावं याथार्थ्यम् । तथाऽब्रवीच्च । 'याथातथ्यमजानन्तः परं तस्य विमोहिता' इत्यादि ॥ अज्ञानं च मदिच्छयेत्याह । नाहमिति । योगेन सामर्थ्योपायेन मायया च । मयैव मूढो नाभिजानाति । तथाऽऽह पाद्मे । 'आत्मनः प्रकृतिं चैव लोकचित्तस्य बन्धनम् । स्वसामर्थ्येन देव्या च कुरुते स महेश्वर' इति ॥ न च

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः । तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥ यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥ स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२ ॥ अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥२३॥ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥ नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः । मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥ वेदाहं समतीतानि वर्तमानानिचार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न

मां माया बध्नातीत्याह । वेदेति । न कश्चनातिसमर्थोऽपि स्वसामर्थ्यात् ॥ द्वन्द्वमोहेन सुखदुःखादि विषयमोहेन । इच्छाद्वेषयोः प्रवृद्धयोः न हि किञ्चिज्ज्ञातुं शक्यम् । कारणान्तरमेतत् । सर्गे सर्गकाले आरभ्यैव । शरीरे हि सतीच्छादयः । पूर्वं त्वज्ञानमात्रं ॥ विपरीताश्च केचित्सन्तीत्याह । येषामिति ॥ जरामरणमोक्षायेत्यन्यकामनिवृत्त्यर्थं मोक्षे सक्तिस्तुत्यर्थं वा न विधिः । 'मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तु वरो ह्येकान्तभक्तिभागि'तीतरस्तुतेर्नारदीये । नात्यन्तिकमिति च । 'देवानां गुणलिङ्गानामानुश्राविककर्मणां । सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या । अनिमित्ता भगवति भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी । जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथे'ति भागवते लक्षणाच्च । आह च । 'सर्वे वेदास्तु देवार्था देवा नारायणार्थकाः । नारायणस्तु मोक्षार्थे मोक्षो नान्यार्थ इष्यते । एवं मध्यमभक्तानामेकान्तानां न कस्यचित् । अर्थं नारायणो देवः सर्वमन्यत्तदर्थकमि'ति गीताकल्पे । त एव च विदुः । 'यमेवैष वृणुत' इति श्रुतेः ॥
॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते गीताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥　॥　॥　॥　॥

कश्चन ॥ २६ ॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत । सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥ २७ ॥ येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् । ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥ जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥ साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥३०॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे ०ज्ञानविज्ञानयोगोनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ॐ ॥ मरणकाले कर्तव्यगत्यावस्मिन्नध्याय उपदिशति ॥ परममक्षरं ब्रह्म । वेदादिशङ्कानिवृत्त्यर्थमेतत् । आत्मन्यधि यत्तदध्यात्मम् । आत्माधिकारे यत्तदिति वा । तथा हि । जैवः स्वभावः । स्वाख्यो भावः स्वभाव इति व्युत्पत्या जीवो वा स्वभावः । सर्वदाऽस्त्येवैकप्रकारेणेति भावः । अन्तःकरणादिव्यावृत्त्यर्थो भावशब्दः । न ह्येकप्रकारेण स्थितिरन्तःकरणादेः । विकारित्वात् । स्वशब्द ईश्वरव्यावृत्त्यर्थः । भूतनां जीवानां भावानां जडपदार्थानां चोद्भवकरेश्वरक्रिया विसर्गः । विशेषेण सर्जनं विसर्ग इत्यर्थः ॥ भूतानि सशरीरान् जीवानधिकृत्य यत्तदधिभूतम् । क्षरो भावः विनाशिकार्यपदार्थः । अव्यक्तान्तर्भावेऽपि तस्याप्यन्यथाभावाख्यो विनाशोऽस्त्येव । तच्चोक्तं । 'अव्यक्तं परमे व्योम्नि निष्क्रिये सम्प्रलीयत' इति । 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमे'ति च । 'विकारोऽव्यक्तजन्म ही'ति च स्कान्दे । पुरि शयनात्पुरुषो जीवः । स च सङ्कर्षणो ब्रह्मा वा । स सर्वदेवानधिकृत्य वर्तते पतिरित्यधिदैवतम् । देवाधिकारस्थ इति वा । सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेरधियज्ञः । अन्योऽधियज्ञोऽग्न्यादिः प्रसिद्ध इति देह इति विशेषणम् । 'भोक्तारं यज्ञतपसां' । 'त्रैविद्या मां' । 'येऽप्यन्यदेवताभक्ताः' । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि' । 'ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवा' इत्यादेः । 'कुतो ह्यस्य ध्रुवः स्वर्गः कुतो नैश्रेयसं पदमि'त्यादिपरिहाराच्च मोक्षधर्मे । भगवांश्चेत्तद्भोक्तृत्वादेरधियज्ञत्वं सिद्धमिति

अर्जुन उवाच ॥ किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम । अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥ अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन । प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥ अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधि-

कथमित्यस्य परिहारः पृथङ्नोक्तः। सर्वप्राणिदेहस्थरूपेणाधियज्ञः। अत्रेति स्वदेहनिवृत्त्यर्थम्। न हि तत्रेश्वरस्य नियन्तृत्वं पृथगस्ति। नात्रोक्तं ब्रह्म भगवतोऽन्यत्। ते ब्रह्मेत्युक्त्वा साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुरिति परामर्शात्। तस्यैव च प्रश्नात्। माधियज्ञमिति भेदप्रतीतेस्तन्निवृत्त्यर्थमधियज्ञोऽहमित्युक्तं। मामित्यभेदसिद्धेरक्षरमित्येवोक्तं। आह च गीताकल्पे। 'देहस्थविष्णुरूपाणि अधियज्ञ इतीरितः। कर्मेश्वरस्य सृष्ट्याख्यं तथापीच्छायमुच्यते। अधिभूतं जडं प्रोक्तमध्यात्मं जीव उच्यते। हिरण्यगर्भोऽधिदैवं देवः सङ्कर्षणोऽपि वा। ब्रह्म नारायणो देवः सर्वदेवेश्वरेश्वर'इति। 'यथाप्रतीतं वा सर्वमत्र नैव निरुद्ध्यत' इति। स्कान्दे च। 'आत्माभिमानाधिकारस्थितमध्यात्ममुच्यते। देहाद्बाह्यं विनातीव बाह्यत्वादधिदैवतम्। देवाधिकारगं सर्वं महाभूताधिकारगम्। तत्कारणं तथा कार्यमधिभूतं वदन्तिकादि'ति। महाकौर्मे च। 'अध्यात्मं देहपर्यन्तं केवलात्मोपकारकम्। सदेहजीवभूतानि यत्तेषामुपकारकृत्। अधिभूतं तु मायान्तं देवानामधिदैवतमि'ति॥ मद्भावं मयि सत्ताम्। निर्दुःखनिरतिशयानन्दात्मिकाम्। तथोक्तं। 'मुक्तानां च गतिर्ब्रह्मन् क्षेत्रज्ञ इति कल्पित' इति मोक्षधर्मे॥ स्मरन्पुरुषस्त्यजतीति भिन्नकालीनत्वेऽप्यविरोध इति मन्दमतेः शङ्का मा भूदित्यन्तइति विशेषणम्। सुमतेनैव शङ्काऽवकाशः। स्मरंस्त्यजतीत्येककालीनत्वप्रतीतेः। दुर्मतेर्दुःखान्न स्मरंस्त्यजतीति भविष्यति शङ्का। 'त्यजन्देहं न कश्चित्तु मोहमाप्नोत्यसंशयमि'ति स्कान्दे। 'तस्य हतस्य हृदय-

---

दैवत। अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर॥४॥ अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवर। य प्रयाति स मद्भाव याति नास्त्यत्र सशाय॥५॥ य य वापि स्मरन्भाव त्यजत्यन्ते कलेवर। त तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित॥६॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर

स्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामती'ति हि श्रुतिः। सदा तद्भावभावित इत्यन्तकाले स्मरणोपायमाह। मात्रोन्तर्गतं मनः। तथाऽभिधानात्। भावितत्वमतिवासितत्वम्। 'भावनात्वतिवासने' त्यभिधानात्॥ सदा तद्भावभावितत्वं स्पष्टयति। अभ्यासेति। अभ्यास एव योगोऽभ्यासयोगः। दिव्यं पुरुषं पुरिशयं पूर्णं च। 'स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृत-मि'ति श्रुतेः। दिव्यं सृष्ट्यादिक्रीडायुक्तम्। दिवु क्रीडेतिधातोः॥ ध्येयमाह। कविमिति। कविं सर्वज्ञम्। 'यः सर्वज्ञ इति श्रुतिः। 'त्वं कविः सर्ववेदनादि'ति ब्राह्मे। धातारं धारणपोषणकर्तारम्। डु धाञ् धारणपोषणयोरिति धातोः। 'धाता विधाता परमोतसंदृगि'ति च श्रुतिः। ब्रह्मा स्थाणुरित्यारभ्य 'तस्य प्रसादादिच्छन्ति तदादिष्ट-फलां गतिमि'त्यादि च मोक्षधर्मे। तमसोऽव्यक्तात्परतः स्थितम्। 'तमसः परस्तादि'ति। 'अव्यक्तं वै तमः परस्ताद्धि स तत' इति पिप्पलादशाखायाम्। मृत्युर्वा च तमः 'मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृत-मि'ति श्रुतेः॥ वायुजयादियोगयुक्तानां मृतिकाले कर्तव्यमाह विशेषतः प्रयाणकाल इति। वायुजयादिरहितानामपि ज्ञानभक्ति-वैराग्यादिसम्पूर्णानां भवत्येव मुक्तिः। तद्वतां त्वीषज्ज्ञानाद्यसम्पूर्णाना-मपि निपुणानां तद्बलात्कथञ्चिद्भवतीति विशेषः। उक्तं च भागवते। 'पानेन ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये। वैराग्य-सारं प्रतिलभ्य बोधं यथाञ्जसा त्वाऽपुरकुण्ठधिष्ण्यम्। तथा परे

युध्य च। मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम्॥ ७॥ अभ्यासयोग युक्तेन चेतसाऽनन्यगामिना। परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानु-चिन्तयन्॥ ८॥ कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः॥ सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्॥ ९॥ प्रयाण-काले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव। भ्रुवोर्मध्ये प्राण-

त्वात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम्। त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया त' इति। 'ये तु तद्भाविता लोक एकान्तित्वं समाश्रिताः। एतदभ्यधिकं तेषां तत्तेजः प्रविशन्त्यु-ते'ति च मोक्षधर्मे। 'सम्पूर्णानां भवेन्मोक्षो विरक्तिज्ञानभक्तिभिः। नियमेन तथापीरजयादियुतयोगिनाम्। वश्यत्वान्मनसस्त्वीपत्पूर्व-मप्याप्यते ध्रुवमि'ति व्यासयोगे॥ तदेव सध्येयं प्रपञ्चयति। यदक्षरमित्यादिना। प्राप्यते मुमुक्षुभिरिति पदं स्वरूपम्। पद गताविति धातोः। 'तद्विष्णोः परमं पदमि'ति श्रुतेश्च। 'गीयसे पदमित्येव मुनिभिः पद्यसे यत' इति च नारदीये॥ ब्रह्मनाडीं विना यद्यन्यत्र गच्छति तर्हि विना मोक्षं स्थानान्तरं प्राप्नोतीति सर्वद्वाराणि संयम्य। 'निर्गच्छेश्चक्षुषा सूर्यं दिशः श्रोत्रेण चैव ही'त्यादिवचना-द्व्यासयोगे। मोक्षधर्मे च। हृदि नारायणे। 'ह्रियते त्वया जग-द्यस्माद्धृदित्येवं प्रभाषस' इति पाद्मे। न हि मूर्ध्नि प्राणो हृदि मनसः स्थितिः सम्भवति। 'यत्र प्राणो मनस्तत्र तत्र जीवः परस्तथे'ति व्यासयोगे। योगधारणामास्थितः। योगभरण एवाभियुक्त इत्यर्थः॥ नित्ययुक्तस्य नित्योपायवतः। योगिनः परिपूर्णयोगस्य॥ तत्प्राप्तिं स्तौति। मामिति। परमां सिद्धिं गता हि त इति तत्र हेतुः॥

मावेदय सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यं॥ १०॥ यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये॥ ११॥ सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च। मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम्॥ १२॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्। यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम्॥ १३॥ अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः। तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः॥ १४॥ मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम्। नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां

महामेरुस्थब्रह्मसदनमारभ्य न पुनरावृत्तिः। तच्चोक्तं नारायणगोपालकल्पे। 'आमेरुब्रह्मसदनादाजनान्न जनिर्भुवि। तथाप्यभावः सर्वत्र प्राप्यैव वसुदेवजमि'ति ॥ मां प्राप्य न पुनरावृत्तिरिति स्थापयितुमव्यक्ताख्यात्मसामर्थ्यं दर्शयितुं प्रलयादि दर्शयति। सहस्रयुगेत्यादिना। सहस्रशब्दोऽत्रानेकवाची। 'सा विश्वरूपस्य रजनी'ति श्रुतिः ॥ द्विपरार्धप्रलय एवात्र विवक्षितः। 'अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वा' इत्युक्तेः। उक्तं च महाकौर्मे। 'अनेकयुगपर्यन्तमहर्विष्णोस्तथा निशा। राज्यादौ लीयते सर्वमहरादौ च जायत' इति। 'यः सर्वेषु भूतेष्वि'ति वाक्यशेषाच्च ॥ अव्यक्तो भगवान्। यं प्राप्य न निवर्तन्त इति मामुपेत्येत्युक्तस्य परामर्शात्। 'अव्यक्तं परमं विष्णुमि'ति प्रयोगाच्च गारुडे। धाम स्वरूपम्। 'तेजः स्वरूपं च गृहं प्राज्ञैर्धामेति गीयत' इत्यभिधानात् ॥ परमसाधनमाह। पुरुष इति ॥ यत्कालाद्यभिमानिदेवतागता आवृत्त्यनावृत्ती गच्छन्ति ता आह। यत्रेत्यादिना। काल इत्युपलक्षणम्। अग्न्यादेरपि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ज्योतिरर्चिः। 'तेऽर्चिषमभि-

---

गताः ॥ १५ ॥ आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन। मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥ सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः। रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥ अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे। राज्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञिके ॥ १८ ॥ भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते। राज्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥ परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः। यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥ अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्। यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥ पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया। यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥ यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः। प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥ अग्निर्ज्योतिरहः

सम्भवन्ती'ति हि श्रुतिः । तथा च नारदीये । 'अग्निं प्राप्य ततश्चार्चिस्ततश्चाप्यहरादिकमि'ति । अभिमानिदेवताश्चाग्न्यादयः । कथमन्यथा अह्न आपूर्यमाणपक्षमिति युज्यते ? । 'दिवादिदेवताभिस्तु पूजितो ब्रह्म याति ही'ति च ब्राह्मे । मासाभिमानिभ्योऽयनाभिमानी च पृथक् । तच्चोक्तं गारुडे । 'पूजितस्त्वयनेनासौ मासैः परिवृतेन ही'ति । अहरभिजिता शुक्लपौर्णमास्या अयनं विषुवा सह ॥ तच्चोक्तं ब्रह्मवैवर्ते । 'साह्ना मध्यंदिनेनाथ शुक्लेन च सपूर्णिमा । सविष्वा चायनेनासौ पूजितः केशवं व्रजेदि'ति ॥ एते सृती सोपाये ज्ञात्वाऽनुष्ठाय न मुह्यति । तच्चाह स्कान्दे । 'सृती ज्ञात्वा तु सोपाये अनुष्ठाय च साधनम् । न कश्चिन्मोहमाप्नोति नचान्या तत्र वै गतिरि'ति ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते गीताभाष्ये अष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ॐ ॥ सप्तमाध्यायोक्तं स्पष्टयत्यस्मिन्नध्याये ॥ राजविद्या प्रधानविद्या । प्रत्यक्षं ब्रह्मावगम्यते येन तत्प्रत्यक्षावगमम् । अक्षेष्विन्द्रियेषु प्रति प्रति स्थित इति प्रत्यक्षः । तथाच श्रुतिः । 'यः प्राणे

शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥ शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥ नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥ वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् । अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता०अक्षरपरब्रह्मयोगोनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥ राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

तिष्ठन्प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' । 'यो वाचि तिष्ठन्यश्चक्षुषि तिष्ठन्नि'त्यादेः । 'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत' इति च । 'अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रित' इति च । 'त्वं मनस्त्वं चन्द्रमास्त्वं चक्षुरादित्य' इत्यादेश्च मोक्षधर्मे । 'स प्रत्यक्षः प्रति प्रति हि सोऽक्षेष्वक्षवान्हि स भवति य एवं विद्वान्प्रत्यक्षं वेदे'ति सामवेदे वारुणशाखायां । धर्मो भगवान् तद्विषयं धर्म्यम् । सर्वं जगद्धत्त इति धर्मः । 'पृथिवी धर्ममूर्धनी'ति प्रयोगान्मोक्षधर्मे । 'भारभृत्कथितो योगी'ति च । 'भर्ता सन् भ्रियमाणो विभर्तीति च श्रुतिः । 'धर्मो वा इदमग्र आसीन्न पृथिवी न वायुर्नाकाशो न ब्रह्मा न रुद्रो न देवा न ऋषयः सोऽध्यापयदि'ति च सामवेदे बाभ्रव्यशाखायाम् । प्रत्यक्षावगमशब्देनापरोक्षज्ञानसाधनत्वमुक्तम् ॥ तज्ज्ञानाद्याह । मयेति । तर्हि किमिति न दृश्यत इत्यत आह । अव्यक्तमूर्तिनेति ॥ मत्स्थत्वेऽपि यथा पृथिव्यां स्पृष्टा स्थितानि न तथा मयीत्याह । न चेति । 'न दृश्यश्चक्षुषा चासौ न स्पृश्यः स्पर्शनेन चे'ति हि मोक्षधर्मे । संज्ञासंज्ञ इति च । ममात्मा देह एव भूतभावनः । 'महाविभूतो माहात्म्यशरीर' इति हि मोक्षधर्मे ॥ मत्स्थानि न च मत्स्थानीत्यस्य दृष्टान्तमाह । यथाऽऽकाशस्थित इति । न ह्याकाशस्थितो वायुः स्पर्शाद्याप्नोति ॥ ज्ञानप्रदर्शनार्थं प्रलयादि प्रपञ्चयति ।

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप । अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥ मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् । भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥ यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् । तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥ सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति

सर्वभूतानीत्यादिना । प्रकृत्यवष्टम्भस्तु यथा कश्चित्समर्थोऽपि पादेन गन्तुं लीलया दंडमवष्टभ्य गच्छति । 'सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसी'ति मोक्षधर्मे । 'सर्वभूतगुणैर्युक्तं दैवं मां ज्ञातुमर्हसी'ति च । विदित्वा सप्तसूक्ष्माणि षडङ्गं च महेश्वरम् । प्रधानविनियोगस्थः परं ब्रह्माधिगच्छती'ति च । 'न कुत्रचिच्छक्तिरनन्तरूपा विहन्यते तस्य महेश्वरस्य । तथापि मायामधिरुह्य देवः प्रवर्तते सृष्टिविलापनेष्वि'त्यृग्वेदखिलेषु । 'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रह' इति भागवते । 'अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म बृहति बृंहयति चे'त्याथर्वणे । 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत' इति च । 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि । न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमापे'त्यादेश्च । प्रकृतेर्वशाद्वशं । 'त्वमेवैतत्सर्जने सर्वकर्मण्यनन्तशक्तोऽपि स्वमाययैव । मायावशं चावशं लोकमेतत्तस्मात्सृष्ट्यस्यत्सि पासीश विष्णो' इति गौतमखिलेषु ॥ उदासीनवत्तूदासीनः । तदर्थमाह । असक्तमिति । 'असक्तस्त्वनादर' इति हि श्रुतिः । 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षये'ति भागवते । यस्मादसक्त्यैव सर्वकर्मशक्तिः कुतस्तस्य सर्वकर्मबन्ध इति भावः । 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयानि'ति हि श्रुतिः । यः कर्मापि नियामयति कथं च तत्तं बध्नाति ? ॥ उदासीनवदिति चेत्स्वयमेव प्रकृतिः सूयत इत्यत आह । मयेति । प्रकृतिसूतिद्रष्टा कर्ताहमेवेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । 'यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान्व्यससर्ज भूम्यामि'ति ॥ तर्हि

मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः । भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥ न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय । उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥ मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥ अवजानन्ति मां

केचित्कथं त्वामवजानन्ति ? । का च तेषां गतिरित्यत आह । अवजानन्तीत्यादिना । मानुषीं तनुं मूढानां मानुषवत्प्रतीतां न तु मनुष्यरूपां । उक्तं च मोक्षधर्मे । 'यत्किञ्चिदिह लोके वै देहबद्धं विशां पते । सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः । ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् । भूतान्तरात्मा वरदः सगुणो निर्गुणोऽपि च । भूतप्रलयमव्यक्तं शुश्रूषुर्नृपसत्तमे'ति । अवतारप्रसङ्गे चैतदुक्तं । अतो नावताराश्च पृथक्कृशङ्क्याः । 'रूपाण्यनेकान्यसृजत्प्रादुर्भावभवाय सः । वाराहं नारसिंहं च वामनं मानुषं तथे'ति तत्रैव प्रथमसर्गकाल एवावताररूपविभक्त्युक्तेः । अतो न तेषां मानुषत्वादिर्विना भ्रान्तिम् । भूतं महदीश्वरं चेति भूतमहेश्वरम् । तथा हि बाभ्रव्यशाखायाम् । 'अनाद्यनन्तं परिपूर्णरूपमीशं वराणामपि देववीर्यमि'ति । 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमि'ति च । 'ब्रह्मपुरोहित ब्रह्मकायिक महाराजिके'ति च मोक्षधर्मे ॥ तेषां फलमाह । मोघाशा इति । वृथाशाः । भगवद्द्वेषिभिराशासितमामुष्मिकं न किञ्चिदाप्यते । यज्ञादिकर्माणि च तेषां वृथैव । ज्ञानं च केनापि ब्रह्मरुद्रादिभक्त्याद्युपायेन न कश्चित्पुरुषार्थ आमुष्मिकस्तैराप्यत इत्यर्थः । वक्ष्यति च । 'तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेष्वि'त्यादि । मोक्षधर्मे च । 'कर्मणा मनसा वाचा यो द्विष्याद्विष्णुमव्ययम् । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः । यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् । कथं स न भवेद्द्वेष्य आलोकान्तस्य कस्यचिदि'ति । 'सर्वोत्कृष्टे ज्ञानभक्ती हि यस्य नारायणे पुष्करविष्टराद्ये । सर्वावमो द्वेषयुतश्च तस्मिन्भ्रूणानन्तघ्नोऽप्यस्य समो न चैवे'ति सामवेदे शाण्डिल्यशाखायाम् । 'द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः' । 'वैरेण यन्नृपतयः शिशुपाल-

---

मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥ मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं

पौंड्रसाल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः । ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्यमीयुरनुरक्तधियः पुनः किमि'त्यादि तु भगवतो भक्तप्रियत्वज्ञापनार्थं । नित्यध्यानस्तुत्यर्थं च । स्वभक्तस्य कदाचिच्छापबलाद्द्वेषिणोऽपि भक्तिफलमेव भगवान्ददातीति । भक्ता एव हि ते पूर्वं शिशुपालादयः शापबलादेव द्वेषिणः । तत्प्रश्ने पूर्वपार्षदत्वशापादिकथनाच्चैतज्ज्ञायते । अन्यथा किमिति तदप्रस्तुतमुच्यते ? । भगवतः साम्यकथनं तु द्वेषिणामपि द्वेषमनिरूप्य पूर्वतनभक्तिफलमेव ददातीति ज्ञापयितुम् । 'न मे भक्तः प्रणश्यती'ति वक्ष्यति । न च भावो भवकरणमित्यादिविरोधः । द्वेषभाविनां द्वेष एव भवतीति हि युक्तम् । अन्यथा गुरुद्वेषिणोऽपि गुरुत्वं भवतीत्याद्यनिष्टमापद्यते । न चाकृतधीत्वे विशेषः । तेषामेव हिरण्यकशिप्वादीनां पापप्रतीतेः । 'हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः । विविक्षुरत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावत' इति । 'यदनिन्दत्पिता मह्यं(मे त्वां) त्वद्भक्ते मयि चाघवानि'त्यारभ्य 'तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्तादुस्तरादघादि'ति प्रह्लादेन भगवतो वरयाचनाच्च । बहुषु ग्रन्थेषु निषेधः । कुत्रचिदेव तदुक्तिरिति विशेषः । यस्मिंस्तदुच्यते तत्रैव च निषेध उक्तः । महातात्पर्यविरोधश्चोक्तः पुरस्तात् । अयुक्तिमद्भ्यो युक्तिमन्त्येव बलवन्ति वाक्यानि । युक्तयश्चोक्ता अन्येषां । न चैतेषां काचिद्गतिः । साम्येऽपि वाक्ययोर्लोकानुकूलमेव बलवत् । लोकानुकूलं च भक्तप्रियत्वं नेतरत् । उक्तं च तेषां पूर्वभक्तत्वम् । 'मन्येऽसुरान्भागवतांस्त्र्यधीशे संरम्भमार्गाभिनिविष्टचित्तानि'त्यादि । अतो न भगवद्द्वेषिणां काचिद्गतिरिति सिद्धम् । द्वेषकारणमाह । राक्षसीमिति ॥ नेतरे द्विषन्तीति दर्शयितुं देवानाह । महात्मान इत्यादिना ॥

च्चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१२॥ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥ सततं

सर्वत्रैक एव नारायणः स्थित इत्येकत्वेन। पृथक्त्वेन। सर्वतो वैलक्षण्येन। 'बहुधा हि तस्यरूपमाभाति। शुक्लमिव लोहितमिवाथो नीलमथार्जुनमि'ति हि सनत्सुजाते। दैवमेवापर इत्युक्तप्रकारेण बहवो वा बहुधा॥ प्रतिज्ञातं विज्ञानमाह। अहं क्रतुरित्यादिना। क्रतवोऽग्निष्टोमादयः। यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागः। 'उद्दिश्य देवान्द्रव्याणां त्यागो यज्ञ इतीरित' इत्यभिधानात्॥ गम्यते मुमुक्षुभिरिति गतिः। तथा हि सामवेदे वासिष्ठशाखायाम्। 'अथ कस्मादुच्यते गतिरिति? । ब्रह्मैव गतिस्तद्धि गम्यते पापविमुक्तै'-रिति। साक्षादीक्षत इति साक्षी। तथाहि बाष्कलशाखायां। 'स साक्षादिदमद्राक्षीद्यदद्राक्षीत्तत्साक्षिणः साक्षित्वमि'ति। शरणमाश्रयः संसारभीतस्य। परमं यः परायणमिति ह्युक्तम्। 'नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणमि'ति च। संहारकाले प्रकृत्या जगदत्र निधीयत इति निधानम्। तथा ह्यृग्वेदखिलेषु। 'अपश्यमप्यये मायया विश्वकर्मण्यदो जगन्निहितं शुभ्रचक्षुरि'ति। सत्कार्यं असत्कारणम्। 'सदभिव्यक्तरूपत्वात्कार्यमित्युच्यते बुधैः। असदव्यक्तरूपत्वात्कारणं चापि शब्दितमि'त्यभिधानात्। 'असच्च सच्चैव च यद्विश्वं सदसतः परमि'ति च भारते॥ तथापि मद्भजनमेवान्यदेवताभजनाद्वरमिति

कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः। नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते॥ १४॥ ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते। एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो मुखम्॥ १५॥ अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम्। मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम्॥ १६॥ पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः। वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्सामयजुरेव च॥ १७॥ गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्। प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम्॥ १८॥ तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च। अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन॥ १९॥ त्रैविद्या

दर्शयति। त्रैविद्या इत्यादिना॥ अनन्याः अन्यदचिन्तयित्वा। तथा हि गौतमखिलेषु। 'सर्वं परित्यज्य मनोगतं यद्विना देवं केवलं शुद्धमाद्यं। ये चिन्तयन्तीह तमेव धीरा अनन्यास्ते देवमेवाविशन्ती'ति। 'कामं लोकेन(कालेन)महता एकान्तित्वात्समाहितैः। शक्यो द्रष्टुं स भगवान्प्रभासन्दृश्यमण्डल' इति मोक्षधर्मे। नित्यमभितः सर्वतो युक्तानाम्॥ तर्ह्यहं क्रतुरित्याद्यमत्यमित्यत आह। येऽपीति॥ कारणमाहाविधिपूर्वकत्वे। अहं हीति॥ फलं विविच्याह। यान्तीति॥ दुर्बलैस्त्वं पूजयितुमशक्यो महत्त्वादित्याशङ्कयाह। पत्रमिति। न त्वविहितपत्रादि। तस्यापराधत्वोक्तेर्वाराहादौ। भक्त्यैवाहं तुष्ट इति भावः। 'भक्तप्रियं सकललोकनमस्कृतं चे'ति भारते। 'एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः। एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत्सर्वत्रात्मदर्शनम्'॥ अतो यत्करोषि॥ तर्हि स्नेहादिमत्वादल्पभक्तस्यापि कस्यचिद्बहुफलं ददामि। विपरीतस्यापि कस्यचिद्विपरीतमित्यत आह।

मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते। ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान्॥२०॥ ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति। एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते॥२१॥ अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते। तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्॥२२॥ येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः। तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम्॥२३॥ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च। न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते॥२४॥ यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन्यान्ति पितृव्रताः। भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्॥२५॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति। तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः॥२६॥ यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्॥२७॥ शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः। संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि॥२८॥ समोऽहं

समोऽहमिति। तर्हि न भक्तिः प्रयोजनमित्यत आह। ये भजन्तीति। 'मयि ते तेषु चाप्यहमि'ति मम ते वशास्तेषामहं वश इति। उक्तं च पैङ्गिखिलेषु। 'ये वै भजन्ते परमं पुमांसं तेषां वशः स तु ते तद्वशाश्चे'ति। तद्वशा एव ते सर्वे सर्वदा। तथापि बुद्धिपूर्वकत्वाबुद्धिपूर्वकत्वेन भेदः। उद्धवादिवच्छिशुपालादिवच्च। तच्चोक्तं तत्रैव। 'अबुद्धिपूर्वं योऽवशस्तस्य ध्यानात्पुनर्वशो भवते बुद्धिपूर्वमि'ति॥ न भवत्येव प्रायस्तद्भक्तो दुराचारस्तथापि बहुपुण्येन यदि कथञ्चिद्भवति तर्हि स साधुरेव मन्तव्यः॥ कुतः? क्षिप्रं भवति धर्मात्मा। देवदेवांशादिष्वेवं चैतद्भवति। उक्तं च शाण्डिल्यशाखायाम्। 'नाविरतो दुश्चरितान्नाभक्तो नासमाहितः। सम्यग्भक्तो भवेत्कश्चिद्वासुदेवेऽमलाशयः। देवर्षयस्तदंशाश्च भवन्ति क्व च ज्ञानत' इति। अतोऽन्यः कश्चिद्भवति चेद्दाम्भिकत्वेन सोऽनुमेयः। साधारणपापानां तु सत्सङ्गान्महत्यपि कथञ्चिद्भक्तिर्भवति। साधारणभक्तिर्वेतरेषाम्। 'स शठमतिरुपयाति योऽर्थतृष्णां तमधमचेष्टमवैहि नास्य भक्तमि'ति हि श्रीविष्णुपुराणे। 'सा श्रद्दधानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसामि'ति च। 'वेदास्त्वधीता मम लोकनाथ तप्तं तपो नानृतमुक्तपूर्वम्। पूजां गुरूणां सततं करोमि परस्य गुह्यं न च भिन्नपूर्वम्। गुप्तानि चत्वारि यथागमं मे शत्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्यम्। तं चापि देवं शरणं प्रपन्न एकान्तभावेन भजाम्यजस्रम्। एतैर्विशेषैः परिशुद्धसत्त्वः

सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः। ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥२९॥ अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्। साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः॥ ३०॥ क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति। कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१॥ मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः। स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२॥ किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या

कस्मान्न पश्येयमनन्तमेनमि'ति मोक्षधर्मे आचारस्य च साधनत्वो-क्तेश्च । ज्ञानाभावे च सम्यग्भक्त्यभावात् । तथा हि गौतमखिलेषु । 'विना ज्ञानं कुतो भक्तिः कुतो भक्तिं विना च तदि'ति । 'भक्तिः परे स्वानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैतत् त्रिकमेककालमि'ति भागवते ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः ९॥

ॐ ॥ उपासनार्थं विभूतीर्विशेषकारणत्वं च केषाञ्चिदनेनाध्यायेनाह ॥ प्रीयमाणाय । श्रुत्वा सन्तोषं प्राप्नुवते ॥ प्रभवं प्रभावम् । मदीयां जगदुत्पत्तिं वा । तद्वशत्वात्तस्येत्युच्यते । यद्यस्ति तर्हि देवादयो जानन्ति सर्वज्ञत्वादतो नास्तीति भावः । 'अहमादिर्हि'ति तूत्पत्तिरपि यस्य वशा कुतस्तस्य जनिरिति ज्ञापनार्थम् । 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथे'ति चोक्तम् । उक्तं चैतत्सर्वमन्यत्रापि । 'को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः । अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आवभूवे'ति । 'न तत्प्रभावमृषयश्च देवा विदुः कुतोऽन्येऽल्पधृतिप्रमाणा'इत्यृग्वेदखिलेषु । अन्यस्त्वर्थो 'योमामजमि'ति वाक्यादेव ज्ञायते ॥ अनश्चेष्टयिता सर्वस्येत्यनादिः । अजत्वेन सिद्धेरितरस्य ॥ तत्प्रथयति । बुद्धिरित्यादिना । कार्याकार्यविनिश्चयो

भक्ता राजर्षयस्तथा। अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३३॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ०राजविद्याराजगुह्ययोगोनाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः । यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥ न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥ यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥ बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः । सुखं दुःखं

बुद्धिः। ज्ञानं प्रतीतिः। 'ज्ञानं प्रतीतिर्बुद्धिस्तु कार्याकार्यविनिर्णय' इत्यभिधानं। दम इन्द्रियनिग्रहः। शमः परमात्मनिष्ठता 'शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियनिग्रह' इति भागवते॥ तुष्टिरलम्बुद्धिः। 'अलम्बुद्धिस्तथा तुष्टिरि'त्यभिधानात्॥ पूर्वे सप्तर्षयः। 'मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वसिष्ठश्च महातेजा' इति मोक्षधर्मोक्ताः। ते हि सर्वे पुराणेपूच्यन्ते। चत्वारः प्रथमाः स्वायम्भुवाद्याः। तेषां हीमाः प्रजाः न हि भविष्यतामिमाः प्रजा इति युक्तम्। विभागः प्राधान्यं च प्राथमिकत्वादेव भवति। गौतमखिलेषु चोक्तम्। 'स्वायम्भुवं रोचिषं च रैवतं च तथोत्तमम्। वेद यः स प्रजावानि'ति। पूर्वेभ्यो ह्युत्तरा जायन्त इति च तेषां प्राधान्यम्। अजातेषु च ज्यैष्ठ्यम्। तापसस्य भगवदवतारत्वादनुक्तिः। तच भागवते प्रसिद्धम्। मानसत्वं च सर्वेषां मनूनामुक्तं भागवते। 'ततो मनूनससर्जान्ते मनसा लोकभावनानि'ति। अन्यपुत्रत्वं त्वपरित्यज्यापि शरीरं तद्भवति। प्रमाणं चोभयविधवाक्यान्यथानुपपत्तिरेव। पूर्वे इति विशेषणाचैतत्सिद्धिः। मत्तो भावो येषां ते मद्भावाः। (ये) एते ब्रह्मणो मनसा जातास्ते मत्त एव जाता इति भावः॥ सन्ति च भजन्तः केचिदित्याह। अहमित्यादिना॥ ब्रह्म

भयो भावो भयं चाभयमेव च ॥ ४॥ अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः। भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥ महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा। मद्भावा मानसा जाता एषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥ एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः। सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते। इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥ मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्। कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ९॥ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥ तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः। नाशयाम्या-

परिपूर्णम् । 'अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म बृहति बृंहयति चे'ति श्रुतिः ।' बृह बृहि वृद्धाविति पठन्ति । 'परमं यो महद्ब्रह्मे'ति च । विविधमासीदिति विभुः । तथा हि वारुणशाखायाम् । 'विभु प्रभु प्रथमं मेहनावत' इति 'स ह्येव प्राभवद्विविधोऽभवदि'ति । 'सोऽकामयत बहु स्यांप्रजायेये'त्यादेश्च ॥ विभूतयो विविधभूतयः ॥ न जायतेऽर्दयति च संसारमिति जनार्दनः । तथा च बाभ्रव्यशाखायाम् । 'स भूतः स जनार्दन' इति 'स ह्यासीत्स नासीत्सोऽर्दयती'ति ॥ विष्णुः सर्वव्यापित्वप्रवेशित्वादेः । विष्लृ व्याप्तौ विश प्रवेशन इति च पठन्ति । 'गतिश्च सर्वभूतानां प्रजानां चापि भारत । व्याप्तौ मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका मम । अधिभूतनिविष्टश्च तदिच्छुश्चास्मि भारत । क्रमणाचाप्यहं

त्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥ अर्जुन उवाच ॥ परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ ॥१२॥ आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥ सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव । न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥ स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम । भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥ वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्याह्यात्मविभूतयः । याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥ कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् । केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥ विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन । भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः । प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥ अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥ आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥ वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः । इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूताना-

पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञित' इति मोक्षधर्मे ॥ सुखरूपः पाल्यते लीयते च जगदनेनेति कपिलः । 'प्रीतिः सुखं कमानन्द' इत्यभिधानात् । 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'ति च । 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति(ज्ञा)जायमानं च पश्येत्' । 'सुखादनन्तात्पालनाल्लापनाच्च यं वै देवं कपिलमुदाहरन्ती'ति बाभ्रव्यशाखायाम् ॥ आनन्दरूपत्वात्पूर्णत्वाल्लोकरमणत्वाच्च रामः । 'आनन्दरूपो निष्परिमाण एष लोकश्चैतस्माद्रमते तेन राम' इति शाण्डिल्यशाखायां । रथामश्वेति व्युत्पत्तिः ॥

मस्मि चेतना ॥ २२ ॥ रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसां । वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥ पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् । सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥ महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः । गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥ उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवं । ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥ आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् । प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥ अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहं । पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥ प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् । मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥ पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहं । झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥ सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन । अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥ अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च । अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतो मुखः ॥ ३३ ॥ मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यतां । कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥ बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् । मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥ द्यूतं छलयतामस्मि तेज-

आच्छादयति सर्वं वासयति वसति(च)सर्वत्रेति वासुः । देवशब्दार्थ उक्तः पुरस्तात् । 'छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः । सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततो ह्यहमि'ति मोक्षधर्मे । विशिष्टः सर्वस्मादासमन्तात्स एवेति व्यासः । तथा चाग्नेयशाखायाम् । 'स व्यासो वीति तमव्वै विः सोऽधस्तात्स उत्तरतः स पश्चात्स पूर्वस्मात्स दक्षिणतः स उत्तरत इती'ति । 'यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित'इति च ॥ मया विना यद्भूतं स्यात्तन्नास्ति । 'विश्वरूप अनन्तगति(ते)रनन्तभाग अनन्तग अनन्त' इत्यादि मोक्षधर्मे ॥ यद्यद्विभूतिमदिति विस्तरः । विष्ण्वादीनि तत्स्वरूपाण्येव । अन्यानि तु तेजोयुक्तानि । तथा च पैङ्गिखिलेषु । 'विशेषका रुद्रवैन्येन्द्रदेवराजन्याद्या अंशयुता अन्यजीवाः । कृष्णव्यासौ रामकृष्णौ च रामकपिलौ यज्ञप्रमुखाः स्वयं स' इति । 'स एवैको भार्गवदाशरथिकृष्णाद्यास्त्वंशयुता अन्यजीवा' इति गौतमखिलेषु । 'ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः । कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः । एते स्वांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयमि'ति भागवते ऋष्यादीनंशयुतत्वेनोक्त्वा वराहादीन्स्वरूपत्वेनाह । तुशब्द एवार्थे । अन्यस्तु विशेषो न क्वाप्यवगतः । अंशत्वं तत्राप्यव-

---

स्तेजस्विनामहम् । जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ॥ ३६ ॥ वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः । मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥ दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् । मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥ यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन । न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥ नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप । एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥

गतम् । 'उद्भवर्हात्मनः केशावि'ति । मृडयन्तीति बहुवचनं चा-युक्तम् । न ह्यन्तरान्यदुक्त्वा पूर्वमपरामृश्य तत्क्रियोच्यमाना दृष्टा क्वचित् ॥ किमिति वक्ष्यमाणप्राधान्यज्ञापनार्थम् । न तूक्तनिष्फलत्व-ज्ञापनाय । तथासति नोच्येत । 'अज्ञात्वैनं सर्वविशेषयुक्तं देवं परं को विमुच्येत बन्धादि'ति च ऋग्वेदखिलेषु । त्वं तु बहुफलप्राप्तियोग्य इति तवेति विशेषणम् । अन्यस्तुत्यर्थत्वेन प्रसिद्धयैकत्र किंशब्दः । 'रागद्वेषौ यदि स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् । तावुभौ यदि न स्यातां तपसा किं प्रयोजनमि'त्यादौ । प्राधान्यं च प्रसिद्धमेकत्र दर्शनात्सर्वत्र भगवद्दर्शनस्य 'यो मां पश्यति सर्वत्रे'त्यादौ ॥ ॥ इति श्रीमदानन्द-तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते गीताभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

ॐ ॥ यथा श्रुते ध्यानं शक्यं तथा स्वरूपस्थितिरनेनाध्याये-नोच्यते ॥ प्रभुः समर्थः । 'नास्ति तस्मात्परं भूतं पुरुषाद्वै सनातना-

---

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ०विभूतियोगो-नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्जुन उवाच ॥ मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् । यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥ भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया । त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥२॥ एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर । द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥ मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो । योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥ पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा । बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् । मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

दि'ति मोक्षधर्मे। 'प्रभुरीशः समर्थश्चे'त्यभिधानम्॥ हरिः सर्वयज्ञादि भागहारित्वात्। 'इडोपहूतं गेहेषु हरे भागं क्रतुष्वहम्। वर्णो मे हरितः श्रेष्ठस्तस्माद्धरिरिति स्मृत' इति मोक्षधर्मे॥ सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यात्मकम्॥ सहस्रशब्दोऽनन्तवाची। तदपि पाकशासनविक्रम इत्यादिवदल्पत्वायनार्थमेव। तथाह्यृग्वेदखिलेषु। 'अनन्तशक्तिः परमोऽनन्तवीर्यः सोऽनन्ततेजाश्च ततस्ततोऽपी'ति। महातात्पर्याच्च प्राबल्यम्। न च परिमाणोक्त्या किञ्चित्प्रयोजनम्॥ अनेकशब्दोऽनन्तवाची। अनन्तबाहुमिति च वक्ष्यति। 'सर्वतः पाणिपादन्तादि'त्यादि च। 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात्। सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एक'इत्यृग्वेदे। 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो हस्त उत विश्वतस्पात्। सम्बाहुभ्यां नमति सम्पतत्रैर्द्यावापृथिवीजनयन्देव एक'इति यजुर्वेदे। विश्वशब्दश्चानन्तवाची। 'सर्वं समस्तं विश्वं च अनन्तं पूर्णमेव चे'त्यभिधानात्।

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा। दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम्॥८॥ सञ्जय उवाच॥ एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः। दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम्॥९॥ अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम्। अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम्॥१०॥ दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम्। सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतो मुखम्॥११॥ दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता। यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः॥१२॥ तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा। अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा॥१३॥ ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः। प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत॥१४॥ अर्जुन उवाच॥ पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान्। ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान्॥१५॥ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम्। नान्तं न मध्यं
॥

'अनन्तपादं तमनन्तबाहुमनन्तवक्त्रं पुरुषं रूपमेकमि'ति बाभ्रव्यशाखायाम् । महत्त्वाद्युक्तिस्तु तदात्मकत्वेनापि भवति । अन्यथा'ऽनादिमत्परं ब्रह्मे'त्याद्ययुक्तं स्यात् । एकत्रानन्तान्यस्य रूपाणीत्यनन्तरूपः । अन्यत्र त्वपरिमाण इति । उक्तं ह्युभयमपि । 'परात्परं यन्महतो महान्तं यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमि'ति यजुर्वेदे । अव्यक्तस्यानन्तत्वादेव महतो महत्वेऽपरिमेयत्वं सिद्ध्यति । 'महान्तं च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् । अनन्तस्य न तस्यान्तः सङ्ख्यानं चापि विद्यत' इत्यादित्यपुराणे । तानि चैकैकानि रूपाण्यनन्तानि चैकत्र भवन्ति । 'असङ्ख्याता ज्ञानकास्तस्य देहाः सर्वे परिमाणविवर्जिताश्चे'त्यृग्वेदखिलेषु । 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते । उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभावि'ति । 'कृष्णस्य गर्भजगतोऽतिभरावसन्नपार्ष्णिप्रहारपरिरुग्णफणातपत्रमि'ति च भागवते । न चैतदयुक्तम् । अचिन्त्यशक्तित्वादीश्वरस्य । 'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेदि'ति श्रीविष्णुपुराणे । 'नैषा तर्केण मतिरापनेये'ति च श्रुतिः । अतिप्रसङ्गस्तु महातात्पर्यवशाद्वाक्यबलाचापनेयः । न हि घटवत्कश्चिदपि पदार्थो न दृष्ट इत्येतावता प्रमाणदृष्टः स निराक्रियते । केषुचित्पदार्थेषु वाक्यव्यवस्था अचिन्त्यशक्तित्वाभावादङ्गीक्रियते । 'गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवात्रशङ्का । चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाङ्गीहिं तथा प्रतीताः । एवं परेऽन्यत्र श्रुताश्रुतानां गुणागुणानां च क्रमाद्व्यवस्थे'ति जाबालखिलश्रुतेश्च । उपचारत्वपरिहाराय न मध्यमिति । अन्यथाऽऽद्यन्ताभावेनैव तत्सिद्धेः । विश्वरूपः पूर्णरूपः । 'स विश्वरूपोऽन्यूनरूपो यतोऽयं सोऽनन्तरूपो न हि नाशोऽस्ति तस्ये'ति शाण्डिल्यशाखायाम् ॥ अनलार्कद्युतिमित्युक्ते मितत्वशङ्कामपाकरोति ।

न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥ १६ ॥ किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् । पश्यामि त्वां

अप्रमेयमिति ॥ शशिसूर्यनेत्रमित्यप्यहं क्रतुरित्यादिवत् । 'तदङ्गजाः सर्वसुरादयोऽपि तस्मात्तदङ्गेत्यृषिभिः स्तुतास्त' इत्यृग्वेदखिलेषु । 'चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायते'त्यादि च । बहुरूपत्वाद्ब्रह्माश्रयत्वं च तेषां युक्तम् ॥ 'मातापित्रोरन्तरङ्गः स एकरूपेण चान्यैः सर्वगतः स एक'इति वारुणश्रुतेः एकेनैव रूपेण द्यावापृथिव्योरन्तरं व्याप्तो भवति । पश्य मे पार्थ रूपाणीति बहूनि रूपाणि प्रतिज्ञातानि । मातापितरौ च पृथिवीद्यावौ । 'मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात्' । 'मधु द्यौरस्तु नः पिते' त्यादि प्रयोगात् । न तु नियमतो भयप्रदं तत्स्वरूपम् । नारदस्य तदभावात् । केषाञ्चित्तथा दर्शयति भगवान् । 'प्रीयन्ति केचित्तस्य रूपस्य दृष्टौ बिभेति कश्चिदभ्यसे सर्वतृप्तिरि'ति वारुणशाखायाम् । न तु तं सर्वे पश्यन्ति । अदृष्ट्वापि तन्निरूप्यभये द्रष्टुस्तथा प्रतिभाति । तथा च गौतमखिलेषु । 'दृष्ट्वा देवं मोदमाना अदृष्ट्वाऽप्येतद्भयाद्विभ्यतो दृश्यन्ते । पश्यन्ति तन्यस्तचक्षुर्मुखांस्तु

दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥ त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् । त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥ अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् । पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥ द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः । दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ ॥ २० ॥ अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति । स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ ॥२१॥ रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च । गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥ रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् । बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥ नमः स्पृशं दीप्तमनेकवर्णं

तस्मिन्नेवैते मनसो गतत्वादि'ति ॥ धर्मान्तरज्ञानार्थमेव को भवानिति पृच्छति। यथा कश्चित्किञ्चिन्नामादिकं जानन्नपि जातिज्ञानार्थं पृच्छति कस्त्वमिति । यदि तमेव न जानाति तर्हि विष्णवित्येवं सम्बोधनं न स्यात् । त्वमक्षरमित्यादि च ॥ कालशब्दो जगद्बन्धनच्छेदनज्ञानादि-सर्वभगवद्धर्मवाची । कल बन्धने, कल च्छेदने, कल ज्ञाने, कल कामधेनुरिति च पठन्ति । प्रसिद्धश्च स शब्दो भगवति । 'नियतं कालपाशेन बद्धं शक्र विकत्थसे । अयं स पुरुषः श्यामो लोकस्य हरति प्रजाः । बध्वा तिष्ठति मां रौद्रः पशूनशनया यथे'ति मोक्षधर्मे ।

व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् । दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥ दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि। दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥ अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः । भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥ वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि। केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ ॥ २७ ॥ यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति। तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥ यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः। तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥ लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः । तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥ आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद। विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः। ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२॥ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धं। मयैवैते निहताः पूर्वमेव

विष्णुना बद्धो बलिर्वक्ति । 'विष्णौ चाधीश्वरे चित्तं धारयन्कालविग्रह' इति भागवते । प्रवृद्धः परिपूर्णोऽनादिर्वा । 'ऋतं च सत्यं चाभीद्धादि'ति हि श्रुतिः । 'एतन्महद्भूतमनन्तमि'ति च । 'प्र विष्णुरस्तु तवसस्तवीयांस्त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नामे'ति च । न तु वर्धनम् । 'नासौ जजान न मरिष्यति नैधतेऽसावि'ति भागवते । 'यस्य दिव्यं हि तद्रूपं क्षीयते वर्धते न चे'ति मोक्षधर्मे । न कर्मणेति तु कर्मणापि न, किमु स्वयमिति । लोकान्समाहर्तुमिह विशेषेण प्रवृत्तः । भ्रात्रादीश्चर्त इत्यपिशब्दः । प्रत्यनीकत्वं तु परस्परतया । सर्वेऽपि न भविष्यन्ति । अक्षौहिण्यादिभेदेन बहुवचनं च युक्तम् ॥ योऽस्य शिरश्छिन्नं भूमौ पातयति तच्छिरो भेत्स्यतीति तत्पितुर्वराज्जयद्रथोऽपि विशेषेणोक्तः । (प्र)सवरा वासवी शक्तिरिति कर्णः ॥ यदेतद्वक्ष्यमाणं तत्स्थाने युक्तमेवेत्यर्थः । अग्नीषोमाद्यन्तर्यामितया जगद्धर्षणादेर्हृषीकेशः । केशत्वं त्वंशूनां तन्नियतत्वादेः । प्रमाणं तु शशिसूर्यनेत्रमित्यत्रोक्तम् । हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशत्वाच्च हृषीकेशः । तेषां विशेषत ईशत्वं च 'यः प्राणे तिष्ठन्नि'त्यादौ सिद्धम् । 'न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथ' इत्यादिप्रयोगाच्च । इतरोऽर्थो मोक्षधर्मेषु सिद्धः । 'सूर्याचन्द्रमसौ शश्वत्केशैर्मे अंशुसंज्ञितैः । बोधयंस्तापयंश्चैव जगदुत्पद्यते पृथक् । बोधनात्तापनाच्चैव जगतो हर्षसम्भवात् । अग्नीषोमकृतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन । हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावन'इति ॥ कथं स्थान इति तदाह । कस्मादि-

---

निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥ द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् । मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥ सञ्जय उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी । नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥ अर्जुन उवाच ॥ स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च । रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥ ३६ ॥ कस्माच्च ते न

त्यादिना । पूर्णश्चासावात्मा चेति महात्मा । आत्मशब्दश्चोक्तो भारते । 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति भण्यत'इति । तत्परं सदसतोः परम् । 'असच्च सच्चैव च यद्विश्वं सदसतः परमि'ति च भारते ॥ एकस्त्वमेव कारयिता नान्योऽ

नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे । अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥ त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं । वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥ वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च । नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ॥ ३९ ॥ नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व । अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥ सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति । अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥ यच्चापहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु । एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥ पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् । नत्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥४३॥ तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् । पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥ अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे । तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥ किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव । तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् । तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥ न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः । एवं रूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥ मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्

स्त्वथापि ॥ स्वकं रूपं तु भ्रान्तप्रतीत्या । अन्यथा तदपि स्वकमेव । प्रमाणानि तूक्तानि पुरस्तात् ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते गीताभाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ॐ ॥ अव्यक्तोपासनाद्भगवदुपासनस्योत्तमत्वं प्रदर्श्य तदुपायं प्रदर्शयत्यस्मिन्नध्याये ॥ तदुपासनमपि मोक्षसाधनं प्रतीयते । 'श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्भवन्ति सत्या समिथा मितद्रावि'ति । 'अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यत' इति च । अव्यक्तं च महतः परम् । 'महतः परमव्यक्तमि'त्युक्तपरामर्शोपपत्तेः । 'उपास्य तां श्रियमव्यक्तसंज्ञां भक्त्या मर्त्यो मुच्यते सर्ववन्धैरि'ति सामवेदे आग्निवेश्यशाखायाम् । महच्च माहात्म्यं तस्या वेदेपूच्यते । 'चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते । तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयमि'ति । 'चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्त' इति च ।

ममेदम् । व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥४९॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः । आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५०॥ अर्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन । इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ॥ ५२ ॥ नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवं विधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ ५४ ॥ मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु० विश्वरूपदर्शनयोगोनामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

'अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैरि'त्यारभ्य 'अहं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम्।' तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्तीम्। मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तं। अमन्तवो मां त उपक्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि। यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्। अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हंतवा उ। अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वं १ न्तः समुद्रे। परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सम्बभूवे'त्यादि च। 'त्वया जुष्टः स ऋषिर्भवति देवि त्वया ब्रह्मा गतश्रीरुत त्वये'ति च। इति शङ्का कस्यचिद्भवति। अतो जानन्नपि सूक्ष्मयुक्तिज्ञानार्थं पृच्छति। एवमिति। एवंशब्देन दृष्टश्रुतरूपं मत्कर्मकृदित्यादिप्रकारश्च परामृश्यते। अव्यक्तं प्रकृतिः। 'महतः परमव्यक्तमि'ति प्रयोगात्। 'यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्। प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवदि'ति भागवते। अक्षरं च तत्। 'अक्षरात्परतः पर' इति श्रुतेः। परं तु ब्रह्म न हि भगवतोऽन्यत्। 'आनन्दमानन्दमयेऽवसाने सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेव' इति भागवते। रूपं चेदृशं साधितं पुरस्तात्। उपासनं च तथैव कार्यं। 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादि'त्यारभ्य 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यत' इति हि साम्यासा। आदित्यवर्णत्वादिश्च न वृथोपचारत्वेनाङ्गीकार्यः। तथाच सामवेदे सौकरायणश्रुतिः। 'स्थाणुर्ह वै प्राजापत्यः स प्रजापतिं पितरमेत्योवाच। मुमुक्षुभिः साधुभिः पूतपापैः किमु ह वै तारकं तारवाच्यम्। ध्यानं च तस्यामरुचेः कथं स्याद्ध्येयश्च कः पुरुषोऽलोमपाद इति। तं होवाच। एषविष्णुस्तारको

अर्जुन उवाच॥ एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते। ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः॥ १॥ श्रीभगवानुवाच॥

ऽलोमपादो ध्यानं च तस्यास्तस्त्वेवंदामि । सोऽनन्तशीर्षो बहुवर्णः सुवर्णो ध्येयः स वै लोहितादित्यवर्णः । श्यामोऽथ वा हृदये सोऽष्टबाहुरनन्तवीर्योऽनन्तबलः पुराण' इति । अरूपत्वादेस्तु गतिरुक्ता पुरस्तात् । पुरुषभेदश्च प्रश्नादौ प्रतीयते । 'त्वां पर्युपासते ये चाप्यक्षरमि'त्यादौ ॥ भवन्तु त्वदुपासका एवोत्तमाः । इतरेषां तु किं फलमित्यत आह । ये त्वित्यादिना । अनिर्देश्यत्वं चोक्तं भागवते मायायाः । 'अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादिति केष्वपि निश्चय' इति । ईश्वरस्तु देवशब्देनोक्तो दैवमन्ये पर इत्यत्र । उक्तं च सामवेदे कापायणश्रुतौ । 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमि'ति 'न महाभूतं नोपभूतं तदासीदि'त्याद्यारभ्य तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्र' इति । 'तमो ह्यव्यक्तमजरमनिर्देश्यमेषा ह्येव प्रकृतिरि'ति । सर्वगाऽचिन्त्यादिलक्षणा च सा । तथा हि मोक्षधर्मे । 'नारायणगुणाश्रयादजरादतीन्द्रियादग्राह्यादसम्भवतः अमत्यादहिंस्राल्ललामाद्वितीयप्रवृत्तिविशेषादवैरादक्षयादमरादक्षरादमूर्तितः सर्वस्याः सर्वकर्तुः शाश्वततमस' इति । 'आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वत' इति मानवे । 'कूटस्थोऽक्षर उच्यत' इति वक्ष्यति । कूट आकाशे स्थिता कूटस्था । 'आकाशे संस्थिता ह्येषा ततः कूटस्थिता मते'त्यग्वेदखिलेषु । 'सा सर्वगा निश्चला लोकयोनिः सा चाक्षरा विश्वगा विरजस्के'ति सामवेदे गौपवनशाखायाम् ॥ कथं तर्हि त्वदुपासकानामुत्तमत्वमित्यत आह । क्लेश इति । अव्यक्ता गतिर्दुःखं ह्यवाप्यते । गतिर्मार्गः । अव्यक्तो-

---

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥ ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥ सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः । ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥ क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसां । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिर-

पासनद्वारको मत्प्राप्तिमार्गो दुःखमाप्यत इत्यर्थः । अतिशयोपासन-सर्वेन्द्रियातिनियमनसर्वत्रसमबुद्धित्वसर्वभूतहितेरतत्वातिसुष्ठ्वाचारसम्यग्विष्णुभक्त्यादिसाधनसन्दर्भमृते नाव्यक्तापरोक्ष्यम् । तदृते च न विष्णुप्रसादः । सत्यपि तस्मिन्न सम्यग्भगवदुपासनमृते । नर्ते च तं मोक्षः । विनाऽव्यक्तोपासनं भवत्येव भगवदुपासकानां मोक्ष इति क्लेशिष्ठोऽयं मार्ग इति भावः । तथाप्यपरोक्षीकृताव्यक्तानां सुकरं भगवदुपासनमित्येतावत्प्रयोजनम् । तत्रापि योऽव्यक्तापरोक्ष्ये प्रयासः तावता प्रयत्नेन यदि भगवन्तमुपास्ते ऊनेन वा तदा भगवदापरोक्ष्यमेव भवतीति द्वितीयमधिकम् । इन्द्रियसंयमाद्यूनभावे सत्युपासकस्यापि देवी नातिप्रसादमेतीति । देवस्तु तानि साधनानि भक्तिमतस्स्वयमेवाप्रयत्नेन ददातीति चातिसौकर्यमिति भक्तानां भगवदुपासने इतरत्र क्लेशोऽधिकतरः । तदेतत्सर्वं पर्युपासते सन्नियम्याधिकतर इति परि-सं-तरप्शब्दैः प्रतीयते । सामवेदे माधुच्छन्दसशाखायां चोक्तम् । 'भक्ताश्च येऽतीव विष्णावतीवजितेन्द्रियाः सम्यगाचारयुक्ताः । उपासते तां समबुद्धयश्च तेषां देवी दृश्यते नेतरेषाम् । दृष्टा च सा भक्तिमतीव विष्णौ दत्वोपास्तौ सर्वविघ्नांश्छिनत्ति । उपास्य तं वासुदेवं विदित्वा ततस्ततः शान्तिमत्यन्तमेती'ति । उक्तं च सामवेदे अयास्यशाखायाम् । 'प्रसन्नो भविता देवः सोऽव्यक्तेन सहैव तु । यावता तत्प्रसादो हि तावतैव न संशयः । न तत्प्रसादमात्रेण प्रीयते स महेश्वरः । तस्मिन्प्रीते तु सर्वस्य प्रीतिस्तु भवति ध्रुवम् । यद्यप्युपासनाधिक्यं तथापि गुणदो हि सः । मुक्तिदश्च स एवैको नाव्यक्तादिस्तु कश्चने'ति । 'ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मन' इति च मोक्षधर्मे श्रीवचनम् । 'धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि । प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहमि'ति च । महतः परं तु मदेव । तथा हि भगवता सयुक्तिकमभिहितम् । 'वदतीति चेन्न

प्राज्ञो हि' । 'त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्चे'त्यादि । तमिति पुल्लिङ्गाच्चैतत्सिद्धिः । महतः परत्वं त्वव्यक्तपरस्य भवत्येव । तथाचाग्निवेश्यशाखायाम् । 'अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवमि'ति । 'परो हि देवः पुरुहूतो महत्त' इति । न चाव्यक्तस्वरूपं भगवता निषिद्धम् । भारतादौ साधितत्वात् । 'शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरि'त्यादौ साङ्ख्यप्रसिद्धं प्रधानं निषिध्य वैदिकमव्यक्तमेवोक्तम् । तथाच सौकरायणश्रुतिः । 'शरीररूपिका साऽशरीरस्य विष्णोर्यतः प्रिया सा जगतः प्रसूतिरि'ति । सुव्रतानां क्षिप्रं महदैश्वर्यं देवी ददाति न देव इति विशेषः । 'सुवर्णवर्णां पद्मकरां च देवीं सर्वेश्वरीं व्याप्तजटां च बुध्वा । सेवेति वै सुव्रतानां तु मासान्महाविभूतिं श्रीस्तु दद्यान्न देव'इत्यृग्वेदखिलेषु ॥ मदुपासकानां भक्तानां न कश्चित्क्लेश इति दर्शयति । ये त्वित्यादिना । उक्तं च सौकरायणश्रुतौ । 'उपासते ये पुरुषं वासुदेवमव्यक्तादेरीप्सितं किं नु तेषामि'ति । 'तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः । अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणामि'ति मोक्षधर्मे ॥ अज्ञानपूर्वादभ्यासाज्ज्ञानमेव विशिष्यते । ज्ञानमात्रात्सज्ज्ञानं ध्यानम् । तथा च सामवेदे अनभिम्लानशाखायाम् । 'अधिकं केवला-

---

याप्यते ॥ ५ ॥ ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥ तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥ मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय । निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥ अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरं । अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥ ९ ॥ अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव । मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥ अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः । सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

भ्यासाज्ज्ञानं तत्सहितं ततः । ध्यानं ततश्चापरोक्ष्यं ततः शान्तिर्भविष्यती'ति । ध्यानात्कर्मफलत्याग इति स्तुतिः । अन्यथा कथमसमर्थोऽसीत्युच्येत ? । 'तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत' इति चोक्तम् । 'सर्वाधिकं ध्यानमुदाहरन्ति ध्यानाधिके ज्ञानभक्ती परात्मन् । कर्माफलाकाङ्क्षमथो विरागस्त्यागश्च न ध्यानकलाफलार्ह' इति काषायणशाखायाम् । वाक्यसाम्येप्यसमर्थविषयत्वोक्तेस्तात्पर्याभाव इतरत्र प्रतीयते । ध्यानादिप्राप्तिकारणत्वाच्च त्यागस्तुतिर्युक्ता । केवलध्यानात्फलत्यागयुक्तं ध्यानमधिकम् । ध्यानयुक्तस्त्याग एवात्रोक्तः । अन्यथा कथं त्यागाच्छान्तिरनन्तरमित्युच्यते ? । कथं च ध्यानादाधिक्यम् ? । तथा च गौपवनशाखायाम् । 'ध्यानात्तु केवलात्त्यागयुक्तं तदधिकं भवेदि'ति । न हि त्यागमात्रानन्तरमेव मुक्तिर्भवति । भवति च ध्यानयुक्तात् । केवलत्यागस्तुतिरेवमपि भवति । यथाऽनेन युक्तो जेता नान्यथेत्युक्ते । सर्वारम्भपरित्यागी शुभाशुभपरित्यागीत्यादेः सामान्यविशेषव्याख्यानव्याख्येयभावेनापुनरुक्तिः ॥ हर्षादिभिर्युक्त इत्युक्ते कादाचित्कमपि भवतीति यो न हृष्यतीत्यादि ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥ अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च । निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥ सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥ यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥ अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः । सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥ यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति । शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥ समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः । शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥ तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन

उपचारपरिहारार्थं पूर्वम् । आधिक्यज्ञापनार्थं भक्त्यभ्यासः । ये तु सर्वाणि कर्माणीत्यादेः प्रपञ्च एषः ॥ पिण्डीकृत्योपसंहरति । ये तु धर्म्यामृतमिति । धर्मो विष्णुस्तद्विषयं धर्म्यम् । धर्म्यं मृत्यादिसंसार-नाशकं चेति धर्म्यामृतम् । श्रद्धास्तिक्यम् । 'श्रद्धामास्तिक्यमुच्यते' इत्यभिधानात् । तद्धानाः श्रद्धानाः ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते गीताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ॥

ॐ ॥ पूर्वोक्तज्ञानज्ञेयक्षेत्रपुरुषान्पिण्डीकृत्य विविच्य दर्शयत्यनेनाध्यायेन ॥ यद्विकारि येन विकारेण युक्तम् । यतश्च यत् यतो याति प्रवर्तते । स च प्रवर्तकः । यतश्च यदित्यस्मात्प्रवर्तते । क्षेत्रमिति-वचनम् । स च य इति स्वरूपमात्रम् ॥ ब्रह्मसूत्राणि शारीरकसूत्राणि ॥ इच्छादयो विकाराः ॥ स च यो यत्प्रभावश्चेति वक्तुं तज्ज्ञानसाधनान्याह । अमानित्वमित्यादिना । आत्माल्पत्वं ज्ञात्वाऽपि महत्त्वप्रदर्शनं

केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥ ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते । श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु भक्तियोगोनाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्जुन उवाच ॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च । एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ ॥ २ ॥ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ ३ ॥ तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् । स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ४ ॥ ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ५ ॥ महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ६ ॥ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः । एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ७ ॥ अमानित्वमदम्भित्व

दम्भः । 'ज्ञात्वाऽपि स्वात्मनोऽल्पत्वं दम्भो माहात्म्यभावनमि'ति ह्यभिधानम् । आर्जवं मनोवाक्कायकर्मणामवैपरीत्यम् ॥ सक्तिः स्नेहः । स एवातिपक्वोऽभिष्वङ्गः । 'स्नेहः सक्तिः स एवातिपक्वोऽभिष्वङ्ग उच्यत' इत्यभिधानम् ॥ तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । अपरोक्षज्ञानार्थं शास्त्रदर्शनम् ॥ परं ब्रह्मेति स च य इति प्रतिज्ञातमुच्यते । अन्यच्च प्रभाव इति । आदिमद्देहादिवर्जितमनादिमत् । अन्यथाऽनादीत्येव स्यात् ॥ सर्वेन्द्रियाणि गुणांश्चाभासयतीति सर्वेन्द्रियगुणाभासम् । इन्द्रियवर्जितत्वाद्यर्थ उक्तः पुरस्तात् । विकारान्तर्भावाज्ज्ञानसाधनं प्रथमत उक्तम् । बहुत्वात्साधनात्युपयोगात्प्रभावः ॥ यतश्च यदिति वक्तुं प्रकृतिविकारपुरुषान्सङ्क्षिप्याह । गुणाः सत्त्वादयः । तेषामल्पो विशेषो लयात्सर्गे

महिंसा क्षान्तिरार्जवं । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥८॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ९ ॥ असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥१०॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ ११ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ॥१२॥ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १३ ॥ सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १४ ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १५ ॥ बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १६ ॥ अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं । भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १७ ॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १८ ॥ इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः । मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १९ ॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी

इति विकाराः पृथगुक्ताः । 'कार्याकार्यगुणास्तिस्रो यतः स्वल्पोद्भवा जनानि'ति माधुच्छन्दसशाखायाम् ॥ कार्यं शरीरम् । 'शरीरं कार्यमुच्यत' इत्यभिधानम् । कारणानीन्द्रियाणि । भोगोऽनुभवः । स हि चिद्रूपत्वादनुभवति । प्रकृतिश्च जडत्वात्परिणामिनी । 'कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः । भोक्तृत्वे सुखदुःखाना पुरुषं प्रकृतेः परमि'ति भागवते ॥ यतश्च यदित्याह । उपद्रष्टेति । अनुमन्ता अन्वनुविशेषतो निरूपकः ॥ पुरुषः सुखदुःखानामिति जीव उक्तः । पुरुषं प्रकृतिं चेति जीवेश्वरौ सहैवोच्येते । अन्यत्र महातात्पर्यविरोधः । उत्कर्षे हि महातात्पर्यम् । तथा हि सौकरायणश्रुतिः । 'अप्राच्योत्कर्षे महत्त्वात्सर्ववाचां सर्वन्यायानां च महत्तत्परत्वम् । विष्णोरनन्तस्य परात्परस्य तथापि ह्रस्त्येन न चात्र शङ्का । अतो निरुद्धं तु यदत्र मानं तदक्षजादावथवापि युक्तिः । न तत्प्रमाणं कवयो वदन्ति न चापि युक्तिर्ह्यूनमतिर्हि दृष्टेरि'ति । अतो युक्तिभिरप्येतदपलापो न युक्तः । अतो यया युक्त्या विद्यमानत्वादि कल्पयति साऽप्याभासरूपेति सदेव माहात्म्यं वेदैरुच्यत इति सिद्ध्यति । अवान्तरं च तात्पर्यं तत्रास्ति । उक्तं च तत्रैव । 'अवान्तरं तत्परत्वं च सत्वे महद्वाप्येकत्वात्तु तयोरनन्त' इति । श्यामत्वाद्यभिधानाच्च । युक्तं च पुरुषमतिकल्पितयुक्त्यादेराभासत्वम् । अज्ञानसम्भवात् । न तु स्वतः प्रमाणस्य वेदस्याभासत्वम् । अदर्शनं च सम्भवत्येव पुंसां बहूनामप्य-

---

उभावपि । विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥ २० ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २१ ॥ पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् । कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २२ ॥ उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २३ ॥ य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स

ज्ञानात् । तर्ह्यस्मदनधीतश्रुत्यादौ विपर्ययोऽपिस्यादिति वाच्यम् । यतस्तत्रैवाह । 'नैतद्विरुद्धा वाचो नैतद्विरुद्धा युक्तय इति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाचे'ति । तद्विरुद्धं जीवसाम्यम् । आभास एव चेति चोक्तम् । 'जनमेजय उवाच । बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु । को ह्यत्र पुरुषश्रेष्ठस्तं भवान्वक्तुमर्हति । वैशम्पायन उवाच । नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह । बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकमि'ति मोक्षधर्मे । न चैतत्सर्वं स्वप्नेन्द्रजालवत् । 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि'ति भगवद्वचनम् । न च स्वप्नादिवदेकजीवकल्पितत्वे मानं पश्यामः । विपर्यये मा तूक्ता द्वितीये । उक्तं चायास्यशाखायाम् । 'स्वप्नो ह वा अयं चञ्चलत्वान्न च स्वप्नो न हि विच्छेद एतदिती'ति । नायं दोषः । नहीश्वरस्य जीवैक्यमुच्यते । जीवस्य हीश्वरैक्यमिति ध्येयम् । तदपि न निरुपाधिकम् । अतो न प्रतिबिम्बत्वविरोध्यैक्यम् । तथा च माधुच्छन्दसश्रुतिः । 'ऐक्यं चापि प्रातिबिम्ब्येन विष्णोर्जीवस्यैवैतद्वृषयो वदन्ती' ति । अहंग्रहोपासने च फलाधिक्यमाग्निवेश्यश्रुतिसिद्धम् । 'अहंग्रहोपासकस्तस्य साम्यमभ्याशो ह वा अश्नुते नात्र शङ्के'ति । 'तदीयोऽहमिति ज्ञानमहंग्रह इतीरित' इति वामने । 'तद्वशत्वात्तु सोऽस्मीति भृत्यैरेव न तु स्वत' इति च । प्रातिबिम्ब्येन सोऽस्मि भृत्यश्चेति भावना । तथाह्ययास्यशाखायाम् । 'भृत्यश्चाहं प्रातिबिम्ब्येन सोऽस्मीत्येवं ह्युपास्यः परमः पुमान्स'इति । प्रातिबिम्ब्यं च तत्साम्यमेव ॥ साङ्ख्येन वेदोक्तभगवत्स्वरूपज्ञानेन । कर्मिणामपि श्रुत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वा दृष्टिः । श्रावकाणां च ज्ञात्वा ध्यात्वा । साङ्ख्यानां च ध्यात्वा ।

भूयोऽभिजायते ॥ २४ ॥ ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना । अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २५ ॥ अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥२६॥

तथा च गौपवनश्रुतिः । 'कर्मकृचापि तच्छ्रुत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वाऽनुपश्यति । श्रावकोऽपि तथा ज्ञात्वा ध्यात्वा ज्ञान्यपि पश्यति । अन्यथा तस्य दृष्टिर्हि कथञ्चिन्नोपजायत' इति । अन्य इत्यशक्तानामप्युपायदर्शनार्थम् ॥ पुनश्च प्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपं साम्यादिधर्मयुक्तमाह । यावदित्यादिना ॥ आत्मानं चाकर्तारं यः पश्यति स पश्यति ॥ एकस्थमेकस्मिन्नेव विष्णौ स्थितम् । तत एव च विष्णोर्विस्तारम् ॥ न च व्ययादिस्तस्येत्याह । अनादित्वादिति । सादि हि प्रायो व्ययि गुणात्मकं च । न करोतीत्यादेरर्थ उक्तः पुरस्तात् । न लौकिकक्रियादिस्तस्य । अतो 'न प्रजामि'त्यादिवदिति ॥ भूतेभ्यः प्रकृतेश्च मोक्षसाधनम् अमानित्वादिकम् ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥　॥　॥

यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २७ ॥ समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २८ ॥ समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् । न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं तनो याति परां गतिम् ॥ २९ ॥ प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वश. । यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ ३० ॥ यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३१ ॥ अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः । शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३२ ॥ यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३३ ॥ यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ॥ ३४ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३५ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु० क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥　॥　॥　॥

ॐ ॥ साधनं प्राधन्येनोत्तरैरध्यायैर्वक्ति ॥ महद्ब्रह्म प्रकृतिः। सा च श्रीभूदुर्गेति भिन्ना। उमासरस्वत्याद्यास्तु तदंशयुता अन्यजीवाः। तथा च कापायणश्रुतिः। 'श्रीर्भूर्दुर्गा भगवती तु माया सा लोकसूतिर्जगतो बन्धिका च। उमा वागाद्या अन्यजीवास्तदंशास्तदात्मना सर्ववेदेषु गीता'इति। मम योनिरिति गर्भाधानार्था योनिः। न तु माता। वाक्यशेषात्। तथा हि सामवेदे शार्कराक्षश्रुतौ। 'विष्णोर्योनिर्गर्भसन्धारणार्था महामाया सर्वदुःखैर्विहीना। तथात्मानं दुःखिवन्मोहनार्थं प्रकाशयन्ती सह विष्णुना से'ति। अतः सीतादुःखादिकं सर्वं मृषाप्रदर्शनमेव। तथा कूर्मपुराणे। 'न चेयं भूः'। तथा च सौकरायणश्रुतिः। 'अन्या भूर्भूरियं तस्य छायाभूताऽवमा सा हि भूतैकयोनिरि'ति। 'अवाप स्वेच्छया दास्यं जगतां प्रपितामही'त्याद्यनभिम्लानश्रुतिः। मत्स्यपुराणोक्तमपि स्वेच्छयैव। महद्ब्रह्मशब्दवाच्याऽपि प्रकृतिरेव। 'महती ब्रह्मणी द्वे तु प्रकृतिश्च महेश्वर'इति तत्रैव ॥ बन्धप्रकारं दर्शयति साधनानुष्ठानाय सत्त्वमित्यादिना ॥ रज इति तृष्णासङ्गयोः समुद्भवम्। तयोः कारणम् ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम्। यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ ॥ २ ॥ मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम्। सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥ सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः। तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः। निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥ तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्। सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥ रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्। तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥ तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम्। प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥ सत्त्वं

'अज्ञानं जायते यतस्तदज्ञानजम्। 'प्रमादमोहौ तमस' इति वाक्यशेषात्॥ रजसस्तु फलं दुःखमित्यल्पसुखं दुःखं। तथा हि शार्कराक्षशाखायां, 'रजसो ह्येव जायते मात्रया सुखं दुःखं तस्मात्तान्सुखिनो दुःखिन इत्याचक्षत' इति। अन्यथा दुःखस्यातिकष्टत्वात्। तमोऽधिकत्वं रजसो न स्यात्॥ परिणामिकर्तारं गुणेभ्योऽन्यं न पश्यति। अन्यथा 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमि'ति श्रुतिविरोध इति। 'नाहं कर्ता न कर्ता त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुरि'ति मोक्षधर्मे॥ प्रायो न द्वेष्टि न काङ्क्षति। तथा हि सामवेदे

सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत। ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९॥ रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत। रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १०॥ सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते। ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥११॥ लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा। रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ॥ ॥१२॥ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च। तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३॥ यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्। तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४॥ रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते। तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५॥ कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम्। रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६॥ सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च। प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७॥ ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः। जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः॥ १८॥ नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति। गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९॥ गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान्। जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते॥ २०॥ अर्जुन उवाच॥ कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो। किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१॥ श्रीभगवानुवाच॥ प्रकाशं च प्रवृत्तिं

भाल्लवेयशाखायां । 'रजस्तमःसत्वगुणान्प्रवृत्तान्प्रायो न च द्वेष्टि न चापि काङ्क्षते । तथापि सूक्ष्मं सत्त्वगुणं च काङ्क्षेद्यदि प्रविष्टं सुतमश्च जह्यादि'ति । 'न हि देवा ऋषयश्च सत्त्वस्था नृपसत्तम । हीनाः सत्त्वेन सूक्ष्मेण ततो वैकारिका मताः । कथं वैकारिको गच्छेत्पुरुषः पुरुषोत्तममि'ति मोक्षधर्मे । 'सात्त्विकः पुरुषव्याघ्र भवेन्मोक्षार्थ-निश्चित' इति च ॥ तुल्यत्वार्थ उक्तः पुरस्तात् ॥ ब्रह्मवत् प्रकृतिवत् भगवत्प्रियत्वं ब्रह्मभूयं । न तु तावत्प्रियत्वं । किन्तु प्रियत्वमात्रं । 'बद्धो वाऽपि तु मुक्तो वा न रमावत्प्रियो हरेरि'ति पाद्मे । भूयाय भावाय ॥ ब्रह्मणो मायायाः । इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य-विरचिते गीताभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ॥

ॐ ॥ संसारस्वरूपतदत्ययोपायविज्ञानान्यस्मिन्नध्याये दर्शयति ॥ ऊर्ध्वो विष्णुः । 'ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनी वस्वमृतमस्मि

च मोहमेव च पाण्डव । न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ ॥२२॥ उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते । गुणा वर्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥ समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः । तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥ मानापमानयो-स्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥ मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणा-न्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृत-स्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिपत्सु०गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥ अधश्चोर्ध्वं प्रसृता-स्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि

द्रविणश्सवर्चसमि'ति हि श्रुतिः। ऊर्ध्वः उत्तमः सर्वतः। अधो निकृष्टं। शाखा भूतानि। श्वोऽप्येकप्रकारेण न तिष्ठतीत्यश्वत्थः। तथापि न प्रवाहव्ययः। पूर्वब्रह्मकाले यथा स्थितिस्तथा सर्वत्रापीत्यव्ययता। फलकारणत्वाच्छन्दसां पर्णत्वं। न हि कदाप्यजाते पर्णे फलोत्पत्तिः॥ अव्यक्तेऽपि सूक्ष्मरूपेण सन्ति शरीरादौ च भूतानीत्यधश्चोर्ध्वे च प्रसृताः। गुणैः सत्वादिभिः। प्रतीतिमात्रसुखत्वात्प्रवालाः विषयाः। मूलानि भगवद्रूपादीनि। भगवानपि कर्मानुबन्धेन हि फलं ददाति। तथाच माध्वेयशाखायां। 'ब्रह्म वा अस्य पृथङ्मूलं प्रकृतिः स मूलं सत्वादयोऽर्वाचीनमूलं। भूतानि शाखाः छन्दांसि पत्राणि देवनृतिर्यञ्चश्च शाखाः। पत्रेभ्यो हि फलं जायते। मात्राः शिफाः। मुक्तिः फलममुक्तिः फलं। मोक्षो रसोऽमोक्षो रसः। अव्यक्ते च शाखाः व्यक्ते च शाखाः। अव्यक्ते च मूलं व्यक्ते च मूलं। एषोऽश्वत्थो गुणालोलपत्रो न क्षीयते न न क्षीयते। न ह्येष कदाचनान्यथा जायते नान्यथा जायत'इति॥ यथास्थितस्तथा नोपलभ्यते। अन्तादिर्विष्णुः। 'त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यमि'ति भागवते। 'अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा ऋषयो विदुरि'ति मोक्षधर्मे। असङ्गशस्त्रेण सङ्गराहित्यसहितेन ज्ञानेन। 'ज्ञानासिनोपासनया सितेने'ति भागवते। छेदश्च विमर्श एव। ततश्च तस्यैवाबन्धकं भवति। तथा हि। मूलस्थं ब्रह्म प्रतीयते। तच्चोक्तं। तच्छ्रुतावेव 'विमर्शो ह्यस्य छेदः स तं न बध्नाति बध्नाति चान्यानि'ति। तदर्थं च तमेव प्रपद्ये प्रपद्येत। तच्चोक्तं तत्रैव। 'स तं वै प्रपद्येत यं वै प्रपद्य न शोचति न हृष्यति न जायते न म्रियते तद्ब्रह्ममूलं तच्छित्सुरि'ति। 'नारयणेन

कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके॥ २॥ न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा। अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा॥ ३॥ ततः परं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः।

दृष्टश्च प्रतिबुद्धो भवेत्पुमानि'ति मोक्षधर्मे। छेदनोपायो ह्यत्राकाङ्क्षितः। न च भगवतोऽन्यः शरण्योऽस्ति ॥ साधनान्तरमाह । निर्मानेति ॥ स्वरूपं कथयति । न तदित्यादिना ॥ कर्षतीत्युक्ते जीवस्य स्वातन्त्र्यं प्रतीतं तन्निवारयति । शरीरमित्यादिना । यत् यदा शरीरमवाप्नोति उत्क्रामति च जीवस्तदेश्वरः एतानि गृहीत्वा संयाति । 'यत्र यत्रैव संयुक्तो धाता गर्भे पुनः पुनः । तत्र तत्रैव वसति न यत्र स्वयमिच्छ-ती'ति हि मोक्षधर्मे । 'भावाभावावपि जानन् गरीयो जानामि श्रेयो न तु तत्करोमि । आशासु हर्म्यासु हृदासु कुर्वन्यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामी'ति च । 'हत्वा जित्वापि मघवन्यः कश्चित्पुरुषायते । अकर्ता त्वेव भवति कर्ता त्वेव करोति तदि'ति च । 'तद्यथा ह्यनः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जद्याती'ति च श्रुतिः। 'वाङ्मनसि सम्पद्यते' मनः प्राणे 'प्राण-स्तेजसि' तेजः परस्यां देवतायामि'ति च । गन्धानिव सूक्ष्माणि ॥ भोगोऽस्यापि साधितः पुरस्तात् । इन्द्रियद्वारा हि सोऽपि भुङ्क्ते । 'तर्हि इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ती'ति च श्रुतिः । गुणान्वित-मेव भुङ्क्ते । 'न ह वै देवान्पापं गच्छती'ति श्रुतिः ॥ तर्हि किमिति न दृश्यत इत्यत आह । उत्क्रामन्तमित्यादिना ॥ यतन्तो ज्ञानं प्राप्य । अकृतात्मानो अशुद्धबुद्धयः ॥ पूर्वोक्तमेव ज्ञानं प्रपञ्चयति ।

तमेवचाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥४॥ निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः । द्वन्द्वैर्विमुक्ता सुखदुःख संज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥५॥ न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥६॥ ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥ शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥८॥ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राण-मेव च । अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥९॥ उत्क्रामन्तं स्थितं

यदादित्यगतमित्यादिना ॥ गां भूमिम् ॥ वेदनिर्णयात्मिका मीमांसा वेदान्तः । तथा च सामवेदे प्राचीनगालश्रुतिः । 'स वेदान्तकृत्स कालक' इति 'स ह्येव युक्तिसूत्रकृत्स कालक' इति ॥ क्षरभूतानि ब्रह्मादीनि । कूटस्थः प्रकृतिः । तथा च शार्कराक्षश्रुतिः । 'प्रजापतिप्रमुखाः सर्वजीवाः क्षरोऽक्षरः पुरुषो वै प्रधानं । तदुत्तमं चान्यमुदाहरन्ति जालाजालं मातरिश्वानमेकमि'ति ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते गीताभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

चापि भुञ्जानं वा गुणान्वितं । विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥ यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितं । यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥११॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिल । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं ॥१२॥ गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा । पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्न चतुर्विधम् ॥ १४ ॥ सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥ यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु०पुराणपुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॐ ॥ पुमर्थसाधनविरोधीन्यनेनाध्यायेन दर्शयति ॥ तपो ब्रह्मचर्यादि । 'ब्रह्मचर्यादिकं तप'इत्यभिधानं ॥ पैशुनं परोपद्रवनिमित्तदोषाणां राजादेः कथनम् । 'परोपद्रवहेतूनां दोषाणां पैशुनं वचः । राजादेस्तु मदाद्भीतेरदृष्टिर्दर्प उच्यते'इत्यभिधानं । लौल्यं रागः । 'रागो लौल्यं तथा रक्तिरि'त्यभिधानात् । अचापलं स्थैर्यं । 'चपलश्चञ्चलोऽस्थिर'इत्यभिधानात् ॥ क्षमा तु क्रोधाभावेन सहापकर्तुरनपकृतिः । 'अक्रोधदोषकृच्छत्रोः क्षमावान्स निगद्यत' इत्यभिधानात् ॥ दैवीं सम्पदमभिजातः । प्रतिजातः ॥ जगतः सत्यं प्रतिष्ठा ईश्वरश्च विष्णुस्तद्विपरीत्येनाहुः । 'तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमि'ति हि श्रुतिः । 'द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च मर्त्यं चामृतं च स्थितं च सच्च यच्च त्यचे'ति । 'तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमि'ति । 'एषह्येवैतत्सादयति यामयति चेती'ति प्राचीनशालश्रुतिः। परस्पर सम्भवो ह्युक्तः अन्नाद्भवन्तीत्यादिना ॥ दुष्पूरो हि कामः । 'पाताल

श्रीभगवानुवाच ॥ अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥ तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता । भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥ दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च । अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥ ४ ॥ दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता । मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव॥५॥ द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च । दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥६॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः। न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥ असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जग-

इव दुष्पूरो मां हि क्लेशयते सदे'ति हि मोक्षधर्मे ॥ मामात्मपरदेहेष्विति । न कस्यचिद्विष्णुः कारयिता यदिस्यान्मामपीदानीं कारयत्वित्यादि । 'ईश्वरो यदि सर्वस्य कारकः कारयीत मां । अद्येति वादिनं ब्रूयात्सदाऽधो यास्यसीति हे'ति सामवेदे यास्कश्रुतिः॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते गीताभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

तोऽहिताः ॥ ९ ॥ काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः । मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥ चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः । कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥ आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२ ॥ इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् । इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥ असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि । ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥ आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया । यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥ अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः । प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥ आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः । यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥ अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः । मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥ तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१॥ एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः । आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामचारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥२३॥ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ। ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु॰दैवासुरसम्पद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

ॐ॥ गुणभेदान्प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन ॥ शास्त्रविधिमुत्सृज्य अज्ञात्वैव। 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मने'तिविधिरुत्सृष्टो हि तैः। 'ये वै वेदं न पठन्ते न चार्थं वेदोज्झितांस्तान्विद्धि सानूनवुद्धीनि'ति माधुच्छन्दसश्रुतिः। अन्यथा तामसा इत्येवोच्येत। न तु विभज्य। यदि सात्त्विकास्तर्हि नोत्सृष्टशास्त्राः। न हि वेदविरुद्धो धर्मः। 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदामि'ति हि स्मृतिः। 'वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्यय'इति च भागवते॥ अतो विभज्याह। त्रिविधेत्यादिना॥ सत्त्वानुरूपा चित्तानुरूपा। यो यच्छ्रद्धः स एव सः। सात्त्विकश्रद्धः सात्त्विक इत्यादि। कः सात्त्विकश्रद्ध इत्यादि विभज्याह। यजन्त इत्यादिना॥ भगवत्कर्शनं नामाल्पत्वदृष्टिरेव। 'यो वै महान्तं परमं पुमांसं नैवं द्रष्टा कर्शकः सोऽतिपापी'ति ह्यनभिम्लानश्रुतिः॥ आसुरो निश्चयो येषां त आसुरनिश्चयाः। 'देवास्तु सात्त्विकाः प्रोक्ताः दैत्या राजसतामसा' इति ह्याग्निवेश्यश्रुतिः॥ प्रीतिरानन्तरिका। हृद्यत्वं दर्शने। स्थिराश्च न तदैव पक्वा भवंति।

अर्जुन उवाच॥ ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः। तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः॥ १॥ श्रीभगवानुवाच॥ त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा। सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु॥ २॥ सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत। श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः॥ ३॥ यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः। प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः॥ ४॥ अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः। दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः॥ ५॥ कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः। मां चैवान्तः शरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान्॥ ६॥ आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः। यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु॥ ७॥ आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः। रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः॥८॥ कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः।

तथा ह्याज्यादयः ॥ सौम्यत्वमक्रौर्यं । 'अक्रूरः सौम्य उच्यत' इत्यभिधानं । मौनं मननशीलत्वं । 'बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरि'ति हि श्रुतिः । 'एतेन हीदं सर्वं मतं यदनेन हीदं सर्वं मतं तस्मान्मुनिस्तस्मान्मुनिरित्याचक्षत' इति भाल्लवेयश्रुतिः । कथं चान्यथा मानसं तपः स्यात् ?॥ पुनश्च कर्मादीतिकर्तव्यताविधानार्थमर्थवादमाह । ओं तत्सदित्यादिना । परस्य ब्रह्मणो ह्येतानि नामानि । 'ओतं जगद्यत्र स्वयं च पूर्णो वेदोक्तरूपोऽनुपचारतश्च । सर्वैः शुभैश्चापि युतो न चान्यैरों तत्सदित्येनमथो वदन्ती'ति ह्यृग्वेदखिलेषु । द्वितीयपाद-

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥ यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥ अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥ अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥ विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥ श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥ सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥ मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥ दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥ यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ ओं तत्सदिति

स्तच्छब्दार्थः। 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'ति च। 'ओमिति ब्रह्मे'ति च। तेन ब्रह्मणा। आत्मपूजार्थम्। वेदविधिर्व्यञ्जनम्। मा तूक्ता पुरस्तात्॥ तत्फलं मे स्यादित्यनभिसन्धाय॥ सद्भावशब्देन प्रजननं सूचितं। ओमित्युक्त्वाऽनभिसन्धाय फलं यज्ञदानतपआदिकृतामतिप्रीतेर्नामसाम्याद्ब्रह्मैव निष्पादितं भवतीत्याशयः। तथा च ऋग्वेदखिलेषु। 'ॐ यज्ञाद्या निष्फलं कर्म तत्स्यात्सद्वै तदर्थं कर्म वदन्ति वेदाः। तच्छब्दानां सन्निधेर्ब्रह्मप्रीतेस्तद्रूपत्वाज्जनितं ब्रह्म तस्थे' ति॥ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते गीताभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः॥१७॥

ॐ॥ पूर्वोक्तं साधनं सर्वं संक्षिप्योपसंहरत्यनेनाध्यायेन॥ फलानिच्छयाऽकरणेन वा काम्यकर्मन्यासः संन्यासः। त्यागस्तु फलत्याग एव। तथा हि प्राचीनशालश्रुतिः। 'अनिच्छयाऽकर्मणा वापि काम्यन्यासो न्यासः फलत्यागस्तु त्याग'इति॥ मनीषिण इति विशे-

---

निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः। ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा॥ २३॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः। प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्॥ २४॥ तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः। दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः॥ २५॥ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते। प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते॥ २६॥ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते। कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते॥ २७॥ अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्। असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह॥२८॥ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता० श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः॥

अर्जुन उवाच। संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्। त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन॥ १॥ श्रीभगवानुवाच। काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः। सर्वकर्मफलत्यागं त्यागं प्राहुर्मनीषिणः॥ २॥ त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः।

पणात्पूर्वपक्षोऽपि ग्राह्य एव । फलत्यागेन त्यागो विवक्षितो यज्ञादेस्तत्पक्षे । 'यस्तु कर्मफलत्यागी'ति च वक्ष्यति । अत एक एवायं पक्षः ॥ तत्प्रकारं चाह । निश्चयमित्यादिना । यज्ञभेद उक्तो द्रव्ययज्ञ इत्यादिना । दाने त्वभयदानमन्तर्भवति । एतेषां मध्ये यत्किञ्चिद्यज्ञादिकं कर्तव्यमेवेत्यर्थः । अन्यथा 'ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तथा । यदीच्छेन्मोक्षमास्थातुमुत्तमाश्रममाश्रयेदि'त्यादिव्यासस्मृतिविरोधः । ज्ञानयज्ञविद्याऽभयदानब्रह्मचर्यादितपसो हि ते । अतो यद्वचोऽन्यथा प्रतीयते अधिकारिभेदेन तद्योज्यं । अन्यथेतरेषां गत्यभावात् ॥ अन्यस्त्यागार्थो न युक्तइत्याह । न हीति ॥ त्यागं स्तौति अनिष्टमिति ॥ पुनः संन्यासं प्रपञ्चयितुं कर्मकारणान्याह । पञ्चेत्यादिना । साङ्ख्ये कृतान्ते ज्ञानसिद्धान्ते ॥ अधिष्ठानं देहादिः । कर्ता विष्णुः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥ निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥ यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥ नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥ दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥ कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन । सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥ न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥ नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥ अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥ पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे । साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्म-

स हि सर्वकर्तेत्युक्तं । जीवस्य चाकर्तृत्वे प्रमाणमुक्तं । करणमिन्द्रियाणि । चेष्टाः क्रियाः । हस्तादिक्रियाभिर्हि होमादिकर्माणि जायन्ते । ध्यानादेरपि मानसी चेष्टा कारणं । पूर्वतनी चेष्टाऽपि संस्कारकारणत्वेन भवति । दैवमदृष्टं । तथा चायास्यश्रुतिः । 'देहो ब्रह्माथेन्द्रियाद्याः क्रियाश्च तथाऽदृष्टं पञ्चमं कर्महेतुरि'ति ॥ केवलं निष्क्रियं । 'एनं केवलमात्मानं निष्क्रियत्वाद्वदन्ति ही'ति तत्रैव ॥ तज्ज्ञानं स्तौति । यस्येति । यस्त्वीषद्बध्यते स ईषदहङ्कारी च ॥ एवं तर्हि न पुरुषमपेक्ष्य विधिः । अकर्तृत्वादित्यत आह । ज्ञानमिति । त्रिविधा कर्मचोदना । एतत्त्रिविधमपेक्ष्य कर्मविधिरिति त्रिविधेत्युच्यते । कारणानि सङ्क्षिप्याह । करणमिति । कर्मसङ्ग्रहः कर्मकारणसङ्क्षेपः । अधिष्ठानादि करण एवान्तर्भूतम् । तथा ह्यृग्वेदखिलेषु । 'ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानिनं चाप्यपेक्ष्य विधिरुत्थितः । करणं चैव कर्ता च कर्मकारणसङ्ग्रह'इति । अकर्तृत्वेऽपि विधिद्वारेश्वरप्रसादादिच्छोत्पत्त्योक्तकारणैः कर्मद्वारा पुरुषार्थो भवतीति । ईश्वराधीनत्वेऽपि विधिद्वारा नियतस्तेनैव । यदि चेच्छादिर्जायते तर्हि कारितमेवेश्वरेण । फलं च नियतं । वस्तुतोऽकर्तृत्वेप्याभिमानिकं कर्तृत्वं तस्यैव । स्वातन्त्र्यं च जडमपेक्ष्येति न प्रवृत्तिविधिवैयर्थ्यं । सर्वं चैतदनुभवोक्तप्रमाणसिद्धिमिति न पृथक्प्रमाणमुच्यते ॥ पुनः

णाम् ॥ १३ ॥ अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४ ॥ शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥ तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥ यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥ ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना । करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः ॥ १८ ॥ ज्ञानं कर्म

साधनप्रथनाय गुणभेदानाह । ज्ञानमित्यादिना । गुणसङ्ख्याने गुणगणनप्रकरणे ॥ एकं भावं विष्णुं ॥ परकृतं दोषं दीर्घकालकृतमप्यनुचितं यः सूचयति स दीर्घसूत्री । 'परेण यः कृतो दोषो दीर्घकालकृतोऽपि वा । यस्तस्य सूचको दोषाद्दीर्घसूत्री स उच्यत'-इत्यभिधानात् ॥ यथार्थत्वनियमाभावो राजसाः । अन्यथा तामसा

च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः । प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥ सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥ पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥ यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥ नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥ अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम् ॥२५॥ मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥ रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः । हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥२७॥ अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥ बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु । प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥ २९ ॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥ यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च । अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥ अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥ धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥ यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन । प्रसङ्गेन

स हि सर्वकर्तेत्युक्तं । जीवस्य चाकर्तृत्वे प्रमाणमुक्तं । करणमिन्द्रियाणि । चेष्टाः क्रियाः । हस्तादिक्रियाभिर्हि होमादिकर्माणि जायन्ते । ध्यानादेरपि मानसी चेष्टा कारणं । पूर्वतनी चेष्टाऽपि संस्कारकारणत्वेन भवति । दैवमदृष्टं । तथा चायास्यश्रुतिः । 'देहो ब्रह्माथेन्द्रियाद्याः क्रियाश्च तथाऽदृष्टं पञ्चमं कर्महेतुरि'ति ॥ केवलं निष्क्रियं । 'एनं केवलमात्मानं निष्क्रियत्वाद्वदन्ति ही'ति तत्रैव ॥ तज्ज्ञानं स्तौति । यस्येति । यस्त्वीषद्बध्यते स ईषदहङ्कारी च ॥ एवं तर्हि न पुरुषमपेक्ष्य विधिः । अकर्तृत्वादित्यत आह । ज्ञानमिति । त्रिविधा कर्मचोदना । एतत्त्रिविधमपेक्ष्य कर्मविधिरिति त्रिविधेत्युच्यते । कारणानि सङ्क्षिप्याह । करणमिति । कर्मसङ्ग्रहः कर्मकारणसङ्क्षेपः । अधिष्ठानादि करण एवान्तर्भूतम् । तथा ह्यृग्वेदखिलेषु । 'ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानिनं चाप्यपेक्ष्य विधिरुत्थितः । करणं चैव कर्ता च कर्मकारणसङ्ग्रह'इति । अकर्तृत्वेऽपि विधिद्वारेश्वरप्रसादादिच्छोत्पत्त्योक्तकारणैः कर्मद्वारा पुरुषार्थो भवतीति । ईश्वराधीनत्वेऽपि विधिद्वारा नियतस्तेनैव । यदि चेच्छादिर्जायते तर्हि कारितमेवेश्वरेण । फलं च नियतं । वस्तुतोऽकर्तृत्वेप्याभिमानिकं कर्तृत्वं तस्यैव । स्वातन्त्र्यं च जडमपेक्ष्येति न प्रवृत्तिविधिवैयर्थ्यं । सर्वं चैतदनुभवोक्तप्रमाणसिद्धमिति न पृथक्प्रमाणमुच्यते ॥ पुनः

णाम् ॥ १३ ॥ अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४ ॥ शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥ तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥ यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥१७॥ ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना । करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः ॥१८॥ ज्ञानं कर्म

साधनप्रथनाय गुणभेदानाह । ज्ञानमित्यादिना । गुणसङ्ख्याने गुणगणनप्रकरणे ॥ एकं भावं विष्णुं ॥ परकृतं दोषं दीर्घकालकृतमप्यनुचितं यः सूचयति स दीर्घसूत्री । 'परेण यः कृतो दोषो दीर्घकालकृतोऽपि वा । यस्तस्य सूचको दोषादीर्घसूत्री स उच्यत'-इत्यभिधानात् ॥ यथार्थत्वनियमाभावो राजस्याः । अन्यथा तामस्या

च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः । प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥ सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥ पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥ यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥ नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥ अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २५ ॥ मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥ रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः । हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥२७॥ अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥ बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु । प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥ २९ ॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥ यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च । अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥ अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥ धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥ यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन । प्रसङ्गेन

भेदाभावात् ॥ नैष्कर्म्यसिद्धिं । नैष्कर्म्यफलां योगसिद्धिम् । यथा येनोपायेन सिद्धिं प्राप्तो ब्रह्माप्नोति तथा निबोध । या सिद्धिर्ज्ञानस्य

फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥ यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥३५॥ सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ । अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥ यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥ विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥ शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२॥ शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥ कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥ स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥ सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् । सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः । नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥ सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽप्नोति निबोध मे । समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥ बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च । शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१॥ विविक्तसेवी

परा निष्ठा ॥ ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मणि भावो ब्रह्मभूयं । ब्रह्मणि स्थितिः । सर्वदा तन्मनस्कनेत्यर्थः ॥ पुनरन्तरङ्गसाधनान्युक्त्वोपसंहरति । सर्वकर्माणीत्यादिना ॥ परोक्षवचनं तु द्रोणं प्रति भीमवचनवत् ॥ धर्मत्यागः फलत्यागः । कथमन्यथा युद्धविधिः ? । 'यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयत' इति चोक्तम् ॥

लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः । ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः॥
॥ ५२ ॥ अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् । विमुच्य निर्ममः
शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न
काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥ भक्त्या
मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते
तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥ सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥ चेतसा सर्वकर्माणि
मयि संन्यस्य मत्परः । बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥
मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न
श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥ यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥ स्वभावजेन
कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा । कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि
तत् ॥ ६० ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन
भारत । तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥
इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया । विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि
तथा कुरु ॥ ६३ ॥ सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः । इष्टोऽसि मे
दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी
मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥ इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।–

पूर्णादोषमहाविष्णोर्गीतामाश्रित्य लेशतः। निरूपणं कृतं तेन प्रीयतां मे सदा विभुः॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते गीताभाष्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ गीताभाष्यं सम्पूर्णम्॥ ॥

चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥ य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति। भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥ न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः। भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥ अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः। ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥ श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः। सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥ कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा। कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रणष्टस्ते धनञ्जय ॥ ७२ ॥ अर्जुन उवाच ॥ नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत। स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः। संवादमिममश्रौपमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम्। योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥ राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम्। केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥ तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः। विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ॥ ७७ ॥ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः। तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

श्री गीतातात्पर्यनिर्णयः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ समस्तगुणसम्पूर्णं सर्वदोषविवर्जितम् । नारायणं नमस्कृत्य गीतातात्पर्यमुच्यते ॥ 'शास्त्रेषु भारतं सारं तत्र नामसहस्रकं । वैष्णवं कृष्णगीता च तज्ज्ञानान्मुच्यतेऽञ्जसा । न भारतसमं शास्त्रं कुत एवानयोः समम् । भारतं सर्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा । देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्ऋषिभिश्च समन्वितैः । व्यासस्यैवाज्ञया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम् । महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते । स्वयं नारायणो देवैर्ब्रह्मरुद्रेन्द्रपूर्वकैः । अर्थितो व्यासतां प्राप्य केवलं तत्त्वनिर्णयम् । चकार पञ्चमं वेदं महाभारतसंज्ञितमि'ति ब्रह्माण्डे । तत्र साक्षादिन्द्रावतारमुत्तमाधिकारिणमात्मनः प्रियतममर्जुनं क्षत्रियाणां विशेषतोऽपि परमधर्मं नारायणद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहं बन्धुस्नेहादधर्मत्वेनाशङ्क्य ततो निवृत्तप्रायं स्वविहितवृत्त्या भक्त्या भगवदाराधनमेव परमो धर्मस्तद्विरुद्धः सर्वोऽप्यधर्मो भगवदधीनत्वात्सर्वस्येति बोधयति भगवान्नारायणः । सर्वं चैतदत्रैवावगम्यते । 'अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि । ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसी'त्यादिना युद्धस्य स्वधर्मत्वम् । 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः । श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः । सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः । इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् । मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे। सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच'-इत्यादिना स्वधर्मेणैव भगवदाराधनस्यैव कर्तव्यत्वं तदन्यस्य त्याज्यत्वं च। 'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया। शक्य एवं विधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा। भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोऽर्जुन। ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपे'त्यादिना विष्णुभक्तेरेव सर्वसाधनोत्तमत्वं परोक्षापरोक्षज्ञानयोर्ज्ञानिनोऽपि मोक्षस्य तदधीनत्वं च। 'मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः। निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डवे'त्यादिना भक्तस्यापि तत्कर्म विकर्मत्यागश्च। 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतमि'त्यादिना ज्ञानिनोऽपि भगवत्कर्म। 'सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम। देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः। इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम्। दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता। मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव। महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः। भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्। (दर्शयात्मानमव्ययं) दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरमि'त्यादिना ऽर्जुनस्योत्तमाधिकारित्वमपरोक्षज्ञानित्वं च। 'न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः। अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः। यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्। असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते। बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः। महर्षयः सप्त पूर्वे। एतां विभूतिं योगं च। अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते। इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः। तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः। नाशयामि। तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्। भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्। सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति। ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं

वक्ष्याम्यशेषतः। यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते। अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा। मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय। मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव। इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे। ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्। राजविद्या राजगुह्यम्। मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना। मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः। भूतभृन्न च भूतस्थः। न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः। परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम्। मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्। सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत। ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च। शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च। द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः। यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः। यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्। स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत। इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ। एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत। न मे पार्थाऽस्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन। नानवाप्तमवाप्तव्यमि'त्यादिना सर्वस्माद्भगवतो भेदः सर्वस्य तदधीनत्वं, तस्यानन्याधीनत्वं, सर्वोत्तमत्वं, सर्वगुणपूर्णत्वं, सर्वशास्त्राणां तत्परत्वं, तथा तज्ज्ञानादेव मोक्ष इत्यादि। 'अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्ध्यः स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता'। 'पश्यन्नपीममात्मानं कुर्यात्कर्माविचारयन्। यदात्मनः सुनियतमानन्दोत्कर्षमाप्नुयात्। भक्त्या प्रसन्नः परमो दद्याज्ज्ञानमनाकुलम्। भक्तिं च भूयसीं ताभ्यां प्रसन्नो दर्शनं व्रजेत्। ततोऽपि भूयसीं भक्तिं दद्यात्ताभ्यां विमोचयेत्। मुक्तोऽपि तद्वशो नित्यं भूयो भक्तिसमन्वितः।

साध्यानन्दस्वरूपैव भक्तिर्नैवात्र साधनम् । ब्रह्मरुद्ररमादिभ्योऽप्युत्तमत्वं स्वतन्त्रताम् । सर्वस्य तदधीनत्वं सर्वसद्गुणपूर्णताम् । निर्दोषत्वं च विज्ञाय विष्णोस्तत्राखिलाधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तः सर्वोपायोत्तमोत्तमः । तेनैव मोक्षो नान्येन दृष्ट्यादिस्तस्य साधनम् । अधमाधिकारिणो मर्त्या मुक्तावृष्यादिकाः समाः । अधिकार्युत्तमा देवाः प्राणस्तत्रोत्तमोत्तमः । नैव देवपदं प्राप्ता ब्रह्मदर्शनवर्जिताः । तिरोहितं तथाप्येते शृण्वन्ति क्रीडयाऽथवा । बहुवारतदभ्यासात्तिरोभावोऽपि नो भवेत् । यथा व्यासानुशिष्टानां देवानां क्षत्रजन्मनाम् । पार्थानामतिरोधानं ज्ञानं सुस्थिरतां गतम्'। 'अस्य देवस्य मीळ्हुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः । विदेहि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विना वि रावत्' । 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः' । 'स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत्तत एते व्यजायन्त विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्रा' इति । 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' । 'वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः' । 'यं यं कामयते विष्णुस्तं ब्रह्माणं च शङ्करम् । शक्रं सूर्यं यमं स्कन्दं कुर्यात्कर्ताऽस्य न क्वचित्' । 'सर्वोत्कर्षे देवदेवस्य विष्णोर्महातात्पर्यं नैव चान्यत्र सत्यम् । अवान्तरं तत्परत्वं तदन्यत्सर्वागमानां पुरुषार्थस्ततोऽत' इति पैङ्गिश्रुतिः । 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति' । 'अनन्तगुणमाहात्म्यो निर्दोषो भगवान्हरिः । न समो वाऽधिको वाऽपि विद्यते तस्य कश्चन' । 'नासीन्न च भविष्यो वा परतः स्वत एव चे'त्यादि श्रुतेश्च । 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यादि'त्यादि तु मुक्तविषयं । 'यस्त्वेवात्मरतो मुक्तः कार्यं तस्यैव नास्ति हि । तस्मात्कुर्वीत कर्माणीत्याह कृष्णोऽर्जुनं प्रपन्नि'ति च स्कान्दे । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानामित्यादि तु बाह्यकर्मसङ्कोचापेक्षया । 'न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः । एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्' । 'ज्ञानी च कर्माणि सदोदितानि कुर्यादकामः सततं भवेत । न सर्वकर्मणां त्यागः कस्यचिद्भवति क्वचित् । त्यागिनो यतयोऽपि स्युः सङ्कोचाद्बाह्यकर्मणामि'त्यादि । 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन'इत्यादि चोत्पन्नज्ञानतिरोभावनिवृत्त्यर्थम् ॥ (इत्युपोद्घातः)

प्रकर्षेण जानन्तीति प्रज्ञाः तदवादः प्रज्ञावादः । प्राज्ञमतविरुद्धवादं वदसि । कथं ? । गतासून् ॥११॥ बन्धुस्नेहाद्धि त्वया स्वधर्मनिवृत्तिः क्रियते । तत्र देहनाशभयात्किं वा चेतननाशभयात् ? । देहस्य सर्वथा विनाशित्वान्न तत्र भये प्रयोजनम् । न च चेतननाशभयात् । तस्याविनाशित्वादेव । न तावत्परमचेतनस्य मम नाशोऽस्ति । एवमेव तवान्येषां च । 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामानि'त्यादिश्रुतेः । 'स्वदेहयोगवियोगौ नाम जन्ममृती पुरा । इत्येते ह्येव जीवस्य मुक्तेर्न तु हरेः क्वचिदि'ति स्कान्दे । ईश्वरस्यापि युद्धगतत्वान्मोहात्तस्याप्युभयविधानित्यत्वशङ्काप्राप्तौ तदपि निवार्यते । न त्वेवाहमिति । यद्यप्येषा शङ्काऽर्जुनस्य नास्ति तथापि प्राप्तलोकोपकारार्थं भगवता निवार्यते । एकान्ते कथयन्नपि व्यासरूपेण तदेव लोके प्रकाशयिष्यति हि ॥१२॥ मम स्वकीयदेहान्तरप्राप्तिरपि नास्तीति दर्शयितुं देहिन इति विशेषणं । भवदादीनां सा भविष्यतीत्यपि शोको न कर्तव्यः । देहस्येदानीमप्यन्यथात्वदर्शनात् ॥१३॥ तददर्शनादिनिमित्तं सोढव्यमित्याह । मात्रास्पर्शा इति । विषयसम्बन्धाः ॥ १४ ॥ फलमाह । यं हीति । न केवलमन्यथामात्रेणामृतत्वं किन्तु पुरुषम् । 'पुरु ब्रह्म गुणाधिक्यात्तज्ज्ञानात्पुरुषः स्मृत' इति प्रवृत्ते । पुरु सरणात्पुरुष इत्यर्थः ॥ १५ ॥ न च युद्धात्परलोकदुःखमिति शोकः ।

असत्कर्मणः सकाशाद्भावो नास्ति सत्कर्मणः सकाशादभावो नास्तीति नियतत्वात्। 'सद्भाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते सुखवाचकाः। अभाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते दुःखवाचका' इति शब्दनिर्णये। 'सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते। प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यत' इति वक्ष्यमाणत्वात्। 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेदि'-त्यादेश्च। अन्तो निर्णयः। न चाविद्यामानविद्यमानयोरुत्पत्तिनाशनिषेधकोऽयं श्लोकः। प्रत्यक्षविरोधात्। सन्निति व्यवह्रीयमाणमेव पदार्थस्वरूपमुत्पत्तेः प्राङ्नाशोत्तरं च नास्तीति सर्वलोको व्यवहरति। न च विपर्यये किञ्चिन्मानम्। इदं तु वाक्यमन्यथासिद्धम्। 'आद्यन्तयोः सर्वकार्यमसदेवेति निश्चितम्। यद्यसन्न विशेषोऽत्र जायते कोऽत्र जायते। व्यक्तावपि समं ह्येतदनवस्थाऽन्यथा भवेत्। एवं नाशेपि बोद्धव्यमतो सन्नेव जायते। तथाप्यभेदानुभवात्कार्यकारणयोः सदा। भेदस्य चाविशेषेण देहोऽगात्क्षितितामिति। व्यवहारो भवेद्यस्माद्व्यत्येवानुभवः सदे'ति ब्रह्मतर्के। न च सदसद्विलक्षणं किञ्चिदस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम्। न चासतः ख्यात्ययोगात्सतो बाधायोगादुभयविलक्षणं भ्रान्तिविषयम्। असतः ख्यात्ययोगादितिवदतोऽसतः ख्यातिरभून्न वा। यदि नाभून्न तत्ख्यातिनिराकरणम्। यद्यभूत्तथापि। न चासतोऽसत्वेन भ्रान्तौ सत्वेन च ख्यातिर्नास्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम्। असद्व्यवहारलोपप्रसङ्गाच्च। यदविद्यमानं रूपं तस्य सत्त्वेन प्रतीतेरेव भ्रान्तित्वाच्च। अनिर्वचनीयत्वपक्षेऽपि सदिदं रजतमित्यविद्यमानसत्त्वप्रतीतिं विना न हि भ्रान्तित्वम्। भ्रान्तिसत्त्वाङ्गीकारेऽप्यभ्रान्तं सदिदं रजतमित्यविद्यमानसत्त्वप्रतीतौ हि प्रवर्तते। तस्मादुभयविलक्षणं न किञ्चित्। 'विश्वं सत्यं'। 'यच्चिकेत सत्यमित्'। 'कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्य' इत्यादि श्रुतेश्च॥१६॥ यद्यपि नित्यत्वं जीवस्याप्यस्ति। तथापि

सर्वप्रकारेणाविनाशित्वं विष्णोरेवेति तुशब्दः। 'अनित्यत्वं देहहानिर्दुःखप्राप्तिरपूर्णता। नाशश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तदभावो हरेः सदा। तदन्येषां तु सर्वेषां नाशाः केचिद्भवन्ति ही'ति महावाराहे। 'देशतः कालतश्चैव गुणतश्च त्रिधा ततिः। सा समस्ता हरेरेव नह्यन्ये पूर्णसद्गुणा' इति परमश्रुतिः ॥१७॥ शरीरिणां तु देहहान्यादिनाशो विद्यत एव। 'येन सर्वमिदं ततमि'ति तस्यैव लक्षणकथनात्। न जीवानां देशतो गुणतश्च पूर्णता। अनिच्छया देहहान्यादेरेव दुःखावाप्तिः सिद्धा तस्मादनाशिनोऽप्रमेयस्य विष्णोः पूजार्थं युध्यस्व। तत्प्रसादाधीनत्वाद्दुःखनिवृत्तेः सुखस्य च। 'ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः। तेषामहं समुद्धर्ते'त्यादेः। जीवपक्षे नित्यस्योक्ता इत्युक्तत्वादनाशिन इति पुनरुक्तिः। 'अविनाशि, येन सर्वमिदं ततमि'त्युक्तस्यैवानाशिनोऽप्रमेयस्येति प्रत्यभिज्ञानाच्च। 'इमे देहा' इतिविशेषणान्नित्यश्चिदानन्दात्मकः स्वरूपभूतो देहो मुक्तानामपि विद्यत इति ज्ञायते। 'न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः। न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः। श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः। सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः। प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चसां परिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनाम्। भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते लसद्विमानावलिभिर्महात्मनां। विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिः सविद्युदभ्रावलिभिर्यथा नभ' इति हि भागवते। 'चिदानन्दशरीरेण सर्वे मुक्ता यथा हरिः। भुञ्जते कामतो भोगांस्तदन्तर्बहिरेव चे'ति परमश्रुतिः।

न च जीवेश्वरैक्यं मुक्तावपि। 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च'। 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्। सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह

ब्रह्मणा विपश्चिता'। 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य। इमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन्। एतत्सामगायन्नास्ते'। 'सर्वे नन्दन्ति यशसा गतेन सभासाहेन सख्या सखायः। किल्बिषस्पृत्पितुषणिर्ह्येषामरं हितो भवति वाजिनाय'। 'ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु। ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः'। 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाणः'। 'तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति'। 'मुक्ताः प्राप्य परं विष्णुं तद्देहं संश्रिता अपि। तारतम्येन तिष्ठन्ति गुणैरानन्दपूर्वकैः। भूपा मनुष्यगन्धर्वा देवाः पितर एव च। आजानेयाः कर्मदेवास्तत्त्वदेवाः पुरन्दरः। शिवो विरिञ्च इत्येते क्रमाच्छतगुणोत्तराः। मुक्तावपि तदन्ये ये भूपाच्छतगुणावराः। न समो ब्रह्मणः कश्चिन्मुक्तावपि कथञ्चन। ततः सहस्रगुणिता श्रीस्ततः परमो हरिः। अनन्तगुणितत्वेन तत्समः परमोऽपि न'। 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः। कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधी'त्यादि मोक्षानन्तरमपि भेदवचनेभ्यः। न च 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्'। 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति'। 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते'। 'अविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति। ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्'। 'परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति'। 'तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्या'दि श्रुतिविरोधः। 'संज्ञानाशो यदि भवेत्किं मुक्त्या नः प्रयोजनम्। मोहं मां प्रापयामास भवानत्रेति चोदितः। याज्ञवल्क्यः प्रियामाह नाहं मोहं ब्रवीमि ते। भूतज्ञानलोपः स्यान्नित्यं ज्ञानं न लुप्यते। न च ज्ञेयविनाशः स्यादात्मनाशः कुतः पुनः। स्वभावतः पराद्विष्णोर्विश्वं भिन्नमपि स्फुटम्। अस्वातन्त्र्याद्भिन्नमिव स्थितमेव यदेदृशम्। तदा घ्राणादिभोगः स्यात्स्वरूपज्ञान-

शक्तितः। तदात्मानुभवोऽपि स्यादीश्वरज्ञानमेव च। यदाऽन्यं न विजानाति नात्मानं नेश्वरं तथा। पुरुषार्थता कुतस्तु स्यात्तदभावाय को यतेत्। तस्मात्स्वभावज्ञानेन भिन्ना विष्णुसमीपगाः। भुञ्जते सर्वभोगांश्च मुक्तिरेषा न चान्यथा। यन्न पश्येत्परो विष्णुर्द्वितीयत्वेन स स्मृतः। तद्द्वितीयं न भवति प्रादुर्भावात्मकं वपुः। प्रधानपुरुषादन्यवत्तस्माद्भिन्नमीश्वरः। विभक्तत्वेन नियतं यस्मात्पश्यति सर्वदा। पश्यन्नेव यतो विष्णुस्तदभेदं न पश्यति। चेतनाचेतनस्यास्य नाभेदोऽस्ति ततोऽमुना। न हि ज्ञानविलोपोऽस्ति सर्वज्ञस्य परेशितुः। ब्रह्माणि जीवाः सर्वेऽपि परब्रह्माणि मुक्तिगाः। प्रकृतिः परमं ब्रह्म परमं महदच्युतः। नैव मुक्ता न प्रकृतिः क्वापि तद्विष्णुवैभवम्। प्राप्नुवन्त्यपि तज्ज्ञानान्निजं ब्रह्मत्वमाप्यते। यद्यस्य परमेशित्वं तदा स्याद्दुःखिता कुतः। दुःखी चेत्कुत ईशत्वमनीशो ह्येव दुःखभाक्। कुतः सर्वविदोऽज्ञत्वं क्व भ्रमोऽप्यज्ञतां विना। तस्मान्नैवेश्वरो जीवस्तत्प्रसादात्तु मुच्यते। अहेयत्वादहंनामा भगवान्हरिरव्ययः। ब्रह्मासौ गुणपूर्णत्वादस्म्यसावसनान्मितेः। असनादमिनामाऽसौ तेजस्त्वाच्चमितीरितः। सर्वैः क्रियापदैश्चैवं मन्त्रैर्व्ययपदैरपि। सर्वैर्गुणपदैश्चैव वाच्य एको हरिः स्वयम्। युष्मत्पदैः प्रातियोग्यात्तद्युतैश्च क्रियापदैः। अस्मत्पदैरान्तरत्वात्क्रियार्थैश्च तदन्वयः। परोक्षत्वात्तत्पदैश्च मुख्यवाच्यः स एव तु। सर्वान्वेदानधीत्यैव प्रज्ञाधिक्येन हेतुना। श्वेतकेतुरहङ्कारात्प्रायशो नास्मि मानुषः। देवो वा केशवांशो वा नैषा प्रज्ञाऽन्यथा भवेत्। एवं महत्त्वबुद्ध्यैव दर्पपूर्णोऽभ्यगात्पितुः। मकारमकृताचारं तं दृष्ट्वा स्तब्धमब्रवत्। पितोवाच कुतः पुत्र स्तब्धता त्वामुपागता। प्रायो नारायणं देवं नैव त्वं पृष्टवानसि। यस्मिञ्ज्ञाते त्वविज्ञातज्ञानादीनां फलं भवेत्। प्राधान्यान्महदत्वाच्च तदधीनमिति स्फुटं। तत्सृष्टं चेति विज्ञानं फलवद्धि भवेज्जगत्। म्यातन्त्र्येणास

विज्ञानं मिथ्याज्ञानमनर्थकृत्। यथा चैवैकमृत्पिण्डज्ञानादेः सदृशत्वतः। मृन्मयं तदकार्यं च ज्ञातं मृदिति वै भवेत्। यथैव मृत्तिकेत्यादि नित्यनामप्रवेदनात्। वाचाऽरब्धमनित्यं तु ज्ञातं तन्मूलमित्यपि। एवं कारणभूतोऽसौ भगवान्पुरुषोत्तमः। प्रधानश्च स्वतन्त्रश्च तन्मूलमखिलं जगत्। तदाधारं विमुक्तौ च तदधीनं सदा स्थितम्। स सूक्ष्मो व्यापकः पूर्णस्तदीयमखिलं जगत्। तस्मात्तदीयस्त्वमसि नैव सोऽसि कथञ्चन। यथा पक्षी च सूत्रं च नानावृक्षरसा अपि। यथा नद्यः समुद्रश्च यथा वृक्षपरावपि। यथा धानाः परश्चैव यथैव लवणोदके। यथा पुरुषदेशौ च यथाऽज्ञज्ञान-दावपि। यथा स्तेनापहार्यौ च तथा त्वं च परस्तथा। भिन्नौ स्वभा-वतो नित्यं नानयोरेकता क्वचित्। एवं भेदोऽखिलस्यापि स्वतन्त्रात्पर-मेश्वरात्। परतन्त्रं स्वतन्त्रेण कथमैक्यमवाप्नुयात्। स जीवनामा भगवान्प्राणधारणहेतुतः। उपचारेण जीवाख्या संसारिणि निगद्यते। तदधीनमिदं सर्वं नान्याधीनः स ईश्वरः। जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वर-भिदा तथा। जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा। जडभेदो मिथश्चेति प्रपञ्चो भेदपञ्चकः। विष्णोः प्रज्ञामितं यस्माद्द्वैतं न भ्रान्ति-कल्पितम्। अद्वैतः परमार्थोऽसौ भगवान्विष्णुरव्ययः। परमत्वं स्वतन्त्रत्वं सर्वशक्तित्वमेव च। सर्वज्ञत्वं परानन्दः सर्वस्य तदधीनता। इत्यादयो गुणा विष्णोर्नैवान्यस्य कथञ्चन। अभावः परमद्वैते सन्त्येव ह्यपराणि तु। विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित्। अद्वैतं ज्ञानिनां पक्षे न तस्माद्विद्यते क्वचिदि'त्यादिश्रुतिभ्योऽर्थान्तरस्यैवावगत-त्वात्। एकपिण्डनामधेयेतिशब्दानां वैयर्थ्यं चान्यथा। न चैक-विज्ञानेन सर्वविज्ञानं तत्पक्षे। न हि शुक्तिज्ञो रजतज्ञ इति व्यवहारः। नवकृत्वोऽपि भेद एव दृष्टान्तोक्तेश्च। तस्मादतत्त्वमसीत्येवोच्यते। ऐतदात्म्यमित्येतदात्मसम्बन्धि। तत्स्वामिकम्। त्वमपि तदैतदात्म्य-

मेवासि न सोऽसीति वा । तदिति लिङ्गसाम्यं चात्र । अविद्यमानमेवेश्वरं सृष्ट्यादिकं चाप्राप्तमेवात्मनो भिन्नत्वेन प्रापयित्वा तन्निषेधे कथं श्रुतेरुन्मत्तवाक्यत्वं न स्यात् ? । अनुवादोऽपि यदिदं वदन्ति तन्न युज्यत इत्यादिवाक्यं परिहारे विशेषयुक्तिं च विना न दृष्टः । अतिप्रसङ्गश्चान्यथा । अभेदानुवादेन भेदोपदेशः किमिति न स्यात् ? । सर्वशाखान्ते भेदोक्तेश्चैतदेव युक्तम् । 'नासंवत्सरवासिने प्रब्रूयात् नाप्रवक्त्र इत्याचार्या आचार्याः' । 'अहं विश्वं भुवनमभ्यभवाम्' । 'अनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ब्रह्मविदो विदुः' । 'नमो विष्णवे महते करोमि' । 'पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितमि'त्यादि । नचेश्वरस्तद्भेदो वा प्रत्यक्षादिसिद्धः । तत्पक्षे त्वैक्यादेरपि मिथ्यात्वात्स्वरूपस्य च सिद्धत्वाद्व्यर्थैव श्रुतिः । लक्षितस्वरूपस्यापि न स्वरूपाद्विशेषः । निर्विशेषत्वोक्तेः । मिथ्याविशेषोक्तौ चाप्रामाण्यं श्रुतेः । मिथ्यात्वं च मिथ्यैव तेषाम् । अतः सत्यत्वं सत्यं स्यात् । उपाधिकृतभेदेऽप्युपाधेर्मिथ्यात्वे त्वप्राप्तमेवोपाधिभेदं प्रापयित्वा पुनर्निषिध्यत इति स एव दोषः । सत्योपाधिपक्षेऽपि हस्तपाद्युपाधिभेदेऽपि भोक्तुरेकत्वदृष्टेरेकेनैवेश्वरेण सर्वोपाधिगतं सुखं दुःखं भुज्येतेत्येवमादयो दोषाः समा एव । अचेतनानामनुभवाभावान्न तत्साम्यम् । अतो जीवेश्वरयोर्भेद एवेति सिद्धम् ॥ १८ ॥

य एनं जीवं वेत्ति हन्तारं स्वातन्त्र्येण । अन्यथा मया हतांस्त्वं जहीत्यादिविरोधः । चेतनं प्रति य एनमिति परमात्मनोऽपि समम् ॥ १९ ॥ जीवेश्वरयोर्नित्यत्वे मन्त्रवर्णोऽप्यस्तीत्याह । न जायते म्रियत इति । अयं ना परमपुरुषो भूत्वा विद्यमान एव देहसम्बन्धरूपेणापि भविता न । मरणं तु देहवियोग इति प्रसिद्धमेव । न हि घटादीनां मरणव्यवहारः । स्वरूपानाशः कैमुत्येनैव सिद्धः । अयं जीवोऽप्यजो नित्यश्च । अन्यथा पुनरुक्तेः । शाश्वतश्च । न

कदाचिदस्वातन्त्र्यादिकं जीवस्वरूपं जहाति। 'अल्पशक्तिरसार्वज्ञं पारतन्त्र्यमपूर्णता। उपजीवकत्वं जीवत्वमीशत्वं तद्विपर्ययः। स्वाभाविकं तयोरेतन्नान्यथा स्यात्कथञ्चन। वदन्ति शाश्वतावेतावत एव महाजनाः' इति महाविष्णुपुराणे। पुराण्यणति गच्छतीति पुराणः ॥ २० ॥ अविनाशिनं शरीरापायादिवर्जितम्। नित्यं स्वरूपतः। एनं परमेश्वरं। 'कर्तृत्वं तु स्वतन्त्रत्वं तदेकस्य हरेर्भवेत्। तच्चाव्ययं तस्य जानन्कथं कर्ता स्वयं भवेदि'ति परमश्रुतिः। अन्यथा अविनाशिनं नित्यमिति पुनरुक्तिः॥२१॥ जीवस्यापि शरीरसंयोगवियोगावेव जनिमृती यतस्ततो न दुःखकारणमित्याह। वासांसीति ॥२२॥ कारणतोऽपि नेश्वरस्यान्यथात्वमित्याह। नैनं छिन्दन्तीति ॥ २३ ॥ अच्छेद्यत्वादिकं जीवस्यापि तत्समित्याह। अच्छेद्योऽयमिति। नित्यं सर्वगते स्थितः अणुश्चायमिति सर्वगतस्थाणुः। सर्वगतो विष्णुस्तदधीनत्वादिकं तत्स्थत्वम्। हेतुतोऽपि तत्स्थत्वाच्च चलतीत्यचलः। नादेन शब्देन सह वर्तत इति सनादन एव सनातनः। 'नित्यं सर्वगते विष्णावणुर्जीवो व्यवस्थितः। न चास्य तदधीनत्वं हेतुतोऽपि विचाल्यते। निषेधविधिपात्रत्वात्सनातन इति स्मृत' इति महाविष्णुपुराणे। अच्छेद्योऽयमित्यादिपुनरुक्तिश्चान्यथा। यस्मिन्नयं स्थितः सोऽव्यक्ताचिन्त्यादिरूपः। एवं ज्ञातः परमेश्वरः सर्वदुःखनाशं करोतीति नानुशोचितुमर्हसि। 'तेषामहं समुद्धर्ते'त्यादेः। 'न त्वेवाहं जातु नासं न त्वमि'त्युभयोरपि प्रस्तुतत्वात्। देहिनः शरीरिणः देहीतिविशेषितत्वाच्च जीवस्य तत्र तत्र। 'अविनाशि तु। येन सर्वमिदं ततम्। अनाशिनोऽप्रमेयस्य। न म्रियते। भूत्वा भविता न। अविनाशिनम्। अव्ययम्। अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमि'त्यादि परमात्मनश्च। न हि जीवेन ततं सर्वम्। न च मुख्यतोऽप्रमेयोऽसौ। न च न म्रियते। न चाविनाशिनं नित्यमिति नित्यत्वातिरिक्तमविनाशित्वं तस्य। न चाव्यक्तत्वमविकार्यत्वं च मुख्यम्। न च भूत्वा

भविता वा नेति देहस्याप्यनुत्पत्तिः । परमात्मनस्तु देहवियोगादिकमपि नास्तीत्यविनाशि त्वित्यादिविशेषणम् । यस्मादेवंभूतस्तस्मात्स एव स्वतन्त्रः । तदधीनमन्यत्सर्वम् । अतः स एव सर्वपुरुषार्थदः । अतस्तत्पूजा सत्कर्मैव । अतस्तदर्थं युध्यस्व । अन्येषां त्वन्तवन्त एव देहाः । प्राकृतदेहिनश्च । अतोऽस्वतन्त्रत्वान्न हन्तुं तेषां सामर्थ्यम् । नित्यत्वान्न हन्यते च । तस्माद्धन्ता हत इति मन्यमानौ न विजानीतः । यस्मादयमेव परमेश्वरः शरीरवियोगरूपेणापि न म्रियते तत्संयोगरूपेणापि न जायते जीववत्कदापि । अतः स एव स्वतन्त्रत्वात्सर्वस्य हन्ता । जीवस्तु तेन शरीरे हन्यमाने स्वयं न हन्यत इत्येतावत् । अतएवमविनाशित्वादेः स्वातन्त्र्यात् सर्वकर्तारं परमात्मानं यो वेद स कथं घातयति हन्ति वा ? । वाससो जरावत्स्वशरीरजरादावस्वातन्त्र्यदर्शनात्सर्वत्रास्वातन्त्र्यं ज्ञातव्यं जीवस्य । ईश्वरस्य तु देहस्यापि च्छेदादेरभावात्स्वातन्त्र्यम् । नैनं छिन्दन्तीति च्छेदनाद्यभावः साक्षादेव दर्शयितुं शक्यते स्वदेहस्येति वर्तमानापदेशः । छेदनादिकं त्वीशगे मोहाय मृषैव दर्शयति ॥ २४ ॥ सर्वगतश्चेत्परमात्मा किमिति तथा न दृश्यत इत्यतो वक्ति । अव्यक्तोऽयमिति । कथमेतद्युज्यते ? । अचिन्त्यशक्तित्वात् । न च सा शक्तिः कदाचिदन्यथा भवति । अविकार्यत्वात् । यानि यान्यस्य रूपाणि तानि सर्वाण्यप्येवं भूतानीति दर्शयितुमेनमयमित्यादिपृथग्वचनम् । जीवे तु सर्वजीवेष्वनुगमार्थम् । सर्वं चैतच्छ्रुतिसिद्धम् । 'सदेहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः । ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः' इति पैङ्गिश्रुतिः । 'अदेहो देहवांश्चैकः प्रोच्यते परमेश्वरः । अप्राकृतशरीरत्वाददेह इति कथ्यते । शिरश्चरणबाह्वादिविग्रहोऽयं स्वयं हरिः । यस्मान्नान्यो विग्रहोऽस्य ततश्चादेह उच्यते । स्वयं स्वरूपमान्यस्मात्तेनांशोऽन्यत्न ततः । शिरश्चरणबाह्वादिः सुखज्ञानादिरूपकः । स च निर्मानं चान्यो

यस्मात्सोऽचिन्त्यशक्तिमान् । देहयोगवियोगादिस्ततो नास्य कथञ्चन। गुणरूपोऽपि भगवान् गुणभुक्च सदा श्रुतः। अहमित्यात्मभोगो यत्सर्वेषामनुभूयते । अभिन्नोऽपि विशेषोऽयं सदाऽनुभवगोचरः । विशेषोऽपि हि नान्योऽतः स च स्वस्यापि युज्यते। नानवस्था ततः क्वापि परमैश्वर्यतो हरेः। युक्तायुक्तत्वमपि हि यदधीनं सदेष्यते। प्रमाणावगते तत्र कुत एव ह्ययुक्तते'त्यादि परमश्रुतिः। 'गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवात्र शङ्का। चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाङ्गीर्हि तथा प्रतीता' इत्यादि चर्ग्वेदे सौपर्णशाखायाम्। 'एकमेवाद्वितीयं' 'नेह नानास्ति किञ्चन'। 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति'। 'यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति। एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति'। 'मत्स्यकूर्मादिरूपाणां गुणानां कर्मणामपि। तथैवावयवानां च भेदं पश्यति यः क्वचित्। भेदाभेदौ च यः पश्येत्स याति तम एव तु। पश्येदभेदमेवैषां बुभूषुः पुरुषस्ततः। अभेदेऽपि विशेषोऽस्ति व्यवहारस्ततो भवेत्। विशेषिणां विशेषस्य तथा भेदविशेषयोः। विशेषस्तु स एवायं नानवस्था ततः क्वचित्। प्रादुर्भावादिरूपेषु मूलरूपेषु सर्वशः। न विशेषोऽस्ति सामर्थ्ये गुणेष्वपि कदाचन। मत्स्यकूर्मवराहाश्च नृसिंहवटुभार्गवाः। राघवः कृष्णबुद्धौ च कल्किव्यासैतरेयकाः। दत्तो धन्वन्तरिर्यज्ञः कपिलो हंसतापसौ। शिशुमारो हयास्यश्च हरिः कृष्णश्च धर्मजः। नारायणस्तथेत्याद्याः साक्षान्नारायणः स्वयम्। ब्रह्मरुद्रौ शेषविपौ शक्राद्या नारदस्तथा। सनत्कुमारः कामभवोऽप्यनिरुद्धो विनायकः। सुदर्शनाद्यायुधानि पृथ्व्याद्याश्चक्रवर्तिनः। इत्याद्या विष्णुनाऽविष्टा भिन्नाः संसारिणो हरेः। तेष्वेव लक्ष्मणाद्येषु त्रिष्वेवं च बलादिषु। नरार्जुनादिषु तथा पुनरावेश उच्यते। स्वल्पस्तु पुनरावेशो धर्मपुत्रादिषु प्रभोः। एतज्जानाति यस्तस्मिन्प्रीतिरभ्यधिका हरेः। सङ्करज्ञानिनस्तत्र पातस्तमसि च ध्रुवमि'त्यादि महावराहे ॥२५॥

तिष्ठतु तावदयं विस्तारः। यावन्मोक्षं जीवस्य जन्ममरणे स्वयमेव मन्यसे न तु नियमेन। तथापि तावन्मात्रेणापि ज्ञानेन शोचितुं नार्हसि। 'नित्यं सनातनं प्रोक्तं नित्यं नियतमेव चे'ति शब्दनिर्णये। अत्र तु नियतम्। 'जातस्य हि ध्रुव'-इति प्रकाशनात् ॥ २६ ॥ तस्मान्नात्राश्चर्यबुद्धिः कर्तव्या ॥२७॥२८॥ किं तर्ह्याश्चर्यो भगवानेवेत्याह। आश्चर्यवदिति। आश्चर्यमेव सन्तमेन-माश्चर्यवत्पश्यति न पुनरनाश्चर्यम्। 'गगनं गगनाकारं सागरः साग-रोपम'इत्यादिवत्। 'आश्चर्यो भगवान्विष्णुर्यस्मान्नैतादृशः क्वचित्। तस्मात्तद्गोचरं ज्ञानं तद्गोचरवदेव त्वि'ति ब्रह्मतर्के। अनाश्चर्यवदप्य-सुरादयः पश्यन्तीति कश्चिदिति विशेषणम् ॥२९॥ देही कुतोऽवध्यः? यस्मादयमीश्वरः सर्वस्य जीवस्य सूक्ष्मे स्थूले च देहे रक्षकत्वेनावस्थितः अत एवावध्यः। न स्वसामर्थ्ये कस्यापि। 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च। यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षये'ति हि भागवते। 'तत्र तत्र स्थितो विष्णुर्नित्यं रक्षति नित्यदा। अनित्य-देवानित्यं च नित्यानित्ये ततस्ततः। भावाभावनियन्ता हि तदेकः पुरुषोत्तम' इति पाद्मे ॥३०॥३६॥ जित्वा स्वर्गं महीं च। 'ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरास' इति श्रुतेः ॥३७॥३८॥ सम्यक् ख्यातिर्ज्ञानं साङ्ख्यम्। युज्यतेऽनेनेति योगस्तदुपायः। 'सम्यक्तत्त्वदृशिः साङख्यं योगस्त-त्साधनं स्मृतमि'ति शब्दनिर्णये। 'ब्रह्मतर्कस्तर्कशास्त्रं विष्णुना यत्समीरितम्। अक्षपादकणादौ च साङ्ख्ययोगौ च हैतुकाः। बौद्ध-पाशुपताद्यास्तु पाषण्डा इति कीर्तिताः। मीमांसा त्रिविधा प्रोक्ता ब्राह्मी दैवी च कार्मिकी। ब्रह्मतर्कं च मीमांसां सेवेत ज्ञानसिद्धये। वैदिकज्ञानरूप्यान्नान्यत्सेवेत पण्डित'इत्यन्यसाङ्ख्ययोगयोर्निषिद्ध-त्वान्नारदीये। साङ्ख्यस्य निरीश्वरत्वादुक्तत्वाद्वेधर्म्य। साङ्ख्ययोगश्च वेदितहिंसाया अप्यनर्थहेतुत्वाङ्गीकारात्। अत्र तु युद्धविधानाच्च

मोक्षार्थत्वेनैव कर्मबन्धं प्रहास्यसीति । परमसाङ्ख्ययोगयोश्चोक्तार्थत्वेनैव न विरोधः ॥ ३९ ॥ 'प्रारम्भमात्रमिच्छा वा विष्णुधर्मे न निष्फला । न चान्यधर्माकरणाद्दोषवान्विष्णुधर्मकृदि'त्याग्नेये । 'स्वोचितेनैव धर्मेण विष्णुपूजामृते क्वचित् । नाप्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा यत्र धर्मः स वैष्णवः । एवं धर्मं च देवाद्या वर्तन्ते सात्त्विका जनाः । एष कार्तयुगो धर्मः पाञ्चरात्रश्च वैदिकः । तत्प्रीत्यर्थं विनाऽन्यस्मै नोदबिन्दुं न तण्डुलम् । दद्यान्निराशीश्च सदा भवेद्भक्तश्च केशवे । नैतत्समेऽधिके वाऽपि कुर्याच्छङ्कामपि क्वचित् । जानीयात्तदधीनं च सर्वं तत्त्ववित्सदा । यथाक्रमं तु देवानां तारतम्यविदेव च । एष भागवतो मुख्यस्त्रेतादिषु विशेषतः । एष धर्मोऽतिफलदो विशेषेण पुनः कलौ । एवं भागवतो यस्तु स एव हि विमुच्यते । त्रैविद्यस्त्वपरो धर्मो नानादैवतपूजनम् । तत्रापि विष्णुर्ज्ञातव्यः सर्वेभ्योऽभ्यधिको गुणैः । समर्पयति यज्ञाद्यमन्ततस्त्वेव विष्णवे । त्रैविद्यधर्मा पुरुषः स्वर्गं भुक्त्वा निवर्तते । पुनः कुर्यात्पुनः स्वर्गं याति यावद्धरेर्वशे । सर्वान्देवान्प्रविज्ञाय तत्कर्मैव सदा भवेत् । सम्यक्तत्वापरिज्ञानादन्यकर्मकृतेरपि । स्वर्गादिप्रार्थनाच्चैव रागादेश्चापरिक्षयात् । सदा विष्णोरस्मरणात्त्रैविद्यो नाप्नुयात्परम् । क्रमेण मुच्यते विष्णौ कर्माण्यन्ते समर्पयन् । यदि सर्वाणि नियमाज्जन्मभिर्बहुभिः शुभैः । परं विष्णुं न यो वेत्ति कुर्वाणोऽपि त्रयीक्रियाः । नासौ त्रैविद्य इत्युक्तो वेदवादी स उच्यते । वादो विवादः सम्प्रोक्तो वादो वचनमेव च । वेदोक्ते विष्णुमाहात्म्ये विवादात्पठनादपि । अथवा निरर्थकात्पाठाद्वेदवादी स उच्यते । वेदवादरतो न स्यान्न पाषण्डी न हैतुकी । तेभ्यो याति तमो घोरमन्धं यस्मान्न चोत्थितिः । अनारम्भमनन्तञ्च नित्यदुःखं सुखोज्झितम् । यत्र यद्वेदवादित्वं यत्र यान्त्यसुरादयः । बुद्धिर्निर्णीततत्त्वानामेका विष्णुपरायणा । बहुशाखाह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनामि'ति ब्रह्म-

वैवर्ते ॥४०॥४१॥ अव्यवसायबुद्धिः केषाम् ? । यां वाचमविपश्चितः प्रवदन्ति । तयाऽपहृतचेतसाम् । बुद्धिर्व्यवसायात्मकत्वेन समाधानेन वर्तते । 'यथावस्तु तथा ज्ञानं तत्साम्यात्सममीरितम् । विषमं त्वन्यथा-ज्ञानं समाधानं समस्थितिः । न तद्भवत्यसद्वाक्यैर्विषमीकृतचेतसाम् । स्वर्गादिपुष्पवाद्येव वचनं यदचेतसाम् । न मन्यन्ते फलं मोक्षं विष्णु-सामीप्यरूपकम् । फलदं च न मन्यन्ते तं विष्णुं जगतः पतिम् । भोगैश्वर्यानुगत्यर्थं क्रियाबाहुल्यसन्तताम् । बहुसंसारफलदामन्ते तमसि पातिनीम् । यां वदन्ति दुरात्मानो वेदवाक्यविवादिनः । तया सम्मोहितधियां कथं तत्त्वज्ञता भवेदि'ति च । 'इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे सुकृते तेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ती'ति चाथर्वणीयश्रुतिः । 'वेदवादरतो न स्यान्न पाषण्डी न हैतुकी'ति हि भागवते । 'ये न जानन्ति तं विष्णुं याथातथ्येन संशयात् । जिज्ञासवश्च नितरां श्रद्धावन्तः सुसाधवः । निर्णेतॄणामभावेन केवलं ज्ञानवर्जिताः । ते याज्ञिकाः स्वर्गभोगक्षये यान्ति मनुष्यताम् । यैर्निश्चितं परत्वं तु विष्णोः प्रायो न यातनाम् । ब्रह्महत्यादिभिरपि यान्त्याधिक्ये चिरं न तु । विशेष एव तेषां तु तदन्येषां विपर्ययः । ये तु भागवताचार्यैः सम्यग्यज्ञादि कुर्वते । बहि-र्मुखा भगवतो निवृत्ताश्च निकर्मणः । दक्षिणातर्पितानां तु ह्याचार्याणां तु तेजसा । यान्ति स्वर्गं ततः क्षिप्रं तमोऽन्धं प्राप्नुवन्ति च । तदन्ये नैव च स्वर्गं यान्ति विष्णुबहिर्मुखा' इति नारदीये ॥ ४२ ॥ ४४ ॥ त्रैगुण्याख्यं विषं यापयन्ति अपगमयन्तीति त्रैगुण्यविषयाः । 'आश्रित्य वेदांस्तु पुमांस्त्रैगुण्यविषहारिणः । निस्त्रैगुण्यो भवेन्नित्यं वासुदेवैकसंश्रय' इति च । 'सत्त्वं साधुगुणाद्विष्णुरात्मा सन्ततिहेतुत' इति च । सन्ततविष्णुस्मरणं नित्यसत्त्वस्थत्वम् । परमात्मा मम स्वामीतिज्ञानमात्मवत्त्वम् । तेनैक्यज्ञानं निरस्यति । विरुद्धयोग-

क्षेमेच्छावर्जितः । अन्यथोत्थानादेरप्ययोगात् ॥ ४५ ॥ 'उद्रेकात्पातृराहित्यादनन्तत्वाचाखिलस्य च । प्रलयेऽप्युदपानोऽसौ भगवान्हरिरीश्वरः । प्रकृतिर्बुदरूपेण सर्वमावृत्य तिष्ठति । प्रलयेऽतो लयं प्राहुः सर्वतः संप्लुतोदकमि'ति च । 'यावत्प्रयोजनं विष्णोः सकाशात्साधकस्य च । धर्ममोक्षादिकं तावत्सर्ववेदविदो भवेत् । वेदार्थनिर्णयो यस्माद्विष्णोर्ज्ञानं प्रकीर्तितम् । ज्ञानात्प्रसन्नश्च हरिर्यतोऽखिलफलप्रद' इति च । सर्वतः संप्लुतोदकेऽप्युद्रिक्तः पालकवर्जितः । कालाद्यनश्च यो विष्णुस्तस्माद्यावत्फलं तावत्सर्ववेदेषु विशेषज्ञस्यैव भवतीत्यर्थः । सर्वे हि विष्णोरन्ये प्रलयकाले नोद्रिक्ताः । ये चोद्रिक्ता मुक्ता रमा च तेऽपि न पालकवर्जिताः, विष्णुपाल्यत्वात् । न च मुक्ताः कालादिचेष्टकाः । नचोद्रिक्तत्वं तेषां तद्वत् । अत उदपानो विष्णुरेव । प्रलये विशेषतोऽपि । 'आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनाऽस । तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम्' । 'आपो वा इदमग्रे सलिल आसीत्सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवती'त्यादिश्रुतिभ्यः ॥४६॥ कर्माधिकारिण एव त्वदादयो जीवाः । फलं तु मदायत्तमिति भावः । मा कर्मफलहेतुर्भूः नेश्वरोऽहमिति भावं कुरु । 'एष उ एव शुभाशुभैः कर्मफलैरेनं संयोजयति न स्वयं संयुक्तो भवति यदेनं कर्मफलैः संयोजयति न स्वयं संयुक्तो भवति तस्मादन्य एवासौ भगवान्वेदितव्य' इति पैङ्गिश्रुतिः ॥ ४७ ॥ सङ्गं फलस्नेहम् ॥ ४८ ॥ बुद्धौ जातायामपि विष्णुमेव शरणमन्विच्छ । 'अज्ञानां ज्ञानिनां चैव मुक्तानां शरणं हरिः । तं ये मैक्येन मन्यन्ते सर्वभिन्नं गुणोच्छ्रयात् । कृपणास्ते तमस्यन्धे निपतन्ति न संशयः । न तेषामुत्थितिः क्वापि नित्यातिशयदुःखिनाम् । गुणभेदविदां विष्णोर्भेदाभेदविदामपि । देहकर्मादिषु तथा प्रादुर्भावादिकेऽपि या । स्वोद्रिक्तानां तदीयानां निन्दां कुर्वन्ति

येऽपि च। सर्वेषामपि चैतेषां गतिरेषा न संशय' इति नारदीये॥ ॥ ४९ ॥ यथावद्विष्णुं ज्ञात्वा तदर्थत्वेन कर्मकरणमित्येतत्कर्मकौशलमेव योगः। भगवज्ज्ञानमेव बुद्धिः ॥५०॥५१॥ निर्वेदं नितरां लाभम्। 'बुद्धिमोहो यदा न स्यादन्यथाज्ञानलक्षणः। श्रोतव्यश्रुतसाफल्यं तदा प्राप्नोति मानवः। श्रुतिमार्गं प्रपन्ना तु तदर्थज्ञाननिश्चला। समाधानेन तु पुनरापरोक्ष्याच्च निश्चला। विष्णौ प्राप्स्यति तद्योगं मुक्तो भूत्वा तदश्नुत'इति च। श्रुतौ विशेषेण प्रतिपन्ना ॥५२॥५३॥ का भाषा?। कथं भाष्यते?। कैर्गुणैः?। समाधिस्तस्य विषमबुद्धिवर्जितस्य ॥ ५४ ॥ 'सर्वकामनिवृत्तिस्तु ज्ञानतो न कथञ्चन। अनिषिद्धकामितैवातो ह्यकामित्वमितीर्यते। अपरोक्षदृशोऽपि स्याद्यदा नास्त्यपरोक्षदृक्। क्वचिद्विरुद्धकामोऽपि यथाऽयुध्यद्धरो हरिम्। अतोऽनभिभवो यावद्दशस्तावन्निगद्यते। स्थितप्रज्ञस्तथाप्यस्य कादाचित्क्यपि या दृशिः। नियमेनैव मोक्षाय भवेद्योग्या भवेद्यदि। अयोग्या भक्तिजाता चेत्क्रमान्मुक्त्यै भवेत्तथे'ति च। आत्मनि विष्णौ, आत्मना विष्णुना। तत्प्रसादादेव तुष्टः ॥५५॥ रसो रागः ॥५९॥ संमोहान्मिथ्याज्ञानात्। ज्ञातमप्यन्यथा स्मर्यते। वाक्यार्थानामन्यथा स्मरणान्निर्णीतं ज्ञानमपि नश्यति ॥६२॥६३॥ शान्तिर्भगवन्निष्ठा। 'शमो मन्निष्ठते'ति हि भागवते ॥६४—६६॥ 'देवेभ्योऽन्ये यदा ब्रह्म पश्यन्त्यन्यन्न दृश्यते। निशायामिव सुव्यक्तं यथान्यैर्ब्रह्म नेयते। आश्चर्यवस्तुदृग्यद्वद्व्यक्तमन्यन्न पश्यति। ऐकाग्र्याद्वा सुखोद्रेकाद्देवाः सूर्यवदेव च। प्रायशः सर्ववेत्तारस्तत्रापि ह्युत्तरोत्तरमि'ति ब्रह्मतर्के ॥६९॥ 'भुञ्जानोऽपि हि यः कामान्मर्यादां न तरेत्कचित्। समुद्रवद्धर्ममर्यां नासौ कामी स उच्यते। केति कुत्सितवाची स्यात्कुत्सितं मानमेव तु। कामो मोक्षनिरोधी स्यान्न सर्वेच्छा निरोधिनी'ति च। न च सर्वेच्छाभावे जीवनं भवति।

'शान्तिर्मोक्षो यतो ह्यत्र विष्णुनिष्ठा भवेद्धुवे'ति च ॥ ७० ॥ निषिद्धस्पृहाऽभावमात्रेण सर्वविषयान्विहाय । 'अस्वरूपे स्वरूपत्वमतिरेव ह्यहंकृतिः । त्याज्या सर्वत्र ममता ज्ञात्वा सर्वं हरेर्वश' इति च ॥ ॥ ७१ ॥ ब्राह्मी ब्रह्मविषया । ज्ञानिनामप्यन्तकालेऽन्यमनसां प्रारब्धकर्मभावाज्जन्मान्तरम् । प्रारब्धकर्मनाशकाले नियमेन भगवत्स्मृतिर्भवति । ततो मोक्षश्च । 'यं यं वापि स्मरन्भावमि'ति हि वक्ष्यति । वाणं शरीरम् । 'अभावाज्जडदेहस्य विष्णुर्निर्वाण उच्यते । भिन्नदेहाभावतो वा स सहस्रशिरा अपी'ति च ॥ ७२ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हरिः ॐ । ज्ञानं योगश्चोक्तौ । तत्र कर्मयोगं विशेषतः प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन । दूरेण ह्यवरं कर्मेति प्रश्नबीजं । ज्ञानप्रचुरो योगो ज्ञानयोगः । कर्मप्रचुरोऽन्यः । 'साङ्ख्या ज्ञानप्रधानत्वाद्देवाश्च यतयस्तथा । मुख्यसाङ्ख्यास्तत्र देवा ज्ञानमेषां महद्यतः । बहुकर्मकृतोऽप्येते ततोऽपि बहुवेदनात् । मुख्यसाङ्ख्या इति ज्ञेयास्तदन्ये कर्मयोगिनः । ज्ञानिनोऽप्यतिबाहुल्यात्कर्मणः कर्मयोगिनः । नोभयं तद्विना कश्चित्पुमान्हि पुरुषार्थभाक् । न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । न च ज्ञानं विना कर्म पुरुषार्थकरं भवेदि'ति ब्रह्मवैवर्ते । निष्ठा पर्यवसितिर्मुक्तिः । 'ज्ञानिनो मोक्षनियमस्तथापि शुभकर्मणा । आनन्दवृद्धिरन्येन ह्रासो ज्ञानं तु कर्मणे'ति परमश्रुते'र्न कर्मणा न प्रजया धनेने'त्यादिविरोधो न । अन्यथा 'न कर्मणामनारम्भादि'त्याद्युभयसमवाक्यशेषविरोधश्च । 'समत्वं च 'न हि कश्चिदि'त्यादेः । 'नान्यः पन्था'इत्यपि ज्ञानमृते न मोक्ष इत्येवाह ॥ ॥३॥४॥ 'कर्तृत्वं द्विविधं प्रोक्तं विकारश्च स्वतन्त्रता । विकारः प्रकृतेरेव विष्णोरेव स्वतन्त्रते'ति पङ्क्तिश्रुतेः 'कार्यते ह्यवश'इत्यत्रावशो

विष्णुवशः । 'अः इति ब्रह्मे'त्यादि श्रुतेः ॥५॥ कर्मणा बध्यते जन्तुरित्यादिकमप्यवैष्णवकर्मविषयमित्याह । यज्ञार्थादिति । 'ज्ञो नाम भगवान्विष्णुस्तं यात्युद्दिश्य एष यः । स यज्ञ इति सम्प्रोक्तो विहिते कर्मणि स्थित'इति तर्कश्रुतिः ॥९॥ 'जननात्परससादेः पर्जन्यो मेघसन्ततिः । स यज्ञात्कर्मणः सोऽपि समस्तं कर्म केशवात् । स नित्योऽप्यक्षरततिरूपाद्वाक्याद्धि गम्यते । वाक्यमुच्चार्यते भूतैस्तान्यन्नाच्च मेघतः । तस्मात्सर्वगतो विष्णुर्नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितः । एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः । स पापो विश्वहन्तृत्वान्नरके मज्जति ध्रुवम् । वाचिको मानसो यज्ञो न्यासिनां तु विशेषतः । वनस्थस्याक्रतुर्यज्ञः क्रत्वादिर्गृहिणोऽखिलः । शुश्रूषात्मको यज्ञो विहितो ब्रह्मचारिणः । विद्याऽभयादिदानं च सर्वेषामपि सम्मतम् । गृहिणो वित्तदानं तु वनस्थस्यान्नपूर्वकम् । सर्वैः कार्यं तपो घोरमिति सर्वे त्रिकर्मिण'इति नारदीये । ब्रह्माक्षरशब्दार्थयोर्व्यत्यासे 'तस्मात्सर्वगतं ब्रह्मे'ति प्रत्यभिज्ञाविरोधश्चक्रकाप्रवेशश्च ॥ १४--१६ ॥ तृप्तिसन्तोषशब्दयोः पर्यायत्वेऽपि परमात्मना तृप्तः परमात्मनि तृप्त इति विशेषः । 'विष्णुप्रसादाद्रतिमांस्तृप्तो विष्णुप्रसादतः । विष्णावेवातितृप्तश्च मुक्तोऽसौ विषयगोचर'इत्याग्नेये । 'रतिरानन्द उद्दिष्टस्तृप्तिस्तु कृतकृत्यता । प्रीतिस्तु द्विविधः स्नेहः कर्मजो निज एव चे'ति शब्दनिर्णये । 'सन्तोषस्तृप्तिरापूर्तिः प्रीतिः पर्यायवाचका' इत्यभिधानम् ॥ १७ ॥ यस्मादमुक्तस्य कार्यमस्त्येव तस्मादसक्तः । असक्त आचरन्नेव यस्मात्परमाप्नोति । मुक्तस्यैव कार्यं नास्तीत्येवकारार्थोऽपि यस्त्विति तुशब्देनावगतः । 'तस्मात्कर्म समाचारे'त्युपसंहारविरोधश्चान्यथा । 'ब्रह्मनिष्ठा ब्रह्मरता ब्रह्मज्ञानगुणार्पिताः । पाण्डवानां च मुक्तानामन्तरं किञ्चिदेव ही'ति भविष्यत्पर्ववचनाच्चार्जुनस्यामुक्त्याधिकारिता । आत्मरतिरेव स्यादित्येवशब्देन मुक्ता-

नामेभ्यो विशेषो दर्शितः । एषां कदाचिद्दुःखाभासस्यापि भावात् ॥ ॥१९॥ 'सहैव कर्मणा सिद्धिमास्थिता जनकादयः । ज्ञाननिष्ठा अपि ततः कार्यं वर्णाश्रमोचितमि'ति च । 'अज्ञानां ज्ञानदं कर्म ज्ञानिनां लोकसङ्ग्रहात् । अद्यैव तुष्टिदं मह्यं सा मुक्तानन्दपूर्तिदा ॥२०॥ ममैव केवलं नास्ति केनाप्यर्थस्तथाप्यहम् । कर्मकृल्लोकरक्षार्थं तस्मात्कुर्वीत मत्पर'इति कृष्णसंहितायाम् । 'रक्षया वाथ सृष्ट्या वा संहृत्यादेर्न तु क्वचित् । अर्थो विष्णोस्तथाप्येष स्वभावात्सर्वकर्मकृत् । मत्तो नृत्तादिकं यद्वत्कुर्यात्सुखविशेषतः । परमानन्दरूपत्वात्कुर्याद्विष्णुस्तथैव त्वि'ति बर्कश्रुतिः ॥ २२ ॥ 'नाहं कर्ता हरिः कर्ता तत्पूजा कर्म चाखिलम् । तथापि मत्कृता पूजा तत्प्रसादेन नान्यथा । तद्भक्तिस्तत्फलं मह्यं तत्प्रसादः पुनः पुनः । कर्मन्यासो हरावेवं विष्णोस्तृप्तिकरः सदा । यस्मात्स्वतन्त्रकर्तृत्वं विष्णोरेव न चान्यगम् । तदधीनं स्वतन्त्रत्वं स्वावरापेक्षयैव तु । जीवस्य विकृतिर्नाम कर्तृत्वं जडसंश्रयम् । पुमान्दोग्धा च गौर्दोग्ध्री स्तनो दोग्धेतिवत्क्रमादि'ति ब्रह्मतर्कवचनादीश्वरजीवप्रकृत्यादीनां कर्तृत्वमकर्तृत्वं च विभागेन ज्ञातव्यं सर्वत्र । 'क्वचित्स्वभावः प्रकृतिः क्वचिच्च त्रिगुणात्मिका । क्वचित्प्रकृष्टकर्तृत्वाद्भगवान्प्रकृतिर्हरिरि'ति शब्दनिर्णये । 'स्वभावतस्त्रिधा जीवा उत्तमाधममध्यमाः । उत्तमास्तत्र देवाद्या मर्त्यमध्यास्तु मध्यमाः । अधमा असुराद्याश्च नैषामस्त्यन्यथा भवः । शरीरमात्रान्यथात्वे स्वजातिं पुनरेष्यति । उत्तमा मुक्तियोग्यास्तु सृतियोग्यास्तु मध्यमाः । अपरेऽन्धतमोयोग्याः प्राप्तिः साधनपूर्तितः । पूर्वभावेन सर्वेषामनादिः संसृतिः स्मृता । नैव पूर्तिश्च सर्वेषां नित्यकालहरीच्छया । अतोऽनुवर्तते नित्यं संसारोऽयमनादिमान् । अतोऽधमानां जीवानां मिथ्याज्ञानादयोऽखिलाः । स्वाभाविका गुणा ज्ञेया मध्यमर्त्येषु मिश्रिताः । तत्वज्ञानं विष्णुभक्तिरित्याद्या देवतादिषु ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वैस्तैः प्राकृतैर्गुणैः । स्वाभाविकगुणानेतान्हेतुं कृत्वैव विष्णुना । कर्मसु क्रियमाणेषु कर्ताऽहमिति मूढधीः । मन्यते तत्वविद्विष्णोर्गुणा इच्छादयस्तु ये । स्वाभाविकेषु जीवस्य कामाद्येषु सर्वैव तु । प्रेरकत्वेन वर्तन्ते स्वातन्त्र्यं मम न क्वचित् । इति मत्वा न सक्तः स्यात्प्रीतोऽस्य भवति प्रभुः । स्वभावगुणसम्मूढा ज्ञानादिगुणवत्तरम् । स्वातन्त्र्येणैव कर्तारं चात्मानं प्रतिजानते । तान्गुणान्कर्म तच्चैव विष्णवधीनं न ते विदुः । तेष्वयोग्येषु तत्वज्ञस्तत्वं नातिप्रकाशयेत् । वदेद्विवादरूपेण नोपदेशात्मना क्वचित् । सभारूपेण वा ब्रूयात्पृष्टेऽव्यक्तिकृदेव वा । बुद्ध्याप्यसौ यतो नित्यं स्वभावानुगचेष्टितः । स्वभावं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यती'त्यादि प्रकाशसंहितायाम् ॥ २७ ॥ ३५ ॥ परमेश्वरादेवेष्यश्चार्वाक्तनप्रेरकं पृच्छति । अथ केनेति ॥ ३६ ॥ 'अखिलप्रेरको विष्णुर्ब्रह्माद्यास्तदवान्तराः । असुरा अशुभेष्वेव कामादेरभिमानिनः । तत्र कामः कालनेमिः सर्वं धूममलोल्बवत् । शुभमध्याधमजनं क्रमादावृत्य तिष्ठति । महाशनस्य तस्येदं नालं तेनानलोऽग्निवत् । भुञ्जान इन्द्रियाविष्टो ज्ञानारोर्णव हन्यत' इति ब्रह्मतर्के । ज्ञानावरणरूपेणेदमावृणोतीत्यावृतं ज्ञानमिति पुनराह । न केवलं दुष्पूरो नालमिति मन्यते चेत्यनलः । 'अग्नेरप्यनलः कामो यन्नालमिति मन्यत' इति च ॥ ३७ ॥ ४१ ॥ 'सर्वेभ्यः प्रवरा देवा इन्द्राद्या इन्द्रियात्मकाः । तेभ्यो मनोभिमानी तु रुद्रस्तस्मात्सरस्वती । बुद्ध्यात्मिका ततो ब्रह्मा महानात्मा परः स्मृतः । अव्यक्तरूपा लक्ष्मीश्च वराऽस्तोऽस्तो हरिः स्वयम् । न तत्समोऽधिको वेति यानुपूर्वी प्रकीर्तिता । यथाक्रमप्रबोधेन नास्याः कामादिशत्रवः । प्राप्यते च परं स्थानं विष्णोरतुलमञ्जसे'ति च । न 'चेन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मन' इत्यादिविरोधः । 'सर्वाभिमानिनो देवाः सर्वेऽपि पुनरीनतम् । आधिक्यं

वक्तुमेवैषां पृथक्स्थानमुदीर्यते । आधिक्यक्रम एवात्र शास्त्रतात्पर्यमिष्यते । स्थानेषु त्ववरेषां च परे सन्ति न चेतरे । तथापि पितुरर्थो यः पुत्रस्याप्युपचर्यते । अव्यक्तादिपदार्थानां सर्वे तदभिमानिन' इति च । 'यत्र ह क्व च पुत्रस्य तत्पितुर्यत्र वा पितु स्तद्वा पुत्रस्येत्येतदुक्तं भवती'त्यादि श्रुतेश्च । 'बहुवाचिनां शब्दानां लिङ्गप्रकरणादिभिः । प्रवृत्तिहेतोश्चाधिक्यान्निर्णयोऽर्थेषु गम्यत' इति शब्दनिर्णये । 'लिङ्गादिसाम्यं यत्र स्यात्प्रयोगाधिक्यमेव तु । निर्णायकं भवेत्तत्र तेन स्यात्सुबहुश्रुत' इति ब्रह्मतर्के ॥ ४२ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा० गीतातात्पर्यनिर्णये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥

हरिः ॐ ॥ उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोर्विशेषविस्तरात्मकोऽयमध्यायः । 'ब्रह्मरुद्रेन्द्रसूर्याणां यद्दत्तं विष्णुना पुरा । पञ्चरात्रात्मकं ज्ञानं व्यासोऽदात्पाण्डवेषु तत् । तेषामेवावतारेषु सेनामध्येऽर्जुनाय च । प्रादाद्गीतेतिनिर्दिष्टं सङ्क्षेपेणायुयुत्सवे । यथा कुर्वन्ति कर्माणि यथा जानन्ति देवताः । सर्वे कार्तयुगाश्चैव नृपाश्च मनुपूर्वकाः । ज्ञातव्यं चैव कर्तव्यं यथा सर्वैर्मुमुक्षुभिः । त्रेतादित्रिषु जातैश्च गीतायां तदुदाहृतम् । पाण्डवाद्याः क्षेमकान्ताः करिष्यन्ति च जानते । तथैव तेन गीताया नास्ति शास्त्रं समं क्वचित् । वेदार्थपूर्वकं ज्ञेयं पञ्चरात्रं यतोऽखिलम् । तत्सङ्क्षेपश्च गीतेयं तस्मान्नास्याः समं क्वचिदि'ति ब्रह्मवैवर्ते ॥ १ ॥ 'जानन्तोऽपि विशेषार्थज्ञानाय स्थापनाय वा । पृच्छन्ति साधवो यस्मात्तेन पृच्छसि पार्थिवे'त्याग्नेयवचनान्नार्जुनो भगवन्तं न जानाति ॥ ४ ॥ आत्ममायया आत्मेच्छया । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय स्वभावम् । 'देवस्यैष स्वभावोऽयमि'त्यादिश्रुतेश्च । अत एव स्वशब्देन विशेषणं 'प्रकृतिं स्वामवष्टभ्ये'त्यादिषु । 'मयाऽध्यक्षेण प्रकृति'रित्यादिषु तु न स्वशब्दः । 'प्रकृतिं विद्धि मे परामि'त्यादिषु सम्बन्धित्वेन प्रतीतेरन्या । अत्र तु स्वशब्दः स्वरूप-

वाची। स्वभाव इत्यत्रापि स्वाख्यो भावः स्वभावः। भावशब्दस्तु सम्बन्ध्याशङ्कानिवृत्तये। स्वस्वभाव इति तु स्वस्वरूपमितिवदुपचारत्वाशङ्कां निवर्तयति। 'स्रष्टृत्वादिस्वभावत्वात्स्वेच्छया विष्णुरव्ययः। सृष्ट्यादिकं करोत्यद्धा स्वयं च बहुधा भवेदि'ति नारायणश्रुतिः॥६॥ 'येषां गुणानां ज्ञानेन मुक्तिरुक्ता पृथक्पृथक्। वेदेषु चेतिहासेषु सा तु तेषां समुच्चयात्। एवमेव शमादीनां नान्यथा तु कथञ्चने'ति ब्रह्मवैवर्तवचनाज्जन्म कर्म चेत्यादिषु न तावन्मात्रेण मोक्षः॥ ९॥ 'मयं प्रधानमुद्दिष्टं प्राधान्यं यैर्हरेर्मतम्। भगवन्मयास्ते विज्ञेयास्ते मुच्यन्ते न चापर' इति च। मयि भावो मद्भावः॥ १०॥ तथैव भजामि। तदनुसारिफलदानरूपेण। अन्यदेवतायाजिनामपि मत्समर्पणेन वैष्णवमार्गानुवर्तनेनैव सम्यक् फलं भवति। 'अन्यदैवतपूजाऽपि यस्मिन्नन्ते समर्पिता। स्वर्गादि फलहेतुः स्यान्नान्यथा तं भजेद्धरिमि'त्याग्नेये॥११॥ 'सत्वसत्वाधिकरजोरजोभिस्तमसा तथा। वर्णा विभक्ताश्चत्वारः सात्विका एव वैष्णवा' इति च। कर्मविभागं शमो दम इत्यादिना वक्ष्यति। 'वैष्णवाः सात्विका एव तामसा एव चापरे। दौर्लभ्यसुलभत्वेन तेषां वर्णादिभिन्नते'ति च। 'स्वाभाविको ब्राह्मणादिः शमाद्यैरेव भिद्यते। योनिभेदकृतो भेदो ज्ञेय औपाधिकस्त्वयम्। विष्णुभक्तिश्चानुगता सर्ववर्णेषु विश्वतिम्। आरभ्य हीयतेऽथापि भेदः स्वाभाविकस्तत' इति नारदीये। 'कर्ताऽपि भगवान्विष्णुरकर्तेति च कथ्यते। तस्य कर्ता यतो नान्यः स्वतन्त्रत्वात्परात्मन' इति च। अपिशब्दो गुणसमुच्चयार्थः। कर्ता मे नास्तीत्यपि विद्धीति॥ १३॥ जीवाभेदनिवृत्त्यर्थं मामिति विशेषणम्॥ १४॥ कर्माणि नो मल इति बोद्धव्यमित्यादि॥ १७॥ कर्मणि जीवे अस्वातन्त्र्यादकर्म। कर्मविधिफलयोरभावात्। अकर्मणि विष्णौ। स्वातन्त्र्यात्सर्वकर्तृत्वम्। 'करोऽस्मिन्नीयत इति कर्म जीव उदाहृतः। विधिशब्देनाभितत्वा-

दकर्म भगवान्हरिरि'ति नारदीये । करइति सकारान्तोऽदृष्टवाची । क्रियावाची वा । तदधीनत्वात् । प्रसिद्धश्च जीवे कर्मशब्दः पञ्चरात्रे । कृत्स्नफलत्वात्कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥ अनिराश्रयो भगवदाश्रयत्वात् । मुक्तस्य स्वातन्त्र्याभिमानात् ॥ १९--२३ ॥ कथमभिमानत्यागः ? । ब्रह्मार्पणमित्यादि । ब्रह्मण्यर्पणं ब्रह्मार्पणम् । ब्रह्मणो हविः । ब्रह्मणोऽग्नौ । ब्रह्मणः कर्मसमाधिना सह । समाधिरपि तदधीनइत्यर्थः । 'एकः स्वतन्त्रो भगवांस्तदीयं त्वन्यदुच्यत'इति भारते ॥ २४ ॥ दैवं विष्णुमेव यज्ञ इत्युपासते । स्वभोग्यत्वात्स्वयमेव यज्ञः । ब्रह्माख्याग्नौ क्रियायज्ञं तेनैव यज्ञाख्येन विष्णुना समर्पयन्ति ॥२५॥ तत्पूजात्वेन श्रोत्रादिसंयमं कुर्वन्ति । तत्पूजात्वेन विषयान्भुञ्जते ॥ २६ ॥ तत्पूजात्वेनेन्द्रियादिसंयमं कुर्वन्ति । यज्ञेनैवेति सर्वत्राप्यन्वीयते । 'तेनैव तं पूजयेद्वा विहितैर्वाऽन्यसाधनैः । स एव विष्णोर्यज्ञः स्यान्मानसो वा सबाह्यक' इति ब्रह्मवैवर्ते ॥ २७ ॥ श्रोत्रादीनित्यादिष्विज्यानुक्तेरिज्योऽन्य इति शङ्कां निवारयति । वितता ब्रह्मणो मुख इति । 'सर्वयज्ञैः परब्रह्म याज्यं विष्ण्वाख्यमव्ययमि'ति च ॥३२॥ सर्वं कर्माखिलमासमन्तादल्पं ज्ञाने परिसमाप्यते ज्ञाने जाते पूर्यते । 'समाप्तविद्यान्धनुषि श्रेष्ठान्यांस्सप्त मन्यस' इतिवत्समाप्तिशब्दोऽत्र पूर्तिवाची । ज्ञानासिनाऽऽत्मनः । 'छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठे'ति पुनर्योगकथनात् ॥ ३३ ॥ 'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमि'ति वक्ष्यमाणत्वात्स्वयमेवोपदेक्ष्यति ॥ ३४ ॥ आत्मनि व्याप्ते मयि । अथो तस्माद्व्याप्तत्वादेव ॥३५॥ आत्मवन्तं परमात्मभक्तम् ॥ ४१ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हरिः ॐ ॥ योगसंन्यासयोर्लक्षणं स्पष्टयत्यनेनाध्यायेन । योगसंन्यस्तकर्माणमित्यादौ न्यासशब्दः सर्वकर्मत्यागविषय इत्याशङ्क्य

योगसंन्यासयोर्भिन्नपुंनिष्ठत्वाभिप्रायेण पृच्छति । संन्यासमिति ॥१॥ एकपुंयोग्यावेतौ तयोर्मध्ये योग एव विशिष्ट इति परिहाराभिप्रायः । उभौ समुच्चितौ । 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगत' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २ ॥ द्वेषादिवर्जनमेव संन्यासशब्दार्थो न यत्याश्रमोऽत्राभिप्रेत इत्याह । ज्ञेय इति । न च 'काम्यानां कर्मणां न्यासमि'त्यनेन विरोधः । तेनापि सहितस्य न्यासत्वात् । न च त्यागस्य पृथग्वचनाद्विरोधः । कुरुपाण्डववन्न्यासावान्तरभेदत्वात्त्यागस्य ॥३॥ बालास्तु न्यासशब्देन यत्याश्रममेव स्वीकृत्य तत्स्थानामेव साङ्ख्यशब्दोदितज्ञानाधिकारो गृहस्थानामेव योगशब्दोदितकर्माधिकार इति मन्यन्ते । तन्न पण्डिता मन्यन्ते । कुतः ? यस्माज्ज्ञानमार्गं कर्ममार्गं च सम्यगास्थित उभयोरपि फलं प्राप्नोति ॥ ४ ॥ तस्माज्ज्ञानिनां कर्माप्यनुष्ठेयम् । कर्मिणामपि गृहस्थानां ज्ञातव्यो भगवान् । न हि ज्ञानं विना कर्मणः सम्यगनुष्ठानं भवति । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमिह चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम् । बुद्ध्याऽविहिंसन्पुष्पैर्वा प्रणवेन समर्चयेत् । वासुदेवात्मकं ब्रह्म मूलमन्त्रेण वा यतिः । मुक्तिरस्तीति नियमो ब्रह्मदृग्यस्य विद्यते । तस्याप्यानन्दवृद्धिः स्याद्विष्णवं कर्म कुर्वतः । कर्म ब्रह्मदृशा हीनं न मुख्यमिति कीर्तितम् । तस्मात्कर्मेति तत्प्राहुर्यत्कृतं ब्रह्मदर्शिना । एतस्मान्न्यासिनां लोकं संयान्ति गृहिणोऽपि हि । ज्ञानमार्गः कर्ममार्ग इति भेदस्ततो न हि । तस्मादाश्रमभेदोऽयं कर्मसङ्कोचसम्भव'इति व्यासस्मृतेः ॥ ५ ॥ 'मोक्षोपायो योग इति तद्रूपो न्यास एव तु । विष्ण्वर्पिततया भक्तो नान्यो न्यासः कथञ्चने'त्यासेये । विष्ण्वर्पितत्वादियोगरूपत्वं विना केवलकर्मत्यागो नरकाय एव । 'यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डवे'ति वक्ष्यमाणत्वात् । योगविशेषत्वान्न्यासस्य पृथगुक्तिः ॥ ६ ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मेति

मुख्ययोगः । 'आदानात्सर्वभूतानां विष्णुरात्मा प्रकीर्तितः । सर्वभूतात्मभूतात्मा तत्र भूतमनाः पुमानि'ति च ॥ ७ ॥ यथा न्यासस्य योगरूपत्वं तथाऽह नैव किञ्चिदित्यादिना । 'विष्णुनाऽर्थेष्वीरितानि मन आदीनि सर्वशः । वर्तन्तेऽन्यो न स्वतन्त्र इति जानन्हि तत्त्वविदि'ति च ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत्पूजात्मकानि तत्कृतानि मम शुभार्थमिति ब्रह्मण्याधानम् । स्वातन्त्र्याभावापेक्षयैव जीवस्याकर्तृत्वम् । 'स्ववन्दनं यथा पित्रा कारितं शिशुकर्तृकम् । एवं पूजा विष्ण्वधीना भवेज्जीवकृतेत्यपी'ति प्रवृत्तेः । अतो मनसैव कर्मन्यासोऽस्वातन्त्र्यापेक्षया ॥ १० ॥ १३ ॥ यथा पितृदत्तं पालकत्वं राजपुत्राणां एवं परमात्मदत्तं क्रियास्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वम् । क्रियानिष्पन्नधर्मादिरूपकर्मणि स्वातन्त्र्यं च जीवानामप्यस्तीत्याशङ्कां परिहरति । न कर्तृत्वमित्यादिना । क्रियायामदृष्टोत्पादने फले च स्वातन्त्र्यं लोकस्य न सृजतीश्वर इत्यर्थः । अन्यथा लोकस्येति विशेषणं व्यर्थम् । जनपदे निवसतां तद्वित्तभोजिनामप्याधिपत्यादानान्न दत्ता जनपदा राज्ञा स्वपुत्राणामितिवत्कर्मफलादिसंयोगिनामपि तत्स्वातन्त्र्यादानान्न सृजतीति युज्यते । स्वयमेव भवति भावयति चेति स्वभावो भगवान् । स्वभावत्वात्स्वयमेव कर्तृत्वादिषु प्रवर्तते । 'स्वातन्त्र्याद्भगवान्विष्णुः स्वभाव इति कीर्तितः । तत्स्वातन्त्र्यं कदाप्येष नान्यस्य सृजति क्वचित् । स्वातन्त्र्यादेव पापादिसम्बन्धः कुर्वतोऽपि न । अज्ञानावृत्तबुद्धित्वादीदृशं तं न जानत' इति महावाराहे । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' । 'तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णामि' । 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' । 'न ऋते त्वत्क्रियते किञ्चनारे' । 'देवस्यैष स्वभावोऽयम्' । 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यमि'त्यादेर्नास्यास्वाभाविकं कर्तृत्वमकर्तृत्वं वा । विपरीतप्रमाणाभावाच्च । अनिर्वाच्यनिरासादेव च निरस्तोऽयं पक्षः । न च सर्वविशेषराहित्यवादिनां शून्यवादा-

त्कश्चिद्विशेषः। न हि सर्वविशेषरहितमित्युक्ते तदस्तीति सिध्यति। वाच्यत्वलक्ष्यत्वास्तित्वादीनामपि विशेषत्वात्। अन्यथाऽस्ति ब्रह्मेत्यादीनां शब्दानामपि पर्यायत्वादयो दोषाः। व्यावर्त्यविशेषश्च व्यावृत्तविशेषनिबन्धन एव। अन्यथा वैयर्थ्यमेव स्यात्। न च सर्वशब्दावाच्यस्य लक्ष्यत्वम्। न च सर्वप्रमाणागोचरमस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम्। नास्तित्वं तु सप्तमरसादिवददर्शनात्सिध्यति। स्वप्रकाशत्वं च नामानं सिध्यति। स्वयं प्रकाशत्वं च ततोऽतिरिक्तं चेद्विशेषाङ्गीकारः। न चेत्तदेव प्रमाणगोचरम्। तत्प्रमाणभावे परप्रकाशत्वमात्रनिरासे स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभावादप्रकाशत्वमेव स्यात्। अर्थतः सिद्धिरित्यर्थापत्तितः सिद्धिस्तत्प्रमाणतः सिद्धिर्वा। उभयथाऽपि प्रमेयत्वमेव स्यात्। स्वप्रकाशशब्देन स्वमितत्वानङ्गीकारात्परमितत्वानङ्गीकाराच्चासिद्धिरेव। प्रकाशइत्युक्तेऽपि स्वमन्यं वा किञ्चित्प्रकाश्यं विना न दृष्ट एव भोजनादिवत्। कर्तृकर्मविरोधश्चानुभवविरुद्धः। ज्ञानं च ज्ञेयं ज्ञातारं च विना न दृष्टम्। अतः शून्यवादान्न कश्चिद्विशेषः। अतोऽनन्तदोषदुष्टत्वादुपरम्यते। 'हरिः स्वभावतः कर्ता सर्वमन्यत्तदीरितम्। अतः सा कर्तृता तस्य न कदाचिद्विनश्यती'ति पैङ्गिश्रुतिः ॥१४॥ 'विषमेष्वपि जीवेषु समो विष्णुः सदैव तु। यत्तृणादिगतस्यापि गुणाः पूर्णा हरेः सदेति च ॥ १८ ॥ १९ ॥ इदानीमपि परमात्मनि स्मृतमात्रे सुखं विन्दतीति यत्तदा स एव सम्यगुक्तः किमु ब्रह्मणि भूतः। अन्यथा पुनर्ब्रह्म गच्छतीति विरोधाच्च। अन्तस्सुखादिकं च ब्रह्मदर्शनात् ॥२४॥ 'अमुक्तो मुक्तसादृश्यान्मुक्त एव हि तत्वदृक्। किमु मुक्तिगतस्तस्माज्ज्ञानमेवाधिकं नर' इति नारदीये ॥२७॥२८॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये पञ्चमोध्यायः॥ ॥ ५ ॥　　॥　　॥　　॥　　॥

हरिः ॐ॥ ध्यानमत्रोच्यते। 'स ब्रह्मनिष्ठस्तु यतिर्महात्मा

शारीरमग्निं च मुखे जुहोती'त्यादेर्न यतेरप्यनग्नित्वम् । आत्मसमारोपणाच्च ॥ १ ॥ योगविशेष एव संन्यास इत्यर्थः ॥ २ ॥ सम्पूर्णोपायो योगारूढः । 'नानाजनस्य शुश्रूषा कर्माख्या करवन्मितेः । योगार्थिना तु सा कार्या योगस्थेन हरौ स्थितिः । तेनापि स्वोत्तमानां तु कार्याऽन्यैरखिलेष्वपि । शक्तितः करणीयेति विशेषोऽसिद्धसिद्धयोः । प्राप्तोपायस्तु सिद्धः स्यात्प्रेप्सुः साधक उच्यते । तस्य प्राण्युपकारेण सन्तुष्टो भवतीश्वरः । सिद्धोपायेन विष्णोस्तु ध्यानव्याख्यार्चनादिकम् । कार्यं नान्यत्तस्य तेन तुष्टो भवति केशव' इति प्रवृत्तवचनान्न विरोधः । 'शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियनिग्रह'इति भागवते ॥ ३ ॥ कथं नानुषज्जते सर्वसङ्कल्पसंन्यासी ? । मयि सर्वाणि कर्माणीत्युक्तत्वात् । 'मदधीनमिदं ज्ञात्वा मत्संन्यासीति चोच्यत' इति च ॥४॥ 'उद्धरेतैव संसाराज्जीवात्मानं परात्मना । विष्णुर्बन्धुः सतां नित्यं परात्मा ह्यसतामरिः। तत्प्रसादजया भक्त्या जितो यस्य वशे त्विव । वर्तते तस्य मित्रं स तदन्यस्य च शत्रुवदि'ति च । परमात्मा समाहित इति वाक्यशेषात् ॥ ५ ॥ ६ ॥ 'सर्वत्र विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानमितीर्यते । तद्विशेषपरिज्ञानं विज्ञानमिति गीयत' इति च ॥ ७ ॥ ८ ॥ 'यस्य यत्र यथा वृत्तिर्विहिता वर्तनं तथा'। ज्ञानं वाऽपि समत्वं तद्विषमत्वमतोऽन्यथे'ति महाविष्णुपुराणे । 'अनिमित्तस्नेहवांस्तु सुहृज्ज्ञात्वोपकारकृत् । मित्रं वधादिकृदरिर्द्वेष्यस्त्वप्रियमात्रकृत् । उदासीनः स्नेहवतोऽप्यस्नेही तत्कृतानुकृत् । मध्यस्थ इति विज्ञेयः सुहृदेषु विशिष्यत' इति नारदीये ॥ ९ ॥ आत्मानं विष्णुम् । आत्मना तत्प्रसादेन ॥२०॥ ब्रह्मणि भूतम् ॥२७॥ सर्वभूतेषु स्थितं परमात्मानम् ॥२९॥ सर्वत्र विष्णुरेक इति स्थितः ॥ ॥ ३१ ॥ अतो विष्ण्वनुवर्तिषु स्ववत्स्नेहः कर्तव्यः ॥ ३२ ॥ अयतिरप्रयत्नः । प्रयत्नाद्यतमानस्त्विति वाक्यशेषात् । योगशब्द-

सोपायार्थत्वेप्यत्रोपायविशेष एव ध्यानयोगादिर्विवक्षित इति न विरोधः ॥ ३८ ॥ 'मोक्षोपायस्य जिज्ञासुरपि केवलपाठकात्। विशिष्टः किमु तद्विद्वान्किं पुनर्यस्तदाश्रित' इति परमयोगे ॥ ४४ ॥ 'तपसश्चैव यज्ञादेर्ध्यानमेव विशिष्यते। अज्ञानिध्यानतो ज्ञानं ध्यानं सज्ञानमप्यतः। तत्रापि मय्यभक्तस्य नान्यध्यानं प्रयोजकम्। अन्य-सामान्यविद्यो मे यश्चान्यं नेति पश्यति। अवरत्वदुदासीनो विद्वेषी चेत्यभक्तयः। मद्भक्तोऽपि हि कार्यार्थं यो ध्यायेदन्यदेवताम्। परिवारतामृते तस्मात्केवलं मदुपासकः। वरोऽन्यान्मदधीनांश्च सर्वान् जानन्विशुद्धधी'रिति दत्तात्रेयवचनम् ॥४६॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ-भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये षष्ठोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥ भगवन्महिमा विशेषत उच्यते। 'अनन्तानां तु जीवानां यतन्ते केचिदेव तु। मुक्त्यै तेषु च मुच्यन्ते केचिन्मुक्तेषु च स्फुटम्। केचनैव हरिं सम्यग्ब्रह्मरुद्रादयो विदुः। अन्येषां यावता मुक्तिस्तावज्ज्ञानं हरौ परमि'ति पाद्मे। 'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः। सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामत' इति भागवते। 'सर्वे मुक्ता हरौ भक्तास्तेषु ब्रह्मैव मुख्यतः। विष्णोः परमभक्तस्तु तस्माज्जीवघनो मत' इति सत्तत्त्वे ॥ ३ ॥ 'अचेतना चेतनेति द्विविधा प्रकृतिर्मता। त्रिगुणाऽचेतना तत्र चेतना श्रीर्हरि-प्रिया। ते उभे विष्णुवशगे जगतः कारणे मते। पिता विष्णुः स जगतो माता श्रीर्या त्वचेतना। उपादानं तु जगतः सैव विष्णुवले-रिते'ति च। मत्तोऽन्यत्परतरं नास्ति परतरस्त्वहमेवेत्यर्थः। अन्यथाऽन्यदिति व्यर्थम्। 'अवरा दुःखसम्बन्धाज्जीवा एव प्रकीर्तिताः। नित्यनिर्दुःखरूपत्वात्परा श्रीरेकलैव तु। दुःखासम्पीडि-तत्वात्तु मध्यमो वायुरुच्यते। अनन्याधीनरूपत्वादसमाधिकमाख्यतः। तत्तन्त्रत्वाच्च सर्वस्य विष्णुः परतरो मतः। अभावादन्तराऽन्यस्य

त्विहैकार्थौ तरप्तमौ । यस्याः सम्बन्धयोग्यत्वाज्जीवा अप्यवरा मताः । तस्या जडायाः प्रकृतेरवरत्वे क्व संशयः । अथावरतरा ये तु विमुखाश्चेतना हरेः । नित्यदुःखैकयोग्यत्वात्र ह्येतत्स्यादचेतने । अतः परतरं विष्णुं यो वेत्ति स विमुच्यते । मुक्तस्तु स्यात्पराभासः सुनित्यसुखभोजनात् । तत्रापि तारतम्यं स्यात्तेषु ब्रह्माऽधिको मतः । विष्णोराधिक्यसंवित्तिः सर्वस्माज्ज्ञानमुच्यते । एवं विविच्य तज्ज्ञानं विज्ञानमिति कीर्तितम् । एतच्च तारतम्येन वर्तते केशवादिषु । मुख्यविज्ञान्यतो विष्णुः किञ्चिद्विज्ञानिनोऽपरे ॥ ७ ॥ सोऽप्सु स्थित्वा रसयति रसनामा ततः स्मृतः । सूर्यचन्द्रादिषु स्थित्वा प्रभानामा प्रभासनात् । वेदस्थः प्रणवाख्योऽसावात्मानं यत्प्रणौत्यतः । खे स्थितः शब्दनामाऽसौ यच्छब्दयति केशवः ॥८॥ पुण्यापुण्यं गन्धयति स्वयं पुण्यो धरास्थितः । तेजयत्यग्निसंस्थः सन्भूतस्थो जीवनप्रदः । तपस्विस्थस्तपयति ॥ ९ ॥ व्यञ्जनाद्बीजसंज्ञितः । बोधनाद्बुद्धिनामासौ बुद्धिमत्सु व्यवस्थितः ॥ १० ॥ नित्यपूर्णबलत्वात्तु बलं कामविवर्जितम् । अरागजबलश्चैव स्थानेभ्योऽन्येभ्ययोजनात् । एतादृशबलात्मासौ बलिनां बलदः स्वयम् । वेति पूर्णत्ववाची स्यात्तद्रतेर्बलमुच्यते । प्रायो हि कामिता अर्था धर्म हन्युर्हरिः पुनः । न धर्महानिकृत्किं तु कामितो धर्मवृद्धिकृत् । धर्माविरुद्धकामोऽतो विष्णुर्भूतेषु संस्थितः । एवं स सर्वतश्चान्यः स्वतन्त्रश्चैव सर्वगः । व्यवस्थयैव सर्वेषां सर्वदा सर्वदः प्रभुः ॥ ११ ॥ ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । तत एव न चान्यस्मात्तदायत्तमिदं न सः । अन्यायत्तः ॥ १२ ॥ अचेतनया तन्मेयत्वात्तु मायया । लक्ष्म्या ॥१३॥ वशगया लोको विष्णुनैव विमोहितः । ये तु विष्णुं प्रपद्यन्ते ते मायां तां तरन्ति हि । लक्ष्मीः मा जडमाया या देवता ते उभे अपि । विष्णोर्वशे ॥१४॥ ततोऽनन्यभक्त्या तं शरणं व्रजेत् । यादृशी तत्र भक्तिः स्यात्तादृश्य-

न्यत्र नैव चेत् । अनन्यभक्तिः सा ज्ञेया विष्णावेव तु सा भवेत् । अन्येषु वैष्णवत्वेन लक्ष्मीब्रह्महरादिषु । कुर्याद्भक्तिं नान्यथा तु तद्वशा एव ते यतः ॥ १७ ॥ एवं जानंस्तमाप्नोति नान्यथा तु कथञ्चन ॥ १८ ॥ पूर्णं वस्तु यतो ह्येको वासुदेवो न चापरः । एवं विदुर्लभो लोके ॥१९॥ यत्सर्वं मिश्रयाजिनः । विष्णुं तत्परमज्ञात्वा रमाब्रह्महरादिकान् । यजन्नपि तमो घोरं नित्यदुःखं प्रयाति हि । अज्ञानां तु कुले जातो यावद्विष्णोः समर्चनम् । विष्णुतत्त्वं न जानीयात्तावत्सेवा पृथक्कृता । विद्यार्थैहिकभोगाय यदि बुद्ध्वा पुनर्न तु । परिवारतामृते कुर्यादन्यदेवार्चनं क्वचित् । अजानता कृतं त्यक्तं न दोषाय भविष्यति । जन्मादिप्रदमेव स्यात् ॥ २० ॥ अत्यागे पुनरेव तु । क्षिप्रं च ज्ञापयत्येव भगवान्स्वयमेव तु । यदि जन्मान्तरे स्त्रीयो निमित्तीकृत्य कञ्चने'त्यादि च ॥ २२ ॥ मत्त एवेति तान्विद्धीत्युपसंहाराच्च । तत्तत्कारणत्वात्तत्तन्नामेत्यवसीयते । 'मयि सर्वमिदं प्रोतमि'ति भेदेनैवोपक्रमाच्च ॥८—१२॥ आप्नोति विष्णुमित्येवात्मशब्दो ज्ञानिनि । 'यच्चाप्नोति यदादत्त' इत्यादेः । आस्थितः स हि मां प्रपद्यते इत्यादिवाक्यशेषाच्च ॥ १८ ॥ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्भवति । ततो मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति पूर्णमिति जानन् । प्रपद्यन्तेऽन्यदेवता इति वाक्यशेषे भेददर्शनाच्च । 'देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपी'ति च ॥ १९ ॥ 'ज्ञात्वा परत्वं विष्णोस्तु पृथग्देवान्यजन्नरः । याति देवांस्तदज्ञात्वा तम एव प्रपद्यते । तथापि यावदन्यैस्तु साम्यं हीनत्वमेकताम् । न निश्चिन्वन्ति जायन्ते संसारे ते पुनःपुनरि'ति च ॥ २३ ॥ 'अव्यक्तः परमात्माऽसौ व्यक्तो जीव उदाहृतः । मन्यते यस्तयोरैक्यं स तु यात्यधरं तम'इति च ॥ २४ ॥ 'यथात्मानं हरिर्वेत्ति तथाऽन्ये नैव तं विदुः । जानन्ति किञ्चित्क्रमशो रमाद्यास्तत्प्रसादत'. इति च ॥

॥ २६ ॥ द्वन्द्वमोहो मिथ्याज्ञानम् । 'तमस्तु शार्वरं विद्यान्मोहश्चैव विपर्यय' इति च भारते । जीवेश्वरादिकं द्वन्द्वं तद्विषयो मोहो द्वन्द्वमोहः । संमोहस्तदाग्रहः । 'तदाग्रहो महामोहः क्रोधस्तामिस्र उच्यत' इत्युक्तत्वात् । सर्गे सर्गकाल एव । 'जीवधर्मानीश्वरे तु यो जीवेष्वैश्वरानपि । विद्याज्जीवेश्वरैक्यं वा द्वन्द्वमोही स उच्यत' इत्याग्नेये ॥ २७ ॥ तद्ब्रह्मेत्युक्तेऽन्यत्वशङ्कां निवारयति । साधिभूताधिदैवमिति ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

हरिः ॐ ॥ उक्तव्याख्यानपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तिरुच्यते । तदितिविशेषणाद्ब्रह्मेत्युक्तमन्यदेव । प्रकृत्यादीनां मध्ये यत्किञ्चित् । उपरि साधियज्ञं चेति चशब्दादधिभूतादिसहितत्वेन विष्णुज्ञानमन्यदेवेति संशयः किन्तद्ब्रह्मेतिप्रश्नकारणम् । परमाक्षरं विष्णुरेव मुख्यतः प्रसिद्धत्वात्तथैव परिहरति । अज्ञानां तदपि ज्ञापयितुं तथैव परिहारः । पुनरहमिति नोक्तमित्याशङ्क्याऽव्यक्तं व्यक्तिमापन्नमिति विष्णावेव प्रयुक्तेनाव्यक्तशब्देनाव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त इति परिह्रियते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तमित्यत्र तु पृथक्प्रश्नादुपासकयोः फलतारतम्यकथनात्कूटस्थोऽक्षर उच्यत इत्युक्ताक्षरादपि चोत्तम इति विष्णोरुत्तमत्वकथनाचान्यदेवेत्यवसीयते । अधियज्ञोऽहमेवेति साधियज्ञमित्युक्त्या प्राप्तभेदनिवृत्त्यर्थं, तस्यैव सर्वप्राणिदेहस्थितरूपान्तरापेक्षया सहितत्वं युज्यते । 'प्राणिनां देहगो विष्णुरधियज्ञ इतीरितः । स एव व्याप्तरूपेण ब्रह्मेति परिकीर्त्यते । तैस्तैरधिकयाज्यत्वाद्बृंहितत्वाच्च हेतुतः । अध्यात्मं तत्स्वभावो यदधिकः परमात्मगः । पुंसां सजडभावानां सर्गः कर्म हरेः स्मृतम् । भूताधिकत्वतो जीवा अधिभूतमितीरिताः । अधिको दैवतं विष्णुरेव यस्मास्तु सा रमा । पुरुप्राणाऽधिदैवाख्या त्वितिज्ञेयमिदं नरैरि'ति तत्त्वविवेके । कथं

रूपोऽधियज्ञ इतिप्रश्नस्त्वहमेवेत्युक्तत्वात्तल्लक्षणोक्त्यैव परिहृतः ॥ ॥१॥४॥ मद्भावं मयि भावम्। सदा तद्भावभावितानामेव स्मरंस्त्यजतीति केवलं तत्कालस्मरणं भवति। न चेत्स्मरतोऽपि समाधिस्थस्खलनवत्पूर्वकर्मानुसारिस्मृत्या तत्प्राप्तिरेव भवति। अपरोक्षज्ञानिनां प्रारब्धकर्मावसाने स्मरंस्त्यजतीति भवत्येव। 'प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुरि'त्युक्तत्वात्। युक्तचेतस इति विशेषणान्नित्यं स्मरतामेवापरोक्षज्ञानं जायते। 'भक्त्या ज्ञानान्निषिद्धानां त्यागान्नित्यं हरिस्मृतेः। अरागाद्विहितात्यागादित्येतैरेव संयुतैः। अपरोक्षदर्शनं विष्णोर्जायते नान्यथा क्वचिदि'ति सत्तत्वे ॥५॥६॥ तमसः परस्तादप्राकृतदेहः ॥९॥ मन आदीनां ब्रह्मणि चरणं ब्रह्मचर्यं॥ ॥११॥ एकाक्षरवाच्यत्वादेकाक्षरं परं ब्रह्म॥१३॥ 'नियमाज्जन्मनोऽभावो मुक्तस्यैव तथापि तु। महर्लोकमतीतानां न जन्मांशलयौ विना। तत्राप्यवश्यं तत्स्थानं तैः क्षिप्रं पुनराप्यत' इति पाद्मे ॥१६॥ सहस्रमिति वह्वेव। ब्रह्मणः परब्रह्मणः। 'अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे। रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञक' इति वाक्यशेषात्। न हि विरिञ्चाहन्येव सर्वव्यक्तिलयः। 'नित्यस्यापि हरेः कालो द्विपरार्धात्मकस्त्वयम्। अहश्चासौ निमेषश्चेत्यप्रवृत्त्योपचर्यत' इति च ॥१७-२२॥ यत्र कालाभिमानिदेवतासु मृत्यनन्तरं प्रयाताः। अग्निर्ज्योतिर्धूमानामकालाभिमानित्वेऽपि कालप्राचुर्यात्काल इत्युच्यते। 'अग्निर्ज्योतिरिति द्वेधा वह्नेः पुत्रो व्यवस्थितः। तं प्राप्य याति ब्रह्मिष्ठो दिवसाद्यभिमानिन' इति सत्तत्वे। तत्कालमरणविवक्षायामग्निर्ज्योतिर्धूमानामयोगः। 'अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्येतौ वै सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोती'ति विदुषो दक्षिणायनमरणेऽप्यपुनरावृत्त्या ब्रह्मप्राप्तिश्रुतेः।

'विद्वान्ब्रह्म समाप्नोति यत्र तत्र मृतोऽपि सन्नि'ति पाद्मे ॥२३-२६॥ 'मार्गी ब्रह्म च यः पश्येत्साक्षादेवापरोक्षतः ॥२७॥ सर्वपुण्यातिगोऽमुष्मन्यात्यसौ ब्रह्म तत्परमि'ति च ॥२८॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा० गीतातात्पर्येऽष्टमोऽध्यायः ॥८॥ ॥ ॥ ॥

हरिः ॐ ॥ सप्तमोक्तं प्रपञ्चयति । 'विष्णुगान्यप्यतत्स्थानि भूतान्येष ह्यसङ्गत' इति च । ममात्मा मम देह एव । तदनन्यत्वात् । देहस्याचेतनत्वशङ्कानिवृत्तये ममात्मेत्याह ॥४-५॥ 'अध्यक्षोऽधिपतिः प्रोक्तो यदक्षाण्यस्य चोपरी'ति शब्दनिर्णये ॥१०॥ मानुषीं मनुष्यसदृशीं । 'तन्वा विष्णुरनन्योऽपि स्वाधीनत्वात्तदाश्रित' इति च'। 'ब्रह्मरुद्ररमादीनां साम्यदृष्टिरनन्यता । प्रादुर्भावगतस्यापि दोषदृष्टिरपूर्णता । धर्मदेहावतारादेर्भेददृष्टिश्च सङ्करः । अवतारेष्विति ज्ञेयमवज्ञानं जनार्दने ॥ ११ ॥ सर्वं मोघं शुभं तस्य योऽवजानाति केशवम् । अधरं याति च तमः प्रादुर्भावगतोऽप्यतः । ज्ञेयः केवलचिद्देहो निर्दोषः पूर्णसद्गुण' इति भविष्यत्पर्वणि ॥ १२ ॥ 'एकमूर्तिश्चतुर्मूर्तिरथवा पञ्चमूर्तिकः । द्वादशादिप्रभेदो वा पूज्यते सज्जनैर्हरि'रिति च ॥ १३--१५ ॥ 'अर्च्यत्वादृक्समत्वाच्च निजरूपेषु साम सः । याज्यत्वात्स यजुर्यज्ञः सार्वज्ञात्पुरुषोत्तमः । क्रतुः कृतिस्वरूपत्वात्स्वधाऽनन्यधृतो यतः । मानात्त्रातीति मन्त्रोयमुष्टानां निधिरौषधम् । आज्यायस्त्वादाज्यनामा दर्भो दरधरो यतः । आहूतत्वाद्धुतं चायमग्निर्नेताऽग्नेर्यत' इत्यादि च । 'तत्तत्पदार्थभिन्नोऽपि तत्तन्नामवमच्युतः । स्वातन्त्र्यात्सर्वकर्तृत्वाद्गुणानन्त्याच्च केवलमि'ति च । 'ओमित्याक्रियते यस्मादोङ्कारो भगवान्हरिरि'ति च । 'पातीति स पिता मानान्माता यस्त पितुर्महान् । पितामहो निधावृत्यान्निधानं भीतरक्षणात् । शरणं व्यञ्जनाच्चैव बीजमित्युच्यते प्रभुरि'ति च । प्रलयकाले संहर्तृत्वात्प्रलयः । अन्यदाऽपीति मृत्युः ।

'प्राणगः प्राणधर्ता यदमृतं प्रविलापयन् । विश्वं प्रलय इत्युक्तो मृत्युरन्यत्र मारणादि'ति च । 'सत्साधुगुणपूर्णत्वादस्मान्नान्यो गुणाधिकः । यतोऽतो सदितिप्रोक्तं विष्ण्वाख्यं परमं पदमि'ति शब्दनिर्णये ॥१६–१९॥ 'अनन्यदेवतायागाद्भक्त्युद्रेकादकामनात् । सदा योगाच्च वैशिष्टयं त्रैविद्याद्वैष्णवादपि । स्याद्धि भागवतस्यैव तेन ब्रह्मादयोऽखिलाः । अश्वमेधादिभिर्यज्ञैरपि केशवयाजिनः । वैष्णवा इति बुध्यैव मानयन्त्यन्यदेवता' इत्याग्नेये । 'सम्यग्गुणगणज्ञानादुपासा पर्युपासने'ति च । मामिष्ट्वा प्रार्थयन्त इत्युक्तत्वाज्जानन्तोऽपि नाभितो जानन्ति तत्वेन । 'सर्वदेववरत्वेन यो न जानाति केशवम् । तस्य पुण्यानि मोघानि याति चान्धं तमो ध्रुवमि'ति च । 'मोघाशा मोघकर्माण' इत्युक्तत्वाच्च न केवलाज्ञविषयं मिथ्याज्ञानिविषयं वा'च्यवन्ति त' इत्यादि । अतः सर्वाधिक्यं विष्णोर्ज्ञात्वाऽपि ब्रह्मादीनां तत्परिवारत्वादिकमजानतामिदं फलम् ॥२०–२४॥ 'नास्य भक्तोऽपि यो द्वेष्यो न चाभक्तोऽपि यः प्रियः । किन्तु भक्त्यनुसारेण फलदोऽतः समो हरिरि'ति पाद्मे । प्रीत्या मयि ते ॥ २९ ॥ 'पापादिकारिताश्चैव पुंसां स्वाभाविका अपि । विप्रत्वाद्यास्तत्र पुण्याः स्वाभाव्या एव मुक्तिगाः । यान्ति स्त्रीत्वं पुमांसोऽपि पापतः कामतोऽपि वा । न स्त्रियो यान्ति पुंस्त्वं तु स्वभावादेव याः स्त्रियः । पुंसा सहैव पुंदेहे स्थितिः स्याद्वरदानतः । तज्जन्मनि वराः पापजातास्त्यो निजसत्स्त्रियः । सर्वेषामपि जीवानामन्त्यदेहो यथा निजः । मुक्तौ तु निजभावः स्यात्कर्मभोगांस्ततोऽपि चे'तिभविष्यत्पर्ववचनात्पापयोनयः पुण्या इति विशेषणम् ॥३२-३३॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्ये नवमोऽध्यायः ॥९॥

हरिः ॐ ॥ उपलक्षणार्थं सुरगणा इत्यादि ॥२॥ अनस्याप्यादिरनादिः ॥ ३ ॥ 'बुद्धिर्बोधनिधित्वात्तदन्तःकरणमुच्यत' इति शब्द-

निर्णये ॥४॥ 'मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्च महातेजाः पूर्वे सप्तर्षयः स्मृता' इति ब्राह्मे । 'मनवो बोधवैशेष्याद्देवा ब्रह्मादयः स्मृताः । विप्रादिवर्णभेदेन चत्वारो बहवोऽपि ते । दीनत्वाद्देवनामानस्त्वन्ये ब्रह्मादिनामकाः । अवैष्णवकृतो यज्ञो दीनैर्देवैस्तु भुज्यते । वैष्णवैस्तु कृतो यज्ञो देवैर्हि मनुनामकैः । मरीच्याद्यास्तु तत्पुत्रा मानवा नामतः स्मृताः । तत्पुत्रपौत्रा मुनयस्तथा मानवमानवाः । तेभ्यो मनुष्या इत्येषा सृष्टिर्विष्णोः समुत्थिते' ति महाविष्णुपुराणे ॥ ६ ॥ 'युज्यते येन योगोऽसावुपायः शक्तिरेव चे' ति च । विशिष्टभवनं विभूतिः । महत्त्वं विविधभवनं वा । योगः सामर्थ्यम् ॥७॥ भजन्ते मामित्यनेन जीवेश्वरैक्यशङ्कां निवर्तयति ॥ ॥ ८ ॥ मद्गतप्राणा मद्विषयचेष्टाः ॥ ९ ॥ 'येषां विष्णुस्वरूपाणां सन्निधेरन्यवस्तुषु । विशिष्टत्वं स्वजानेः स्याद्विभूत्याख्यानि तानि तु । ब्रह्मनामा ब्रह्मगतः सर्वदैवतसश्रयात् । आधिक्यहेतुर्भगवान्सामस्थः सामनामकः । आधिक्यहेतुर्वेदेभ्यस्तथाऽश्वत्थस्थितो हरिः । उत्कर्षहेतुर्वृक्षेभ्यो य एवाश्वत्थनामक' इत्यादि विभूतितत्त्वे । केषु केषु च भावेष्वित्युक्तत्वाच्च ब्रह्मादिजीवेभ्योऽन्यदेव विभूतिरूपम् । 'द्विविधं वैभवं रूपं प्रत्यक्षं च तिरोहितम् । कपिलव्यासकृष्णाद्यं प्रत्यक्षं वैभवं स्मृतम् । भिन्नं ब्रह्मादिजीवेभ्यो जडेभ्यश्चापि तद्गतम् । स्वजात्याधिक्यदं तेषां तत्तिरोहितवैभवमि' त्यादि च । 'आत्मा ततगुणत्वेन रवज्ञेयो यतो रविः । उदवन्मेघचलनान्मरीचिः साम साम्यतः । सुखात्सुखत्वात्तु शशी वेदो वेदनतो हरिः । वासवर्ती वासवोऽसौ चेतो नेता तु चेतना । पालकैर्वननीयत्वात्पवनो बोधनान्मनः । पावकः शोधनान्मेरुरीरो यस्मास्स सागरः । सारस्य गरणात्स्कन्दो जगतः स्कन्दनाद्भृगुः । भर्जनाज्जपयज्ञश्च जातपो याज्य एव च । अधाकारस्थितोऽश्वत्थ ऐरं श्रीश्च तदाश्रयः । ऐरावतो नराणां

यद्द्यात्सर्वं स नारदः। ह्रीश्रीसमाश्रयत्वाच्च हिमालय इतीरितः। वर्ज्यत्वादरिभिर्वज्रो वैनतेयो नतास्पदः। वासुकिर्वाससुखदः कन्दर्पः सुखमेदपः। अर्यमा ज्ञेयमावृत्वात्काल आकलनादपि। वरुणो वरणाद्वन्द्वो द्विरूपोऽन्तर्बहिर्यतः। मकरो मानकर्तृत्वाद्यमः संयमनाद्विभुः। प्रल्हादः स महानन्दो मृगेन्द्रो मृगयत्पतिः। जाह्नवी जहतां स्थानमध्यात्मं चात्मनां पतिः। विद्या ज्ञप्तिस्वरूपत्वाद्वादो वाच्यत्वतो हरिः। कीर्त्यो वक्ताऽश्रयः कीर्तिर्वाक् श्रीरिति च नामकः। स्मरणीयः स्मृतिर्मेधा क्षमारूपस्तथेर्यते। द्यूतं क्रीडापरत्वाच्च गायत्री त्राति गायकान्। सत्वं साधुगुणत्वाच्च दण्डनाद्दण्ड उच्यते। बृहत्सारोऽप्यमेयश्च बृहत्सामोशनोशतेः। शुभाशुभज्ञानकरः कुसुमाकर ईरितः। ज्ञानं ज्ञानात्मतो मौनं मुनीड्यो नीतिरानयन्। मार्गाणामन्तगत्वात्तु मार्गशीर्षः प्रकीर्तितः। सुखं पिबन्लीलयैव कपिलो व्यास एव च। विशिष्टत्वाद्विष्णुनामा निशिष्टप्राणमौख्यतः। एवं नानागुणो विष्णुर्नानानामभिरीरितः। नानाप्राण्यादिसंस्थश्च विभूतिरितिशब्दितः। शय्यादिषु विजातीयस्वाम्यदः सारदः क्वचित्। शर्वादिषु सजातीयश्रेष्ठ्यदत्वेन संस्थितः। शक्रोशनार्जुनाद्येषु सजातीयैकदेशतः। देवेष्वप्यधिको ब्रह्मा यतो विष्णोरनन्तरः। कवित्वादिगुणेष्वेव यत्समो नास्ति कश्चन। तथा भीमश्च पार्थेषु ज्ञानं च ज्ञेषु चोत्तमम्। सुदर्शनं चायुधेषु वेदेष्वृग्वेद उच्यत' इत्यादि विभूतितत्वे। क्वचित्साम्न आधिक्यमभिमान्यपेक्षया। 'ऋचः श्रीर्गौरुमाद्याश्च साम्नःप्राणशिवादय' इत्याद्यभिमानिभेदात्। तत्रापि यथायोग्यम्॥ २१–३८॥ मम तेजोंऽशेन संयुक्तं भवति॥ ४१॥

किं ज्ञातेनेति वक्ष्यमाणस्याधिकफलत्वज्ञापकमेव। अन्ययोक्तेरेव वैयर्थ्यात्। 'अन्याधिक्यज्ञापनार्थं शुभं चाक्षिप्यते क्वचित्। न तावताऽस्य नित्यत्वं ज्ञेयैवान्यवरिष्ठता। उभयं मिलितं चैव ततोऽ-

प्यधिकशोभनमि'ति च ॥४२॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये दशमोऽध्यायः ॥१०॥ ॥

हरिः ॐ ॥ आत्मानमव्ययम् । परमं रूपमैश्वरम् । 'सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतो मुखमि'त्यादिरूपविशेषणाच्च रूपस्येश्वरसाक्षात्स्वरूपत्वं नित्यत्वं तत एव चिदानन्दाद्यात्मकत्वं च सिद्धम् । मम देह इत्युक्तत्वाचादित्यादीनां भेदः सिद्धः । 'मे रूपाणि' 'सर्वतोऽनन्तरूपं' 'द्रष्टुमिच्छामि ते रूप'मित्यादेश्चैकस्यैवाभिन्नानन्तरूपत्वं च ॥ 'एकं रूपं हरेर्नित्यमचिन्त्यैश्वर्ययोगतः । बहुसङ्ख्यागोचरं च विशेषादेव केवलम् । अभावो यत्र भेदस्य प्रमाणावसितो भवेत् । विशेषो नाम तत्रैव विशेषव्यवहारवान् । विशेषोऽपि स्वरूपं स स्वनिर्वाहक एव च । द्रव्यात्मना स नित्योऽपि विशेषात्मैव जायते । नित्या एव विशेषाश्च केचिदेवं द्विधैव सः । वस्तुस्वरूपमस्त्येवेत्येवमादिष्वभेदिनः । विशेषोऽनुभवादेव ज्ञायते सर्ववस्तुषु । न चाविशेषितं किञ्चिद्वाच्यं लक्ष्यं तथा मितम् । विशिष्टस्य स्वतोऽन्यत्वे स्वस्यामेयत्वहेतुतः । नैव ज्ञेयं विशिष्टं च मानाभावाच्च नो भवेत् । स्वयमित्यपि हि स्वत्वविशेषेण विवर्जितम् । न ज्ञेयं तद्विशेष्यं च तथैवेत्यनवस्थितिः । अभेदे न विरोधोऽस्ति ज्ञाताज्ञातं यतोऽखिलम् । तदेव ज्ञातरूपेण ज्ञातमज्ञातमन्यथा । अभिन्नस्य विशिष्टत्वान्न दोषद्वयमप्युत । एकत्वानुभवाच्चैव विशेषानुभवादपि । तज्ज्ञानानुभवाच्चैव न दोषद्वयसम्भवः । भेदाभेदौ च तौ नैव कर्तृभोक्तृविशेषणे । मदन्य इत्यनुभवो यतो नैवास्ति कस्यचित् । भेदो विशेषणस्यापि नान्तरस्य क्वचिद्भवेत् । शुद्धस्वरूपइत्यादावभेदस्यैव दर्शनात् । अपृथग्दृष्टिनियमाद्बलज्ञानादिकस्य च । ऐक्यं बाह्यविशेषाणां पृथग्दृष्ट्यैव तत्र तु । विशेषहेत्वभावेऽपि द्वैविध्यं कल्प्यते यदि । कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्रातिसङ्गताः । नैकत्वं नापि

नानात्वं नियमादस्त्यचेतने । भेदाभेदावनुभवादतस्तत्रान्यथागतेः ।
एकोऽहमन्यतोऽन्यश्चेत्येवमेव व्यवस्थितौ । भेदाभेदौ चेतनेषु
तस्मान्नैकप्रकारता । एकमित्येव यज्ज्ञातं बहुत्वेनैव तत्पुनः । पटाद्यं
ज्ञायते यस्माद्भेदाभेदौ कुतो न तत् । तन्तुभ्योऽन्यः पटः साक्षात्कस्य
दृष्टिपथं गतः । अनन्यश्चेत्तन्तुभावे पटाभावः कुतो भवेत् । न
चात्मनि विशेषोऽत्र दृष्टान्तत्वं गमिष्यति । शुद्धोऽहंप्रत्ययो यस्मा-
त्तत्राभेदप्रदर्शकः । अत्रावयवभेदेन स्यादेव ह्यनवस्थितिः । न
चानवयवं वस्तु क्वचित्स्यान्मानगोचरम् । पूर्वापरादिभेदेन यतोंऽशोंऽ-
स्यावगम्यते । उपाधिरप्येकदेशसम्बद्धः सन्तमेव हि । ज्ञापयेद्भेद-
मखिलं ग्रसन्स विभजेत्कथम् । तस्माद्गुणादिकमपि नास्त्यनंशतया
क्वचित् । भावाभावव्यवहृतेर्विद्यमानेऽपि वस्तुनि । भेदाभेदौ
गुणादेश्च जडे वस्तुनि संस्थितौ । चेतने शक्तिरूपेण गुणादेर्भाव
इष्यते । सुप्तोऽयं बलवान्विद्वानित्यादिव्यवहारतः । न चैवं शक्ति-
रूपेण जडे व्यवहृतिः क्वचित् । एकमेवाद्वितीयं तन्नेह नानास्ति
किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । यथोदकं
दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति ।
इत्यादिश्रुतिमानाच्च परमैश्वर्यतस्तथा । सर्वं तु घटते विष्णौ
यत्कल्याणगुणात्मकमि'त्यादि ब्रह्मतर्के ॥ १–१४ ॥ कमलासने
ब्रह्मणि स्थितं रुद्रम् । 'विष्णुं समाश्रितो ब्रह्मा ब्रह्मणोऽङ्कगतो हरः ।
हरस्याङ्गविशेषेषु देवाः सर्वेऽपि संस्थिता'इति पाद्मे ॥ १५ ॥ द्यावा-
पृथिव्योरन्तरमेकेनैव रूपेण व्याप्तम् । नान्तं न मध्यमित्युक्त-
त्वात्पुनरनादिमध्यान्तमिति गुणानन्त्यापेक्षया । त्वया ततं विश्व-
मनन्तरूपेति कालापेक्षया । स्वयमन्तं विद्यमानमपि न पश्यती-
त्याशङ्क्य त्वया ततं विश्वमित्याह । अन्यथातात्पर्यज्ञापनायाभ्याम-
रूपम् । 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व'इति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिषु

सर्वशब्दव्याख्यानरूपम् । 'त्रिलोकेषु स्थितैर्भक्तैरर्जुनाय प्रदर्शितम् । दृष्टं विष्णोर्विश्वरूपं स्वयोग्यत्वानुरूपतः । प्रायः सहैव पार्थेन प्रायो भीताश्च तेऽखिलाः । दर्शनाभ्यासतो दृष्टिरानन्दोद्रेकदा भवेत् । तस्मिन्काले तु भूमेश्च भारहारार्थमुग्रमात् । उग्रत्वमिव सर्वत्र न भीतिर्ब्रह्मदर्शिनाम् । अर्जुनादधिका ये तु तेषां भीतिर्न चाभवत् । श्रीब्रह्मरुद्रपूर्वाणां कृष्णाया भीमरामयोरि'त्याग्नेयवचनाद्दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमित्यादि युज्यते । मुक्ताः सुरसङ्घा विशन्ति । 'प्रवेशो निर्गमश्चैव मुक्तानां स्वेच्छया भवेदि'ति ब्रह्माण्डे । अन्यचेष्टां कुर्वतामपि भगवच्चेष्टयैव प्रलयोदके प्रजानां प्रवेशवत्प्रवेशो युज्यते । सेनामध्यतो भगवन्मुखानामुभयाभिमुखत्वाच्चोभे सेने तत्र प्रविशतः । ये तु तस्मिन्मुहूर्ते मरिष्यन्ति तेषां दशनान्तरे चूर्णितमपि शिरः सूक्ष्मदृष्टिगोचरत्वान्मानुषदृष्ट्या तथा न दृश्यते । यथा भिन्नमपि घटादिकं यावत्पृथङ्न पतति तावन्मन्दद्दृष्टीनां न ज्ञायते । यथा पुरूरवसो जराऽश्विभ्यामेव दृष्टा ॥ १९--२७॥ विशेषगुणकर्मविषय एव प्रश्नः । विष्णविति सम्बोधनात् ॥ ३१ ॥ 'कालः कलितसम्पूर्णसद्गुणत्वाज्जनार्दनः । संहारात्सर्ववित्त्वाद्वा सर्वविद्रावणेन वे'ति महावाराहे । अपिशब्देन भ्रात्रादीनप्यृते ॥ ३२ ॥ जयद्रथस्य पितुर्वरादेव विशेषः । निहता निहतप्रायाः । पश्चादर्जुनेऽपि स्थित्वा स एव हनिष्यति ॥ ३३--३४ ॥ 'वायुर्बलज्ञानयोगाच्छशाङ्कोऽतिसुखाङ्कितः । इन्द्रः स परमैश्वर्यादिति नानाभिधो हरिरि'ति च । एकः सर्वोत्तमोऽप्यसत्कृतः । 'एकः सर्वाधिको ज्ञेय एक एव करोति यदि'ति च ॥४२॥ तेनैव रूपेण भवेत्यनन्तरूपगोपनेन तदेव प्रकाशयेत्यर्थः । 'पद्मानन्नं चिन्त्यमचिन्त्यरूपं पद्मासनं गोपितविश्वरूपमि'ति वैहायससंहितायाम् ॥ ४६ ॥ 'विश्वनामा स भगवान्यतः ...गुणः प्रभुरि'ति पाद्मे । त्वदन्येन न दृष्टपूर्वमित्यनेन तेनैवेन्द्र-

शरीरेण दृष्टमिति ज्ञायते । त्वदन्येनेति त्वदवरापेक्षया । तैरपि तद्वन्न दृष्टमित्येव । 'विश्वरूपं प्रथमतो ब्रह्मापश्यच्चतुर्मुखः । तच्छतांशेन रुद्रस्तु तच्छतांशेन वासवः । यथेन्द्रेण पुरा दृष्टमपश्यत्सोऽर्जुनोऽपि सन् । तदन्ये क्रमयोगेन तच्छतांशादिदर्शिन'इति ब्रह्माण्डे ॥४७॥ वेदादिभिरपि त्वदवरेणैवं द्रष्टुमशक्यम् । अन्यथा दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमित्यादिविरोधः ॥४८॥ स्वयक्रियत इति स्वकं रूपम् । विश्वरूपमज्ञानां स्वरूपवन्न दर्शयति । एतदज्ञानामपि तथैव दर्शयतीति विशेषः । अन्यथा द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमिति विरुद्धं स्यात् । 'परावरविभेदस्तु मुग्धदृष्टिमपेक्ष्य तु । प्रादुर्भावस्वरूपाणां विश्वरूपस्य च प्रभोः । अन्यथा न विशेषोस्ति व्यक्तिर्ह्यज्ञव्यपेक्षये'ति च ॥५०॥ किञ्चिन्मनुष्यवद्दृश्यमानत्वान्मानुषम् ॥ ५१ ॥ ये दर्शनकाङ्क्षिणस्तैरपीदानीं दृष्टं प्रायः ॥५२॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये एकादशोऽध्यायः ॥११॥

हरिः ॐ ॥ साधननिर्णयोऽत्र । 'श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय श्रियं वयो जरितृभ्यो दधाति । श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्भवन्ति सत्या समिथा मितद्रौ' । 'उपासिता मुक्तिदा सद्य एव ह्यस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी । या श्रीर्लक्ष्मीरौपला चाम्बिकेति ह्रीश्चेत्युक्ता संविदग्र्या सुविद्ये'त्यादिश्रुतिभ्यः । 'श्रीः सुतुष्टा हरेस्तोषं जनयेत्क्षिप्रमेव तु । अतुष्टा तदतुष्टिं च तस्माद्धयेयैव सा सदा' । 'अव्यक्तं प्रकृतिं प्राहुः कूटस्थं चाक्षरं च ताम् । प्रधानमिति च प्राहुर्महापुरुष इत्यपि । तां ब्रह्म महदित्याहुः परं जीवं परां चितिम् । तस्मास्तु परमो विष्णुर्यो ब्रह्म परमं महदि'तिब्रह्माण्डवचनाद्यव्यक्तोपासनान्मोक्षाशङ्कया पृच्छति । कूटस्थोऽक्षर उच्यत इत्युत्तरवचनात्कूटस्थमचलमित्यत्राप्युक्तेरव्यक्तशब्दविल्प्रकृतिवाची । अन्यथा 'ये त्वां पर्युपासते' 'ये चाप्यक्षरं' 'तेषां के योगवित्तमा'इति भेदेन

प्रश्नानुपपत्तिः। 'परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवानि'ति तेनैवोक्तत्वात्। ये तु 'ते मे युक्ततमा मताः' 'मय्येव मन आधत्स्वे'-त्यादौ भगवतोक्तेऽप्यव्यक्तोपासकानामाधिक्यं वदन्ति ते त्वपलापकत्वादतीवसाहसिका इति सुशोच्या एव। 'न चलेत्स्वात्पदाद्यस्मादचला श्रीस्ततो मते'त्याग्नेये। 'सूक्ष्मत्वादप्रसिद्धत्वाद्गुणबाहुल्यतस्तथा। अनिर्देश्यौ तथाऽव्यक्तावचिन्त्यौ श्रीश्च माधव' इति नारदीये ॥१॥ 'अविष्णुज्ञैरतद्भक्तैस्तदुपासाविवर्जितैः। शपेदुपासिताऽप्येषा श्रीस्तांस्तद्धरितत्त्ववित्। तद्भक्तस्तमुपास्यैव श्रियं ध्यायीत नित्यदा। तेन तुष्टा तु साऽच्छिद्रं दद्याद्विष्णोरुपासनम्। ततस्तद्दर्शनान्मुक्तिं यात्यसौ नात्र संशयः। तथापि सर्वपरमां सर्वदोषविवर्जिताम्। ज्ञात्वा श्रियं तत्परमं तत्पतिं पुरुषोत्तमम्। विज्ञायोपासते नित्यं ते हि युक्ततमा मताः। यतः क्लेशोऽधिकस्तेषां पृथक् श्रियमुपासताम्। विष्णुना सहिता ध्याता सा हि तुष्टिं परां व्रजेत्। अन्यथा तु पुनर्विष्णोः श्रीपतित्वेन चिन्तनम्। अच्छिद्रमेव कर्तव्यमिति मुक्तिश्चिराद्भवेत्। तस्मादक्लेशतो मुक्तिः क्षिप्रं विष्णुमुपासताम्'ति परमश्रुतिः। युक्ततमाः साधकतमाः। 'विष्णोरन्यं न स्मरेद्यो विना तत्परिवारताम्। तदधीनतां वाऽनन्ययोगी स परिकीर्तित' इति च। अन्तवत्तु फलं तेषामित्यादिनाऽन्यदेवतोपासनायाः पूर्वं निन्दितत्वाल्लक्ष्म्यास्त्वतिसामीप्याद्विशेषमाशङ्क्य तदुपासनाविषय एव प्रश्नः कृतः ॥ २--६ ॥ 'वैष्णवान्येव कर्माणि यः करोति सदा नरः। जपार्चामार्जनादीनि स्वाश्रमोक्तानि यानि च। स तत्कर्मेति विज्ञेयो योऽन्यदेवादिपूजनम्। कृत्वा हरावर्पयति स तु तद्योगमात्रवान्। तत्र पूर्वो विशिष्टः स्यादादिमध्यान्ततः स्मृतेः। अवान्तरे च नियमाद्विष्णोस्तद्दासताऽस्य यत्। मनसा वर्ततेऽन्योऽपि यथाशक्ति हरिस्मृतेः। पूर्वोक्त योग्यो भवति यदि नित्यं तदिच्छति।'

॥८--११॥ असम्यग्ज्ञानिनो ध्यानाज्ज्ञानमेव विशिष्यते। ज्ञात्वा ध्यानं ततस्तस्मात्तत्फलेच्छाविवर्जितम्। तस्माज्ज्ञानाद्भवेन्मुक्तिस्त्यागाद्ध्यानयुता स्फुटमि'ति च। शान्तिर्मुक्तिः ॥१२॥ अवैष्णवसर्वारम्भपरित्यागी। सर्वारम्भाभिमानत्यागेन फलत्यागेन भगवत्समर्पणरूपेण च त्यागी। 'सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः'। 'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसे'त्यादेः। 'भक्तिं ज्ञानं च वैराग्यमृते यो नेच्छति क्वचित्। शुभाशुभपरित्यागी विद्वद्भिः कीर्तितो हि स' इति च। 'प्रायः सुखादिषु समः प्रायो हर्षादिवर्जितः। तथोच्यते यथाऽल्पस्वो निःस्व इत्युच्यते जनैः। न हि मुख्यतया साम्यं कस्यचित्सुखदुःखयोः। न च हर्षादिसंत्यागो यावन्मुक्तिः कुतश्चने'ति च। 'हृतिर्मदादधर्माय हर्षो नाम प्रकीर्तित' इति शब्दनिर्णये। व्यस्तेन प्रियाः समस्तेनातीवप्रियाः। भक्तिस्तु व्यस्तेष्वप्युक्तैव। 'यस्मान्नोद्विजत' इत्यत्रापि स चेत्यनेन भक्तिरनुपज्यते। धर्मसाधनं धर्म्यं तदेवामृतसाधनममृतं धर्म्यामृतम् ॥२०॥ इति श्रीमदानन्द० श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये द्वादशोऽध्यायः॥१२॥

हरिः ॐ ॥ सर्वार्थसङ्क्षेपोऽयम्। 'हिंसाहेतुश्च जीवस्य परेण प्रेर्यते च यत्। अव्यक्तादिशरीरं तु तत्क्षेत्रं क्षीयतेऽत्र यत्। इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं देहोऽव्याप्तिश्च चेतसः। तद्विकारा इति ज्ञेयाश्चिद्रूपेच्छादिमिश्रिताः। विकारेच्छादिनिर्मुक्तश्चिन्मात्रेच्छादिसंयुतः। मुक्त इत्युच्यते जीवो मुक्तिश्च द्विविधा मता। चिन्मात्रद्वेषदुःखे च देहो मिथ्यादृगात्मकः। निषिद्धेच्छा च यत्र स्युर्नित्या सा मुक्तिरासुरी। चिन्मात्रा वैष्णवी भक्तिर्देहः सम्यग्दृगात्मकः। सुखमिच्छाऽनुकूला च धृतिर्देवीति सा मते'ति नारायणश्रुतिः। 'क्षेत्रज्ञो भगवान्विष्णुर्न ह्यन्यः क्षेत्रमञ्जसा। वेत्त्यसौ भगवान् ज्ञेयो व्यक्ताव्यक्तविलक्षणः। स तु जीवेषु सर्वेषु बहिश्चैव व्यवस्थितः। विलक्षणश्च

जीवेभ्यः सर्वेभ्योऽपि सदैव च। सर्वतः पाणिपादादिर्यतः पाण्यादिशक्तिमान्। केशादिष्वपि सर्वत्र कृष्णकेशो हि यादवः। अणोरणुतरै रूपैः पाणिपादादिसंयुतैः। सर्वत्र संस्थितत्वाद्वा सर्वतः पाणिपादवान्। सर्वेन्द्रियाणां विषयान्वेत्ति सोऽप्राकृतेन्द्रियः। यतोऽतोऽनिन्द्रियः प्रोक्तो यन्न भिन्नेन्द्रियोऽथवा। गुणैः सत्वादिभिर्हीनः सर्वकल्याणमूर्तिमान्। अन्यथाभावराहित्यादचरश्चर एव च। चरणात्सर्वदेशेषु व्याप्तोऽणुर्मध्यमस्तथा। सर्वगत्वात्समीपे च दूरे चैवान्तरे च सः। अनन्ताव्ययशक्तित्वात्तदन्यत्र विरोधिनः। सन्ति सर्वे गुणास्तत्र न च तत्र विरोधिन'इति च। न च जीवस्य क्षेत्रज्ञनाम। 'क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीर्जीवस्य मायारचिता अनित्याः। आविर्हिताश्चापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तु'रिति भागवते। अत एतद्यो वेत्तीत्युक्ते जीवस्यापि किञ्चिज्ज्ञानात्तत्प्राप्तेस्तन्निराकरणार्थं क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्याह। अन्यथैतद्यो वेत्तीत्युक्तेनैव सिद्धत्वात्क्षेत्रज्ञं चापीति व्यर्थम्। भेदपक्षे तु नामनिरुक्त्यर्थमेतद्यो वेत्तीति। सर्वाभेदमपि केचिद्वदन्तीति क्षेत्रं च ज्ञश्चेति व्युत्पत्तिं निवारयति। क्षेत्रज्ञं मां सर्वक्षेत्रेषु स्थितत्वेन विद्धीत्यर्थः। तत्पक्षे तु यो वेत्तीत्युक्त ईश्वरस्यापि क्षेत्रज्ञत्वं सिद्धमेव। सर्वाभेदविवक्षायां च सर्वं क्षेत्रमिति वक्तव्यं क्षेत्रेष्विति व्यर्थम्। न च तत्पक्षे मामित्यस्य कश्चिद्विशेषः। किं त्वेक एव क्षेत्र इति वक्तव्यम्॥ ३॥ यतश्च यत्। यतः परमेश्वरानुमतेरिदं याति प्रवर्तते स चानुमन्ता यः। अनुसारिणी मतिरनुमतिः प्रेरणरूपा। 'प्रेरणानुमतिः प्रोक्ता क्वचित्संवाद उच्यते। प्रेरकत्वात्तु भगवाननुमन्ता प्रकीर्तित' इति च। उपद्रष्टानुमन्ता चेत्यनेनैवानुमतिरनुमन्ता चोक्तः। ज्ञेयं यत्तदित्यादिना यत्प्रभाव इत्यपि॥ ४॥ चेतना चित्तव्याप्तिः। 'सङ्घातो देह उद्दिष्टश्चित्तव्याप्तिस्तु चेतने'ति च॥ ७॥ तत्वज्ञानविषयस्य विष्णोरपरोक्षदर्शनं

तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानम् । ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमिति ज्ञानसाधनं ज्ञानं चोक्तम् ॥ १२ ॥ अनादीत्युक्ते स्वयं कारणं न भवतीत्याशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमनादिमदित्याह । 'मुख्यतो गुणपूर्णत्वात्परं ब्रह्म जनार्दनः । मूर्तामूर्तव्यतीतत्वान्न सन्नैवासदुच्यत' इति च । 'मूर्तं सदवगम्यत्वादज्ञेयत्वादसत्परम् । पुंसामर्थ्यादगम्यत्वात्सर्ववेदप्रसिद्धितः । विलक्षणः सदसतोर्भगवान्विष्णुरव्यय' इति च ॥ १३ ॥ ज्ञानेन मुक्तौ प्राप्यत्वाज्ज्ञानगम्यम् । 'स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थेति स्वज्ञेयत्वाज्ज्ञेयम् । अन्यज्ञेयत्वस्य ज्ञेयं यत्तदिति पूर्वमेवसिद्धत्वात् । कर्तृकर्मविरोधवादिमतं निराकरोत्युत्तरज्ञेयशब्देन । 'स्ववेत्ता वेदनं च स्वं स्वेन वेद्यश्च केशवः । परस्य वेत्ता वित्तिश्च वेद्यश्च स्यात्परैः क्वचित् । तत्प्रसादं विना कश्चिन्नैन वेत्तुं हि शक्नुयात् । स्ववेदनेऽन्यवित्तौ वा नामान्यदपेक्षते । स्वप्रकाश इति प्रोक्तस्तेनैकः पुरुषोत्तमः । जीवानां स्वप्रकाशत्वं तत्प्रसादात्स्ववेदनमि'ति च ॥१८॥ मद्भावाय मयि भावाय ॥ १९ ॥ प्रकृतिं पुरुषं चेत्यत्र पुरुषशब्देन जीवपरयोः प्रकृतिशब्देन चेतनाचेतनप्रकृत्योः स्वीकारायोभावपीति । विकाराणां सत्वादीनां चोपादानत्वविवक्षया प्रकृतिसम्भवत्वम् । स्वातन्त्र्यं तु परमेश्वरस्यैव । उपद्रष्टानुमन्ता चेत्यादि वक्ष्यमाणत्वात् । गुणानां च विकारत्वेऽप्यधिकविकारत्वविवक्षयाऽन्येषां विकारांश्च गुणांश्चेति पृथगुक्तिः ॥ २० ॥ 'स्वदेहेन्द्रियहेतुत्वं यज्जीवस्य स्वकर्मभिः । आवृत्य विष्णुतत्वं तद्धेतुश्चित्प्रकृतिर्मता । जीवस्य सुखदुःखानां भोगशक्तिप्रदः सदा । परमः पुरुषो विष्णुः सर्वकर्ताऽपि सन्सदा । विशेषकर्ता केषाञ्चिदुक्तो यद्वद्विकुण्ठपः । उच्यते सर्वपालोऽपि विशेषेण स्वकर्मणे'ति च । परमेश्वरस्यैव सर्वकर्तृत्वेऽपि मोक्तृत्वदाने देव्या अल्पप्रवृत्तिरिति दर्शयितुमुच्यत इति स्यानद्वयेऽप्युक्तम् ।

कर्तृत्वेऽपि स एव मुख्यहेतुः। तथापि भोक्तृत्वापेक्षया तस्या अधिकप्रवृत्तिरिति कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यत इति सर्वहेतुत्वेऽपि विष्णोः प्रकृतेर्जीवं प्रति भोक्तृत्वदानेऽल्पप्रवृत्तिरिति पुरुषो भोक्तृत्वे हेतुरुच्यत इति विशेषहेतोरेवमुच्यते। मुख्यतस्तु सर्वहेतुत्वं विष्णोरेवेति भावः। पुरुषः प्रकृतिस्थ इत्यत्र पुरुषशब्दो जीवे। उभयोरपि पुरुषशब्देन पूर्वं प्रस्तुतत्वात्। यथायोग्यमुपपत्तेः॥२१॥ कार्यकारणसम्बन्धं भोगं च मिथ्येतिवदतां निराकरणायाह। पुरुषः प्रकृतिस्थो हीति। हीत्यनुभवविरोधं दर्शयति तेषाम्। न हि ज्ञानाज्ञानसुखदुःखादिविषयस्यान्तरानुभवस्य भ्रान्तित्वं कचिद्दृष्टम्। न चास्य मिथ्यात्वे किञ्चिन्मानम्। शरीरमात्मस्यैव ह्यपरोक्षभ्रमो दृष्टः। तत्रापि बलवत्प्रमाणविरोधादेव भ्रान्तित्वं कल्प्यम्। साक्षिसिद्धस्यापि भ्रान्तित्वाङ्गीकारे येन सर्वस्य भ्रान्तित्वमभ्रान्तित्वं चात्मनोऽवगतं तदपि प्रमाणमात्मैव। व्यवहारतोऽप्यस्तीत्यत्र प्रमाणाभावात्। भ्रान्तिरभ्रान्तिर्वा न किञ्चित्सिध्यति। अनुभवो भ्रान्त इत्युक्ते भ्रान्तत्वे प्रमाणं तत्प्रामाण्यं च कुतः सिद्ध्येत्?। व्यवहारतः सर्वमङ्गीकुर्म इत्युक्ते व्यवहारो व्यवहर्ता च कुतः सिद्धः?। प्रतीतित इत्युक्ते सैव कुतः?। स्वत इत्युक्ते स्वस्य भ्रान्तित्वे प्रतीतिं विनैव प्रतीतिरस्तीति भ्रान्तिः स्यात्। स्वाभावोऽपि स्यात्। स्वयमस्मीति च भ्रमः स्यात्। निरालम्बनो भ्रमो नोपपद्यत इत्यस्यापि भ्रमत्वोपपत्तेः। तत्प्रमाणमप्यप्रमाणमेव। प्रमाणत्वभ्रम इति न किञ्चित्सिध्यति। भ्रम इत्यस्यैव भ्रमत्वेऽन्यस्याभ्रमत्वमेव भवति। सुखदुःखादिविषयं ज्ञानमात्मस्वरूपमेवेति तस्य भ्रमत्वे छद्मना विनैव शून्यवादो भवति। न हि वृत्तिज्ञानविषयमज्ञानादिकं तेषामपि। भ्रमस्य चाविद्याकार्यत्वाङ्गीकारादात्मस्वरूपस्याप्यविद्याकार्यत्वं स्यात्। दुर्घटत्वं भूषणमित्युक्ते दुर्घटत्वं

सुघटत्वं चोभयं भूपणमस्माकमित्युत्तरम् । न हि प्रमाणसिद्धस्य दुर्घटत्वे सुघटत्वेवाऽपवादो दृष्टः । दुर्घटत्वं भूपणमिति वदद्भिरात्मनोप्यविद्यात्वमङ्गीकृत्य तदयुक्तमित्युक्ते तत्रापि भूपणत्वं किमिति नाङ्गीक्रियते ? । अतिसुकरत्वात् । न चात्मनोऽप्यविद्यात्वं वदतां तेषामुत्तरम् । अतोऽनन्तदोपदुष्टत्वाद्धीति प्रसिद्धैव भगवता निराकृताः । अस्य जीवस्य सदसद्योनिजन्मसु कारणं सत्वादिगुणसङ्गः ॥ २२ ॥ स्वतन्त्रकारणं तु परमेश्वर एवेत्याह । उपद्रष्टाऽनुमन्तेति । 'सर्वेभ्य उपरि द्रष्टा यदुपद्रष्टृनामकः । स्वातन्त्र्यात्स्वानुकूलेन मत्या प्रेरयति स्म यत् । अनुमन्तेति कथितः स्वयं प्रभुरजो हरिः । महाशक्तिर्यतो विष्णुर्महेश्वर इतीरितः । परमत्वाच तस्यैव ह्यनुमन्तृत्वमुच्यते । स एव सर्वदेहेषु देहिनोऽन्यो व्यवस्थित' इति च । मां विद्धि सर्वक्षेत्रेष्विति देहेऽप्युक्तः । तेनाहमेव स इति दर्शयति ॥ २३ ॥ 'द्विविधं पुरुषं चैव प्रकृतिं द्विविधामपि । सह तत्तद्गुणैः सम्यग्ज्ञात्वा पश्यति यः पुमान् । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते । अनादियोग्यतामेदात्पुंसां दर्शनसाधनम् । नानैव तत्र विष्णोस्तु प्रसादाद्वैष्णवं वपुः । स्वयं विज्ञायते किञ्चिच्छ्रयते किञ्चिदन्यतः ॥ २४ ॥ तथा ज्ञात्वा हरिं ध्यात्वा स्वान्तः पश्यन्ति केचन । ऋषयः केचिद्दपयो नारदाद्या बहिस्त्वपि । देवा विष्णुप्रसादेन लब्धसत्प्रतिभानलात् । सर्व क्रमेण विज्ञाय प्रतिभास्पष्टताक्रमात् । पश्यन्ति बहिरन्तश्च विष्णुं ध्यानमृतेऽपि तु । येषां ध्यानमृते दृष्टिस्तेषां ध्यानेऽपि दर्शनम् । स्यादेव साङ्ख्ययोगास्ते देवा ब्रह्माऽधिकोऽत्र च । केचित्तु क्षत्रियवरा अश्वमेधादिकर्मभिः । यजन्तो भक्तिमन्तश्च यज्ञभागार्थमागतम् । श्रवणप्रतिमाभ्यां च स्मरन्तः पुरुषोत्तमम् । पश्यन्ति ॥ २५ ॥ अन्ये तथाऽन्येभ्यः सर्वं श्रुत्वानुमत्य च । उपासते तु पश्यन्ति नान्यथा

तु कथञ्चन। ऋषीन्राज्ञस्तथाऽऽरभ्य प्रतिभाऽभ्यधिका क्रमात्। यावद्ब्रह्मा ब्रह्मणस्तु प्रायो नाप्रतिभासितम्। विष्णोः प्रीत्यर्थमेवास्य श्रोतव्यं प्रायशो हरेः। अन्येषां श्रवणाज्ज्ञानं क्रमशो मानुषोत्तरम्। अत्यल्पप्रतिभानत्वान्मानुषाः श्रुतवेदिनः। सर्वे ते दर्शनात्तस्मात्स्वयोग्यान्मुक्तिगामिन' इति च। अन्येषामपि किञ्चिच्छ्रवणे विद्यमानेऽपि मनुष्याणामत्यल्पप्रतिभानत्वाच्छ्रुत्वाऽन्येभ्य इति विशेषणम्। मनुष्याणां प्रतिभामूलप्रमाणापेक्षा प्रायो न सम्यगुत्पद्यतेऽल्पा चेति श्रुतिपरायणा इति। 'अश्रुतप्रतिभा यस्य श्रुतिस्मृत्यविरोधिनी। विश्रुता नृषु जातं च तं विद्याद्देवसत्तमम्। यश्च स्वमुखमानेन नवाधो देहवान्पुमान्। अष्टमानवती स्त्री च षण्णवत्यंगुला पुनः। दशतालौ सप्तपादौ विद्यात्तौ च सुरोत्तमौ। यावत्पञ्चाङ्गुलोनं तदेवमानं क्रमात्परम्। पादे त्वङ्गुलमात्रोनं तदूनं चतुरङ्गुलम्। यावद्देवोपदेवानां पादे चोनाङ्गुलं पुनः। तावन्मनुष्यमानं स्यात्ततोऽधस्त्वासुरं स्मृतम्। द्विचत्वार्यधिकं तस्मात्षण्णवत्यङ्गुलादधः। ज्ञेयमङ्गुलमानं तदुपदेवादिषु स्फुटम्। देवेष्ववरवज्ज्ञेयमृषीणां चक्रवर्तिनां। यावद्यावत्प्रियो विष्णोस्तावत्स्त्रीपुंस्वरूपिणः। हरेः सादृश्यमस्य स्यादनादिक्रमसुस्थिरमि'ति च॥ २६॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादित्यत्र क्षेत्रं श्रीः। 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहमि'ति वक्ष्यमाणत्वात्। 'अव्यक्तं च महद्ब्रह्म प्रधानं क्षेत्रमित्यपि। उच्यते श्रीः सदा विष्णोः प्रिया निर्दोषचिद्घना। सा हि न व्यज्यते विष्णुरत्र क्षेतिमहागुणा। जीवोत्तमा च तैनैतैः शब्दैरेकाऽभिधीयते। महान्ब्रह्मा जीवमहान्परात्मप्रेरिताः क्रियाः। *अहं करोति येनायं जीवो मंस्यत्यसौ शिवः। अहंकार इति प्रोक्तो* जीवाहंमतिकृद्यतः। उमा बुद्धिरिति ज्ञेया शब्दादिज्ञानदा यतः। मतिदो मन उद्दिष्ट इंद्रः स्कन्दोऽपि तत्सुतः। श्रोत्रं तु श्रावयंश्चन्द्रः

स्पर्शो वायुसुतो मरुत् । चक्षुः सूर्यश्चक्षयति जिह्वा वारिपतिर्हृतेः । अश्विनौ घ्राणमाघ्रातेर्वागग्निर्वचनादपि । हस्तौ वायुसुतौ ज्ञेयौ मरुतौ ह्यनिलाभयोः । पादौ तु विष्णुनाऽऽविष्टौ यज्ञशंभू शचीसुतौ । पदनादेव पायुश्च भुक्तस्यैवाप्ययाद्यमः । संतत्युपस्थितिकृतेरुपस्थः स शिवो मनुः । विनायकस्तथाकाशो निरावृत्या प्रकाशनात् । प्रधानवायुजो भूतवायुर्नाम्ना मरीचिकः । अग्निश्च पृथिवी चैव प्रसिद्धौ वरुणो जलं । अदनात्प्रथनाज्जन्मलयहेतोस्तथाऽभिधाः । शब्दाद्याः पञ्च शिवजाः शब्दनात्स्पर्शनादपि । रूपणाद्रसनाच्चैव गन्धनाच्च तथाऽभिधाः । सुखं धृतिश्चेतना च सुखनाद्धृतेरपि । चेतोनेवृत्वतश्चैव मुख्यवायुः सरस्वती । श्रीश्चेच्छा चैव सा वायोः पत्नी त्वेवं धृतिर्मता । इच्छादानाच्च सर्वेच्छा स्थानभेदाच्च देवताः । पृथक्पृथक्च कथ्यन्ते लक्ष्म्याद्या उदिता अपि । दुःखद्वेषौ कलिश्चैव द्वापरौ ब्रह्मणः सुतौ । प्रवरावसुराणां तौ संघातश्चेतनाः परे । एतैरभिमतं यच्च तत्तन्नाम्नाऽभिधीयते चेतनाचेतनं त्वेतत्सर्वं क्षेत्रमितीरितं । क्षितिरेतद्भगवतो यदतः क्षेत्रमीर्यते । क्षिणोति त्राति चैवैतदतो वा क्षेत्रमुच्यते । क्षितिं कृत्वा त्राति चैतदतो वा क्षेत्रमीरितं । एतस्मात्क्षीणमेतेन त्रातमित्यथवा पुनः । इच्छाद्यानां क्षेत्रनाम्नामपि नामान्तरं स्मृतं । विकार इति यस्मात्ते विशेषविकृतिस्थिताः । विशेषात्क्रियते यस्माद्विकारः कार्यमन्तिमं । विगतं करणं चात्र पुनर्नाशमृते यतः । तत्सम्बन्धाद्विकाराख्या इच्छाद्या अभिमानिनः । एतत्सर्वं मयैवेव निर्दोषेणैव चक्षुषा । प्रेरयन्नेव जानाति तत्क्षेत्रज्ञो हरिस्ततः' इति च । 'यस्यात्मा शरीरमि'त्यादिश्रुतेश्चेतनस्या 'पीदं शरीरं कौन्तेये'ति शरीरत्वोक्तिर्युज्यते । 'सत्वं जीवः क्वचित्प्रोक्तः क्वचित्सत्वं जनार्दनः । सत्वं नाम गुणः क्वापि क्वचित्साधुत्वमुच्यत' इति शब्दनिर्णये । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्वमि'ति च पैङ्गिश्रुतिः । जनी प्रादुर्भाव इति-

धातोर्जीवस्यापि शरीरे व्यक्त्यपेक्षया जनिर्युज्यते ॥ २७ ॥ जीवेषु दुःखयोगादिरूपेण विनश्यत्स्वप्यतथाभूतं । 'दुःखयोगादिरूपेण जीवेषु विनशत्स्वपि । दुःखयोगादिरहितः सर्वजीवेष्ववस्थितः । गुणैः सर्वैः समो नित्यं न हीनो हीनगोऽपि सन् । इति पश्यति यो विष्णुं स एव न तमो व्रजेदि'ति पाद्मे ॥ २८-२९ ॥ प्रकृत्य स्वयमेव प्रारभ्य विष्णुना क्रियमाणानि। विष्णोर्नान्यः पूर्वप्रेरक इति। 'पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशादि'ति भगवद्वचनात् । 'द्रव्यं कर्म च कालश्चे'ति च । 'स्वयं प्रकृत्या भगवान्करोति निखिलं जगत् । नैव कर्ता हरेः कश्चिदकर्ता तेन केशव' इति च स्कान्दे । तेनेति प्रस्तुतत्वादेव सिद्धं । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' । 'स हि कर्ता' । 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्' । 'जन्माद्यस्य यतः' । 'मत्त एवेति तान्विद्धी'त्यादि सकलप्रमाणविरोधश्चान्यथा । प्रकृत्यैव चेति चशब्दात्तेनैवेति सिध्यति । 'प्रकृतेन क्रियायोगं चशब्दः क्वचिदीरयेत् । क्वचित्समुच्चयं ब्रूयात्क्वचिद्दौर्लभ्यवाचक' इति शब्दनिर्णये । प्रकृतेः कर्तृत्वं 'रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमि'त्यादिभगवद्वचनेन निरस्तं । 'न ऋते त्वत्क्रियते किञ्चनार' इति च । केवलप्रकृतेः कर्तृत्वाङ्गीकारे चशब्दो व्यर्थः । 'तत एव च विस्तारमि'ति वाक्यशेषविरोधश्च । 'अहं बीजप्रदः पिते'ति वक्ष्यमाणमत्रापि क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादिति प्रकृतमिति तेनापि विरोधः । अचेतनं करोतीति स्वोक्तिविरोधश्च । 'इच्छापूर्वं क्रियादानं कर्तृत्वं मुख्यमीरितमि'ति पैङ्गिश्रुतिः । विकारलक्षणं कर्तृत्वं तु प्रकृतेरङ्गीकृतमेव । तथापि लक्ष्मीपरमेश्वरमुक्तचेष्टासु तदभावात्सर्वश इत्यस्य सङ्कोचप्राप्तिः । 'अचेतनाश्रितं कर्म विकारात्मकमीरितं । यत्तु केवलचित्संस्थं प्रत्यभिज्ञाप्रमाणतः । अविकारात्मकं ज्ञेयं तत्र तत्प्राकृतं भवेदि'ति च ॥३०॥ 'एकविष्ण्वाश्रितानां तु जीवानां भेदमेव यः । ततः परस्परं चैव तारतम्येन पश्यति । विष्णोरेव च विस्तारं जगतः

स विमुच्यत' इति च ॥ ३१ ॥ शरीरस्थो जीवः । 'स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीती' ति श्रुतेः । 'शरीरस्थस्तु संसारी शरीराभिमतेर्मतः । विष्णुः शरीरगोऽप्येष न शरीरस्थ उच्यते । शरीराभिमतिर्यस्मान्नैवास्यास्ति कदाचन । तद्गतानां तु दुःखानां भोगोऽभिमतिरुच्यते । तदभावान्नाभिमानी भगवान्पुरुषोत्तम' इति च । अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मा जीवोऽपि न किमुत जडं न भवतीति । शरीरोत्पत्तिलक्षणमप्यादिमत्त्वं परस्य नास्तीति विशेषः । जीवस्य हि तदस्तीति । सत्वादिगुणसम्बन्धश्च । सर्वं करोति परमात्मा तथापि न लिप्यते । वादिप्रसिद्धत्वादेवेष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठमित्यादिवन्निषेधः । 'कुर्वाणोऽपि यतः सर्वं पुण्यपापैर्न लिप्यते । जन्ममृत्यादिरहितः सत्वादिगुणवर्जितः । विष्णुस्तद्विपरीतस्तु जीवोऽतस्तौ पृथक्सदे'ति च ॥ ३२ ॥ 'स एष नेति नेती' त्यादि च । जीवानामचेतनप्रकृतेर्मोक्षं भूतप्रकृतिमोक्षं ॥ ३५ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥　॥　॥　॥　॥

हरिः ॐ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्पष्टीकरणपूर्वकं त्रैगुण्यं विविच्य दर्शयति । 'योनिर्भार्या तथा स्थानं योनिः कारणमेव चे'ति शब्दनिर्णये । अत्र योनिर्भार्या । 'तस्मिन् गर्भं दधाम्यहमि'ति वाक्यशेषात् ॥ ३ ॥ एतेभ्यः सत्वादिगुणेभ्योऽन्यं कर्तारमीशं यदा पश्यति तदैवायं ना पुरुषः । अन्यथा पशुसमः । न केवलमन्यत्वेन पश्यन्ना । तं कर्तारं विष्णुं किं तु गुणेभ्य उत्तमत्वेन च । कथं स एव ना ? यस्मान्मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥ 'महालक्ष्मीरिति परा भार्या नारायणस्य या । प्रकृतिर्नाम सा ज्ञेया प्रकर्षेण करोति यत् । तस्यास्तु त्रीणि रूपाणि सत्वं नाम रजस्तमः । सृष्टिकाले विभज्यन्ते सत्वं श्रीः सद्गुणप्रभा । रजो रञ्जनकर्तृत्वाद्भूः सा सृष्टिकरी

यतः । यदावेशादियं पृथ्वी भूमिरित्येव कथ्यते । जीवानां ग्लपना-दुर्गा तम इत्येव कीर्तिता । एताभिस्तिसृभिर्जीवाः सर्वे वद्धा अमुक्तिगाः ॥५॥ सर्वान्बध्नन्ति सर्वाश्च तथापि तु विशेषतः । श्रीर्देवबन्धिका नृणां भूर्दैत्यानां तथाऽपरा । एताभ्योऽन्यं परं चैव विष्णुं ज्ञात्वा विमुच्यते । सामर्थ्यातिशयादासां नैताभ्यो विद्यते परः । इति यावद्विजानाति तावत्तं नृपशुं विदुः । तस्मादाभ्योऽधिकगुणो विष्णु-र्ज्ञेयः सदैव चे'ति महाविष्णुपुराणे ॥६-१८॥ रजसस्तु फलं दुःखमित्यत्र दुःखमिति दुःखमिश्रं सुखं । 'दुःखं दुरिति संप्रोक्तं खं नाम सुखमुच्यत' इति शब्दनिर्णये । 'कर्मणो राजसस्योक्तं दुःख-मिश्रं सुखं फलं । अज्ञानजं तामसस्य नित्यदुःखं फलं विदुरि'ति स्कान्दे ॥१६॥ 'लोकस्थितान्प्रकाशादीन्प्रायो न द्वेष्टि नेच्छति । स्वयं प्रकाशी मोहोज्झस्तथापि पुनरिच्छति । विष्णोः प्रकाशं तं चापि नित्यभक्त्याभिसेवते । सुखदुःखादिभावेऽपि विष्णुभक्तौ समः सदा । अर्थार्थे वा प्रियार्थे वा निन्दादीनां भयादपि । न विष्णुभक्तिह्रासोऽस्य किंतु साम्यमथोन्नतिः । अवैष्णवारम्भवर्जी विष्णुं याति न संशय'इति च । उदासीनवदित्युक्तेश्च न केवलोदासीनत्वं । नेङ्गत इत्युदासीन-वृत्तिनिषेधः । सर्वारम्भपरित्यागीति विशेषप्रयोजनापेक्षयाऽपि ना-वैष्णवारम्भ इति । 'इङ्गनं क्षणिकं कर्म दीर्घमारम्भ उच्यत' इति शब्दनिर्णये । 'लक्ष्म्यादिभिः कृतो बन्धो योऽनादिः पुरुषस्य तु । तमत्येतीह यो विद्वान्स विज्ञेयो गुणात्ययी'ति च प्रवृत्ते । तत्कृत-बन्धात्ययात्तदधिकविष्णुप्राप्तेश्च तदत्ययीत्युच्यते । यथा द्वारपाल-मतीत्य राजानं गच्छतीति । ब्रह्मणि भूयं ब्रह्मभूयं । ब्रह्मेति प्रकृता महालक्ष्मीः । 'अतीत्य त्रीणि रूपाणि महालक्ष्मीं प्रपद्यते । तया त्वनुगृहीतोऽसौ वैष्णवो विष्णुगो भवेदि'ति च ॥२२-२६॥ ब्रह्मप्राप्तो मत्प्राप्त एव भवतीत्याह । ब्रह्मणो हीति । मदवियोगात्तस्या

अपि मत्स्थ एव भवतीत्यर्थः। तथापि मत्प्राप्तिक्रमविवक्षया तदुक्तिः। एकांतिकस्य सुखस्य मोक्षस्य ॥२७॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

हरिः ॐ॥ त्रयोदशोक्तं विविच्य दर्शयति। 'पृथङ्मूलं हरिस्तस्य जगद्वृक्षस्य भूमिवत्। सत्वादियुक्ते चिदचित्प्रकृती मूलभागवत्। अत्रापि चिदचिद्योगो वृक्षवत्सम्प्रकीर्तितः। पृथिवीदेवतावत्तद्वरिर्मृद्वदचेतना। उत्तमत्वात्तु मूलानामूर्ध्वमूलस्त्वयं स्मृतः। नीचास्ततो महदहंबुद्ध्यो भूतसंयुताः। शाखाश्छन्दांसि पर्णानि काममोक्षफले ह्यतः। कारणेषु स्थितं कार्यं व्याप्तं कार्येषु कारणं। अन्योन्यसंयुताः शाखा मूलानि तु सदैव तु। विषयादर्शनीयत्वात्प्रवालसदृशा मताः। जगद्वृक्षोऽयमश्वत्थो ह्यश्ववच्चञ्चलात्मकः। अव्ययोऽयं प्रवाहेण ॥१-२॥ स्वसक्तज्ञानहेतिना। विष्णोः सम्यक्पृथग्दृष्टिनामच्छेदनभाक्सदा। अव्यक्तादिसमस्तं तु नेति नेत्यादिवाक्यतः। बोधेनैव पृथग्विष्णोः कृत्वा मृग्यः स केशवः ॥३॥ तमेवाद्यं प्रपद्येत यदंशाभासको ह्ययं। जीवराशिः समस्तोऽपि ब्रह्मरुद्रेन्द्रपूर्वकः ॥४॥ किञ्चित्सादृश्यमात्रेण भिन्नोऽप्यंश इवोच्यते। ईश्वरस्तु यदा त्वस्य शरीरं विशति प्रभुः। मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति। शब्दादीन्प्रत्यथ यदा जीवमादाय यात्यतः। गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥७-८॥ भुङ्क्ते हरिः शुभान् भोगानिन्द्रियेषु व्यवस्थितः। पूर्णानन्दोऽपि भगवान्क्रीडया भुङ्क्त एव तु ॥९-१०॥ सौम्यत्वात्सोमनामासौ सोममण्डलगः सदा। स एवाग्निस्थितो विष्णुर्नाम्ना वैश्वानरः सदा। सर्वेषां स नराणां यदुपजीव्यः सदैव च। स एव व्यासरूपेण वेदान्तकृदुदाहृतः। ब्रह्मरुद्रादयः सर्वे शरीरक्षरणात्क्षराः। श्रीरक्षरात्मेत्युदिता नित्यचिद्देहका यतः। चेतनाचेतनस्यास्य राशेः संस्थापकत्वतः। कूटस्थ

आत्मा सा ज्ञेया परमात्मा हरिः स्वयं । क्षराक्षरात्मनोर्यस्मादुत्तमः स सदाऽनयोः । पुरुषोत्तमनाम्नाऽतः प्रसिद्धो लोकवेदयोरि'ति नारायणश्रुतिः ॥ १३-१८ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगव० गीतातात्पर्यनिर्णये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

हरिः ॐ ॥ देवासुरलक्षणं । 'येऽतिमानेन मन्यन्ते परमेशोऽहमित्यपि । मिथ्या जगदिदं सर्वं भ्रमजत्वान्न तिष्ठति । मिथ्यात्वान्नेश्वरोऽस्यास्ति परेभ्योऽपि न जायते । स्वस्मिन्नपि तथान्यस्मिन्नियन्ताऽन्य इतीरिते । प्रद्विषन्त्यसुरास्ते तु सर्वे यान्त्यधरं तमः । अयोग्येशत्वकामाच्च लोभाच्चात्मसमर्पणे । तत्ववेदिषु कोपाच्च तमस्तेषां न दुर्लभं । अक्षागमानुमानां च स्वोक्तेरपि विरोधिनः । यस्मात्ततोऽसुरा ज्ञेया एवमन्येऽपि तादृशाः ॥८-२१॥ ये तु विष्णुं परं ज्ञात्वा यजन्ते नान्यदेवताः । प्रत्यक्षाद्यविसंवादिज्ञानादेव विमुक्तिगा' इति ब्रह्मवैवर्ते ॥१॥ निबन्धाय नीचस्थानेऽन्धतमसि बन्धाय । 'सर्गाणां सुबहुत्वेपि शुभाशुभफलाधिकौ । देवासुराख्यौ द्वावेव गंधर्वाद्यास्तदन्तराः । मुक्तिगा एव विज्ञेया देवा एव विमुक्तिगा' इति च । विमोक्षायेत्यत्र वीत्युपसर्गादेव मोक्षनानात्वं ज्ञायते । 'देवासुरनरत्वाद्या जीवानां तु निसर्गतः । निसर्गो नान्यथा तेषां केनचित्क्वचिदेव वा । देवाः शापबलादेव प्रल्हादादित्वमागताः । अतः पुनश्च देवत्वं ते यांति निजमेव तु । हेतुतः सोऽन्यथाभावो रक्तता स्फटिके यथा । अतो नित्यश्च नाप्येष स्वभावविनिवर्तकः । किंत्वाक्रम्यैव तं तिष्ठेद्देवसर्गस्ततो हि सः । अशोच्य एव विज्ञेयो मोक्षयोग्यो हरेः प्रिय' इति च ॥५-६ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ॥

हरिः ॐ ॥ सदसत्कर्मविवेकः । सत्वानुरूपा जीवानुरूपा । अतो ये सात्विकश्रद्धास्ते सात्विका इति ज्ञेया अन्येऽन्य इति ।

श्रद्धामयः श्रद्धारूपः ॥३॥ 'श्रद्धा स्वरूपं जीवस्य तस्माच्छ्रद्धा विभेदतः । उत्तमाधममध्यास्तु जीवा ज्ञेयाः पृथक्पृथक् । स्वरूपभूता श्रद्धैव तमोगानां विमोक्षिणाम् । शिष्यते संसृतिस्थानां श्रद्धारूपं मनोऽपरम् । तत्र स्वरूपश्रद्धैव व्यज्यते प्रायशः क्वचित् । सात्विकस्य तमोरूपा श्रद्धान्तःकरणात्मिका । सात्विकी तामसस्यापि भूयस्त्वात्तद्विविच्यते । श्रद्धेत्यास्तिक्यनिष्ठोक्ता सा येषां देवतोत्तमे । विष्णौ तद्भक्तयुक्तेष्वेव रमाब्रह्मादिकेषु च । ते सात्विका इति ज्ञेयास्तैरिष्टं विष्णुरेव तु । श्रीश्च साध्यक्षविद्याख्या ब्रह्मेन्द्राद्याश्च देवताः । विष्णुवत्त्वाच्च मन्त्राख्या भुञ्जते प्रीतिपूर्वकम् । व्यामिश्रयाजिनो ये तु विष्ण्वाधिक्ये ससंशयाः । स्वरूपमात्रे देवानां श्रद्धायुक्ताश्च सर्वदा । राजसास्ते तु विज्ञेयास्तैरिष्टं यक्षराक्षसाः । दीनत्वाद्देवनामानो ब्रह्मेन्द्रादिमनामकाः । गृह्णन्ति ये हरिं त्वन्यदेवादिसममेव तु । नीचं ब्रह्माद्यनन्यं वा मन्यन्ते नेति चाखिलं । तत्तच्छ्रद्धायुतास्ते तु तामसाः परिकीर्तिताः । भूतप्रेतास्तु तैरिष्टं शिवस्कन्दादिनामकाः । साक्षाच्छिवपरीवारा भुञ्जते ह्यतितामसाः । मोक्षः माङ्गलिकः स्वर्गो भूतादित्वं फलं क्रमात् । त्यक्त्वाऽपि शास्त्रविहितं मिथ्याज्ञानविवर्जिताः । भक्त्या विष्णुं यजन्ते ये निषिद्धाचरणोज्झिताः । तेऽपि यान्ति हरिं शास्त्रविधानस्थाः कुतः पुनः ॥ ४ ॥ अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः । दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः । अकृशानपि लक्ष्म्यादीन्देवान्विष्णुपरायणान् । विष्णुं च सर्वदेहस्थं कृशत्वेन विजानते । तेषामल्पगुणत्वेन कल्पनात्ते तमो ध्रुवं । यान्ति ज्ञेयाश्च ते दैत्याः पिशाचा वाथ राक्षसाः ॥५-६॥ अर्न्तर्श्वाय यज्ञार्थः प्रायो ज्ञेया इमे नराः । सात्विकाः सात्विकान्ध्रुर्यस्मादन्ये तथेतरान् ॥ ७–२२ ॥ ॐ तत्सदिति यद्विष्णोर्नामत्रयमुदाहृतम् । प्रसिद्धं वैदिकं तस्मात्कर्म तद्विषयं हि सत् । तत्राश्रद्धाकृतं तस्मादस-

दित्येव कीर्त्यते । विप्रा वेदाश्च यज्ञाश्च यस्मादोताः परस्परम् । विहिता विष्णुना तेन विष्णुरोमिति कीर्तितः । ओतमस्मिन्निदं सर्वमिति चोक्तः स ओमिति । तस्मादोमिति यज्ञादीन्प्रवर्तन्ते हि वैदिकाः । अनोंकृतं ह्यासुरं स्याद्यत्तस्मादोंकृतं त्वपि । ॐकारार्थ-हरेः सम्यग्ज्ञानादासुरं भवेत् । फलं त्वनभिसन्धाय तद्ब्रह्म स्यान्ममास्पदम् । इति यत्क्रियते कर्म तन्नामाऽतो जनार्दनः । अभिसन्धितं हि तत्प्रोक्तं ततं वा स्वगुणैः सदे'त्यादि च ॥२३--२८॥ 'मयं प्रधानमुद्दिष्टं स्वरूपं कार्यमेव चे'ति शब्दनिर्णये । शास्त्रविहित-मपि भगवच्छ्रद्धाविहीनमसदेवेति वक्ष्यति । अश्रद्धया हुतमिति । भगवच्छ्रद्धाविरहितत्वादेव चाशास्त्रविहितं भवति । 'विष्णुभक्ति-विधानार्थं सर्वं शास्त्रं प्रवर्तत' इति पैङ्गिश्रुतिः ॥३॥ स्थिराः स्थिरगुणा घृतादयः । कट्वादीनामप्यारोग्यरसाद्यर्थत्वेन सात्विकत्वमेव । रसादीनामपि राजसत्वमनारोग्यादिहेतुत्वे । 'दुःखशोकामयप्रदा' इत्युक्तेः । सत्वं साधुभावः । भवति हि सोऽपि शुच्यन्नात् । 'हृद्यं पश्चान्मनोहारि प्रियं तत्कालसौख्यदम् । सुखं तु दीर्घसुखदं रस्यमभ्याससौख्यदमि'ति शब्दनिर्णये ॥८॥ रूक्षं नीरसं तीक्ष्णं सर्षपादि ॥९॥ 'यामान्तरितपाकं तु यातयाममितीर्यते । क्वचिच्च गतसारं स्यान्नियम्यं यातमस्य यदि'ति च । पूर्वं स्वादु पश्चादन्यथा-जातं गतरसम् । 'शुद्धभागवतानां तु स्वभावापेक्षयैव तु । स्वादुत्वादि विजानीयात्पदार्थानां न चान्यथे'ति स्कदशास्त्रे ॥१०॥ 'यागात्तु राजसात्सर्गः साङ्कल्पिक उदाहृतः । लोकः स दीनदेवानां सनाम्नां वासवादिभिः । विष्णावश्रद्धयाऽयोग्यकामाच्चैषां पुनर्भवेत् । नरकं च विना यज्ञं राजसं नरलोकगाः । निषिद्धं कर्म कुर्युश्चेदीयुस्ते नरकं ध्रुवम् । कदाचित्सात्विकाः कुर्युः कर्म राजसतामसम् । अन्येऽन्यच्च तथाप्येषां स्थितिः स्वाभाविकी पुनः । स्वं स्वं कर्म तु सर्वेषां सदैव

स्यान्महत्फलम्। अन्यदल्पफलं चैव बाहुल्यं तेषु लक्षणमि'ति पाद्मे ॥ ॥४॥ मौनं मननम् ॥ १६ ॥ युक्तैर्भगवदर्पणादियुक्तैः। युक्तैरिति दानादिषु सर्वत्र समम् ॥ १७ ॥ सत्सम्बन्धित्वादेव कर्मादि सत्। ॐतत्सदितिनाम्नां विष्णौ प्रसिद्धत्वात्। 'स्वत्यनोंकृतं ब्रह्म परस्ताच्च विशीर्यते'। 'अनोंकृतमासुरं कर्मे'ति श्रुतेरनोंकृतस्यासुरत्वप्रसिद्धेः। 'अनर्थज्ञोदितो मन्त्रो निरर्थत्वाति मानतः। यन्मन्त्रस्तेन कथितो मन्त्रार्थो ज्ञेय एव तदि'ति पैङ्गिश्रुतेश्च। तदर्थत्वेन फलानभिसन्धिपूर्वककर्मण एव सात्त्विकत्वाच्च। तद्भक्त्या तत्स्मरणपूर्वकमेव कर्म सदन्यदसदेवेति भावः ॥ २३ ॥ राजसस्याप्यसदन्तर्भाव एव। विष्णुश्रद्धारहितत्वात्। 'सात्त्विकं मोक्षदं कर्म राजसं सृतिदुःखदम्। तामसं पातदं ज्ञेयं तत्कुर्यात्कर्म वैष्णवमि'त्याग्नेये ॥ २८ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हरिः ॐ ॥ सर्वाध्यायोक्तधर्मस्य समासतो निर्णयात्मकोऽनुक्तत्रैगुण्यवादी चायम्। मनीषिण इत्युक्तत्वात्तेऽप्यनिन्द्याः। अतस्त्याज्यं दोषवदित्यस्यार्थः 'सङ्गं त्यक्त्वा फलं चे'ति ॥ ३ ॥ द्रव्ययज्ञादीनां मध्ये स्वोचितो यज्ञो विद्यादानादिषु स्वोचितं दानं स्वोचितं तपश्च सर्ववर्णाश्रमिभिरन्यैश्च कार्यमेवेत्यर्थः। विष्णुनाम स्वाध्यायोऽन्यानां सत्योपवासादि तपश्च ॥ ५ ॥ सङ्गफलत्यागमृते स्वरूपत्यागः कार्य इति मिथ्याज्ञानाख्यमोहात्। 'स्वयज्ञादीन्परित्यज्य निरयं यान्त्यसंशयमि'ति पाद्मे ॥ ७ ॥ मोहं विना दृष्टदुःखमित्येव। दुःखशब्देन केवलं मानसम्। कायक्लेशस्य पृथगुक्तेः। 'दुःखं तु मानसं ज्ञेयमायासो बाह्य उच्यते। विशेषस्य विवक्षायामन्यथा सर्वमेव त्वि'ति शब्दनिर्णये ॥ ८ ॥ 'न द्वेष्टयकुशलं कर्म केवलं दृष्टदुःखदम्। जन्मान्तरकृते पुण्ये न सज्जेत्सात्त्विकःस्थले। यः सम्यक्त-

त्वद्विष्णोस्तदर्पणधियैव तु । फलेच्छावर्जितः ॥ १० ॥ तस्य कर्म बन्धाय नो भवेत् । बहुलं चेदल्पदोषं यावदेवापरोक्षदृगि'ति च । अन्येषामिष्टम् । अस्य तु त्यागित्वादेव नेष्टम् । 'ज्ञानादेर्मोक्षभोग्याच नान्यत्स्यात्कर्मणः फलम् । त्यागिनस्तत्स्वसंवेत्तुरन्येषां तद्वते फलमि'ति च । केवलकाम्यकर्मणां परापेक्षयाप्यकरणमित्येतावांस्त्यागात्संन्यासस्य विशेष इत्यत्यागिनां प्रतियोगित्वेन न्यासिन उक्ताः । त्यागित्वं तेषामपि ह्यस्ति । 'परेच्छयापि ये काम्यं कर्म कुर्युर्न तु कचित् । न्यासिनो नाम तेऽन्येभ्यः फलत्यागिभ्य उत्तमा' इति च ॥ १२ ॥ 'कथितं परमं साङ्ख्यं कपिलाख्येन विष्णुना । सेश्वरं वैदिकं साक्षाज्ज्ञेयमन्यदवैदिकमि'ति च । अधिष्ठानं शरीरादि ॥ ॥ १३--१४ ॥ 'स्वातन्त्र्यमीश्वरे वेत्ति नैवात्मनि कदाचन । ईश्वराधीनमेवात्मन्स्वातन्त्र्यं तु जडान्प्रति । तारतम्येन लक्ष्म्यादेर्जीवान्प्रति च सर्वशः । यस्तदर्थं समुत्पन्नो यथा रुद्रो यथा यमः । हत्वाऽपि स इमांल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते । अज्ञस्तदर्थे जातोऽपि बध्यते दैत्यवद्ध्रुवम् । अपरोक्षदृङ्न जातो यस्तदर्थं मुक्तिगं सुखम् । ह्रसेत्तस्य परोक्षज्ञः किञ्चिद्दोषेण लिप्यत' इति च । अस्वातन्त्र्यज्ञानाद्धन्मीति भावोऽन्यस्य नास्तीति न हन्ति । अन्यस्य भावोऽस्तीति विशेषः । बुद्धिर्यस्य न लिप्यत इति । रागान्न हन्ति किन्तु धर्मबुद्ध्या । 'स्वातन्त्र्यं मन्यमानस्य रागाद्धर्मं च कुर्वतः । तन्निमित्तस्तु दोषः स्याद्गुणस्तु स्वात्स्वकर्मज' इति च । 'सम्प्रेरयतुरीशस्य कर्मस्वखिलचेतना । ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपा प्रेरणा सा स एव यत् । स्वरूपेणैव नित्या सा विशेषात्मतया भवेत् । विशेषोऽपि स्वरूपेण नित्यश्च स्याद्विशेषतः । स्वनिर्वाहकता यस्मान्नानवस्था विशिष्टवत् । विशेष्यस्य विशिष्टस्याप्यभेदेऽप्यविवादिनि । विशेषोऽस्त्येव नात्रास्ति ह्यनवस्था कदाचन । ज्ञातुरन्योऽहमिति तु कस्याप्यनुभवो न हि । अस्मि ज्ञातैवाहमिति

भेदस्तस्मात्तयोः कुतः । पश्यामीति विशेषोऽयमिदानीं मे समुत्थितः । इत्याद्यनुभवाद्भेदो न विशेष्यविशिष्टयोः । विशेषणं तु द्विविधं विशेषाख्यं तथेतरत् । विशेषमणयेद्येन प्रोक्तं तेन विशेषणम् । विशेषोऽपि विशेषस्य स्वस्यैव गमको भवेदि'त्यादि तत्वविवेके ॥ १७ ॥ सङ्ग्रहः पञ्चकारणानां सङ्क्षेपः । अधिष्ठानस्य करणेऽन्तर्भावात् । दैवशब्दोदितेश्वरस्यैव मुख्यकर्तृत्वात्स्वतन्त्रास्वतन्त्रकर्त्रोः कर्तृशब्देनैवोक्तेस्त्रैविध्यम् । कर्म चेष्टा ॥१८॥ एवं गुणसङ्ख्याने परमसाङ्ख्यशास्त्रे ॥१९॥ 'अस्तित्वाद्भूतनामभ्यः सर्वजीवेभ्य एव च । मुक्तेभ्योऽपिपृथक्त्वेन विष्णोः सर्वत्रगस्य च । ऐक्येन च स्वरूपाणां प्रादुर्भावादिकात्मनाम् । तारतम्येन जीवानां भेदेनैव परस्परम् । जडेभ्यश्चैव जीवाना जडानां च परस्परम् । तेभ्यो विष्णोश्च सम्यक्तल्लक्षणज्ञानपूर्वकम् । ज्ञानं सात्विकमुद्दिष्टं यत्साक्षान्मोक्षकारणम् ॥ २० ॥ विष्णोरन्यस्य याथार्थ्यज्ञानं राजसमुच्यते । यदि विष्णुं न जानाति यदि वा मिश्रतत्त्ववित् ॥ अन्यथाकरणीयत्वात्कार्याख्यं जीवमेव यः । अकार्यं ब्रह्म जानाति स एवाखिलमित्यपि । एकजीवपरिज्ञानात्कृत्स्नज्ञोऽस्मीति मन्यते । युक्तिविज्ञानराहित्यात्स्वपक्षस्याप्ययुक्ततः । अयुक्ततामेव गुणं मन्यते चाल्पदर्शनः । अतत्त्वार्थं जगद्भूते तत्त्वार्थज्ञानवर्जनात् । स मुख्यतामसज्ञानीत्येकैकेनापि किं पुनः । सर्वैरेतैर्विशेषश्च युक्तः पापतमाधिक' इति पाद्मे । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानमित्यस्य व्याख्या नानाभावानित्यादि । सर्वगतमेकमीश्वरं न जानातीत्येतावतैव राजसत्वम् । एकस्य कृत्स्नवज्ज्ञानमेव तामसम् । मुक्तत्वादिरूपेणान्यथाकरणीयत्वात्पराधीनत्वेनाल्पस्य जीवस्य स्वातन्त्र्यादिगुणपूर्णत्वात्कृत्स्नेन ब्रह्मणैक्यज्ञानं च महातामसम् । किं पुनस्तावन्मात्रं सर्वमिति ज्ञानम् । किं पुनस्तत्राप्येकजीवादन्यत्किमपि नास्तीत्यहैतुकं ज्ञानं सर्वमपि तामसम् । किमु तदेवोक्तलक्षणम् । अतत्त्वार्थत्वसदसद्विलक्षण्याद्यन्यथार्थकल्पना-

युक्तमेव तामसम् । किमु तदेवोक्तविशेषणैर्युक्तम् । प्रायोऽल्पज्ञानमपि तामसम् । अज्ञानबहुलत्वात्किमु तदेवोक्तमिथ्याज्ञानबहुलमित्यपुनरुक्तिः । एकस्मिन्सर्वज्ञानं कार्ये जीवे पूर्णं ब्रह्मेति सक्तं ज्ञानं निर्युक्तिकं च । अतत्त्वार्थकल्पनायुक्तं अल्पज्ञानं च पृथक्पृथक्तामसानीति वा । मायावादे त्वेतानि समस्तानि । अन्यत्रापि त्वहैतुकत्वादिकं विरुद्धवादेषु समं सर्वेषु ॥२१-२२॥ 'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसे'त्युक्तत्वात् 'ये मे मतं' 'ये त्वेतदि'ति च तस्य मोक्षसाधनस्याकरणे प्रत्यवायस्य चोक्तेर्भगवदर्पितत्वेन सर्वकर्मकरणं तस्य विष्णोः सर्वपरमत्वज्ञानं च नियतमेवेति ज्ञायते । अध्यात्मचेतसेत्युक्तत्वात्तत्स्वरूपयाथार्थ्यज्ञानादि । 'ये तु सर्वाणि कर्माणी'त्येतस्मिंच्छ्लोकेऽध्यात्मचेतस्त्वस्य मत्पराः अनन्येनैव योगेन ध्यायन्त इति व्याख्यातत्वात् । एवं सर्वमपि भगवद्भक्तियुक्तमेव सात्विकम् ॥ २३ ॥ सर्वस्य भगवदधीनत्वज्ञानादेवानहंवादी ॥ २६ ॥ 'भगवद्भक्तिसामर्थ्यात्प्रकृष्टो न कृतो हि यः । स प्राकृतो दीर्घसूत्री कुर्यां पश्चादिति स्मरन्नि'ति शब्दतत्त्वे । प्राप्तकालस्य कर्मणो दीर्घकालेनैव कृतिं सूचयन्दीर्घसूत्रीत्यर्थः । 'अलसो दीर्घसूत्री च सत्वयुक्तामसो मतः । अयुक्तो राजसः स्तब्धः प्राकृतो नैकृतिकः शठः । एकैकेनैव दोषेण प्रोक्तस्तामसतामसः । दुर्नरत्वं च तिर्यक्त्वं तमश्चैतत्फलं क्रमादि'ति च ॥ २८ ॥ 'किञ्चिद्यथावद्धर्मादीनयथावच्च पश्यति । यया बुद्ध्या राजसी सा मिथ्यादृक्त्वेव तामसी'ति च । 'वैष्णवो भक्तियोगो यत्तद्युक्ता सात्विकी धृतिरि'ति च । विहितविपर्ययेत्यव्यभिचारिणी । स्वप्नं भयमित्यादि सर्वनिषिद्धोपलक्षणं । 'तत्तत्सात्विकमेव स्याद्यद्वृद्धाः प्रचक्षते । निन्दन्ति तामसं तत्तद्राजसं तदुपेक्षितमि'ति भागवते । 'महात्मानस्तु मां पार्थ' । 'अभयं सत्वसंशुद्धिरि'त्यादिना वृद्धाश्चोक्ताः ॥ ३०-३५ ॥ 'विष्णोः प्रसादात्स्वमनःप्रसादात्सात्विकं सुखमि'ति

पाद्मे ॥ ३७ ॥ सत्वं जीवजातम् । मुक्तानां गुणातीतत्वात्पृथिव्यां दिवि देवेषु चेति शेषः । 'यथेष्टं सञ्चरन्तोऽपि मुक्ता भूम्यादिगा न तु । ग्रामस्था अपि न ग्राम्या वैलक्षण्याद्धि सज्जनाः । नराधमास्तामसेषु सात्विकास्तत्र राजसाः । दैत्यभृत्या महादैत्या मुख्यतामसतामसाः । राजसास्तु नरास्तत्र विप्रा राजससात्विकाः । तत्रस्थ शुद्धसत्वास्तु परहंसाः प्रकीर्तिताः । हंसो बहूदः कुटिजो वनस्थो नैष्ठिको गृही । क्रमाद्रजोऽधिका बाह्यं कर्मैषामधिकं यतः । धर्माः परमहंसानां ब्राह्मा एव शमादिकाः । देवादेः कर्मबाहुल्यं न लिङ्गं रजसः क्वचित् । नहि विष्णोश्चलेत्तेषां मनः कर्मकृतामपि । अन्येषां चलचित्तत्वात्प्रायः स्यात्कर्म राजसम् । यदि तत्स्मारकं विष्णोर्विद्यात्सात्विकमेव तु । धर्मार्थहिंसनाग्निश्च विशेषो ब्रह्मचारिणः । पैतृकं चापि यतितो दारास्तु गृहिणस्ततः । असङ्गो ग्राम्यसंत्यागः पशुहिंसा गृहस्थतः । वनस्थस्य विशेषोऽयं सर्वेषामितरत्समम्' इति च । सात्विकाः स्वल्परजसः क्षत्रियाः सत्वराजसाः । वैश्याः शूद्रा अतिस्वल्पसत्वाधिक्येन तामसाः । ये तु भागवता वर्णास्तेषां भेदोऽयमीरितः । सत्वाधिकः पुल्कसोऽपि यस्तु भागवतः सदा । त्रैविद्यमात्रा विष्णोर्ये सर्वाधिक्ये ससंशयाः । अन्याधिक्यं न मन्यन्ते श्रीशाद्राजसतामसाः । अज्ञा विष्णौ द्वेषहीनाः सर्वे राजसतामसाः । पितृगन्धर्वपूर्वाश्च मुनयो देवता इति । सात्विकास्त्रिविधास्तत्र श्रेष्ठा एवोत्तरोत्तराः । देवा इन्द्रो विरिञ्चाद्या इति त्रेधैव देवताः । क्रमोत्तराः शिवो वाणी ब्रह्मा चैवोत्तरोत्तराः । सत्वसत्वमहासत्वसूक्ष्मसत्वश्चतुर्मुखः । यस्माद्यावद्विमुक्तिः स्यान्मुक्तावेवं सुखक्रम' इति च । विष्णौ किञ्चित्प्रीतियुक्तास्तामसमध्ये सात्विका नराधमा इत्यर्थः । राजसानां मध्ये सात्विका एव भागवता विप्रादयः । राजसस्य सात्विकेष्वेव शुद्धसात्विकाः किञ्चिद्रजोयुक्तसात्विकाः समरजोयुक्तसात्विकाः सत्वात्किञ्चिदूनतमोयुक्तसात्विका

इति वर्णभेदः। सत्वप्रधानत्वादेतानारभ्योत्तरोत्तरं सर्वेऽपि मोक्षयोग्याः। सत्वात्सञ्जायते ज्ञानमित्यादेः। 'सत्वाधिको मोक्षयोग्यो योग्योऽन्धतमसस्तथा। तम उत्तरो रजोभूयान्त्समो वा सृतिपात्रक' इति ॥४०॥ 'शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च। ज्ञानं-विज्ञानमास्तिक्यं विप्रकर्म स्वभावजम्। एते गुणाः किञ्चिदूना विप्रात्क्षत्रिय एव च। अधिका वा ब्राह्मणेभ्यः केषुचिच्चक्रवर्तिषु। ऋषयस्त्वेव विज्ञेयाः कार्तवीर्यादयो नृपाः। शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्। दानमीश्वरभावश्च क्षत्रियेऽन्ये गुणा अपि। क्षत्रियोनब्रह्मगुणो वैश्यः कृष्यादिजीवनः। तत ऊनः शमाद्यैर्यः शुश्रूषुः शूद्र उच्यते। अधिकाश्चेद्गुणाः शूद्रे ब्राह्मणादिः स उच्यते। ब्राह्मणोऽप्यल्पगुणकः शूद्र एवेति कीर्तितः। नरोऽपि यो देवगुणो देवो ज्ञेयो नृतां गत' इति च। 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्ये'ति वचनात्क्षत्रियादिष्वपि शमाद्यनुवृत्तिर्ज्ञायते। न हि शमादिकं विना तस्याभितोऽर्चनं भवति। सम्यक् शमादिभिरर्चनं ह्यभ्यर्चनम्। न च शमादीन्विना सिद्धिं विन्दति। 'यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमि'त्युक्तत्वाच्च। 'शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियनिग्रह' इति भागवते। न क्षत्रियादिभिरपि शौचतपःशमादिभिर्हीनैर्भवितव्यमिति तत्तद्धर्मेषूच्यते। युक्ता ह्येतैः सर्वगुणैर्जनकतुलाधारादयः। अतो युद्धेऽपलायनमैश्वर्यं च क्षत्रियस्य विशेषगुणौ। तौ च कृष्यादयो जीवनार्थं शुश्रूषा याजनं जीवनार्थं प्रतिग्रहश्चेत्येत एवान्येषां परधर्माः। 'शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं दानं च क्षत्रियेऽधिकाः। तद्धीना ब्राह्मणे तस्माद्वैश्ये शूद्रे ततोऽल्पकाः। अध्यापनं च शुश्रूषा जीवनार्थमृते सताम्। विप्रादिषु क्रमाज्ज्ञेयाः शूद्रस्याध्यापनं विना। तस्माच्छूद्रोऽल्पशुश्रूषुः स्वभावाजीवनं विना। एते नैसर्गिका भावाः स्याद्भावोऽन्योऽपि कुत्रचित्। बलाद्विरुद्धभावस्तु हेयः स्वाभाविकोऽपि यः। अनिसर्गोऽपि हि शुभो

वर्धनीयः प्रयत्नतः। यांजनैश्वर्यपूर्वास्तु नान्यैः कार्याः शुभा अपि। अपलायनं च शूद्राणां ब्रह्मक्षत्रार्थमिष्यत इति' च। 'प्रसह्य वित्ताहरणं शारीरो दण्ड एव च। अशिष्याणां शासनं च तथैवार्थविनाशनम्। एष ईश्वरभावः स्यान्न कार्यः क्षत्रियेतरैः। सर्वे विधर्मिणः शास्याः क्षत्रियैर्यत्नतः सदा। अङ्गाद्यहानिकृद्दण्डः शिष्येषु ब्राह्मणादिभिः। कार्यो देहेऽपि शिष्यश्च स्वामिना स्वेन वार्पितः। पुत्रानुजादयः सर्वे शिष्या एव निसर्गतः। गुरवश्चैव मित्राणि सखिसब्रह्मचारिणः। सम्बन्धिनश्च सर्वेऽपि तत्तद्योग्यतयाऽखिलैः। शिक्षणीयेषु भावेषु शिक्षणीयाः प्रयत्नतः। उन्मादे बन्धनाद्यैर्वा ताडनं न गुरोः क्वचित्। पापं चरन्तस्त्वन्येऽपि सर्वे दृष्टिपथं गताः। शक्तितो वारणीयाः स्युर्देशकालानुसारतः। तदुत्तमविरोद्धारः संत्याज्या गुरवोऽपि तु। यथाशक्त्यनुशास्यैव कालतोऽपि न चेच्छुभाः। विष्णौ परमभक्तस्तु न त्याज्यः शास्य एव च। शिक्षयंश्च गुरूञ्छिष्यो गुरुवन्नैव शिक्षयेत्। महान्तो नानुशास्याश्च विरुद्धाचरिता अपि। यदि च स्वाधिकानां ते विरोधं नैव कुर्वत' इत्यादि च। 'आपत्सु विप्रः क्षात्रं तु विशां वा धर्ममाचरेत्। क्षात्रासिद्धौ न शूद्रस्तु विप्रक्षत्रिययोः क्वचित्। क्षत्रियो ब्राह्ममापत्सु तदापत्सु विशामपि। क्षत्रियो विप्रधर्मोऽपि नैव भैक्ष्यप्रतिग्रही। वैश्य आपत्सु शौद्रं तु धर्ममेकं न चापरम्। शूद्र आपत्सु विड्धर्मा तदापत्सु च कारुकः। शूद्रस्तु वैश्यधर्मोऽपि नैव वेदाक्षरो भवेत्। अत्यापदि क्षत्रियोऽपि पादशुश्रूषणं विना। शौद्र-धर्मं चरन्विप्रक्षत्रियेषु न दुष्यति। येषु कर्मसु याच्यः स्यात्स्वामि-नापि न याचिता। शौद्राण्यपि स्वधर्मत्वे क्षत्रियस्यापदो यदि। आत्मनश्चेद्बलाधिक्यं सानुबन्धादपि प्रभोः। धर्मार्थे सेवतोऽर्थार्थे विप्र-धर्मादिकादरः। प्रभुणा याच्यवृत्तिस्तु निशेषेणापि धर्मभाक्। बाहो-र्बलाधिको यः स्यात्क्षत्रियो विद्ययाऽधिकः। विप्रो भागवतो चैतौ

सेशा लोकास्तयोरिम' इत्यादि व्यासस्मृतौ ॥ ४२-४८ ॥ नैष्कर्म्यसिद्धिं अनिष्टसर्वकर्मनाशाख्यसिद्धिम् ॥ ४९ ॥ वक्ष्यमाणप्रकारेण वर्तमानस्तदनन्तरं नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तो भूत्वा ब्रह्माख्याया महालक्ष्म्याः सकाशं यथाऽऽप्नोति तथा निबोध । 'मम योनिर्महद्ब्रह्म ।' 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहमि'त्युक्तत्वात् । 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मे'त्युक्त्वा 'मद्भक्तिं लभते परामि'ति वक्ष्यमाणत्वाच्च । 'सर्वपापक्षयादेहं त्यक्त्वा देवान् क्रमाद्व्रजन् । प्राप्य लक्ष्मीं तत्प्रसादात्पुनः स्वृद्धा हरौ यदा । भक्तिस्तया पुनर्ज्ञाने स्वृद्धे विष्णुं प्रपद्यते । अपरोक्षदृशो विष्णोः शरीरेऽपि सतः पुरा । त्यक्तदेहादिकस्यापि यावद्विष्णुं प्रपद्यते । तावद्गुणा विवर्धन्ते स्थिताः स्युः प्राप्य केशवमि'ति महावाराहे ॥५०॥ विमुच्य निर्ममः शान्तो नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तो भूत्वा ब्रह्मणि भूयाय भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ विहितानि सर्वकर्माण्यपि मद्व्यपाश्रयो भूत्वा सदा कुर्वाणः । न हि यथेष्टचरणे तात्पर्यमत्र । तथासति विहितकरणेऽपि समत्वात् 'मामनुस्मर युध्य च । ततः स्वधर्मं कीर्तिं चे'त्यादिप्रस्तुतविरोधः । अपिशब्दस्त्वेकमपि कर्मातदाश्रयेण न कार्यमित्यर्थे ॥ ५६ ॥ भगवत्संश्रितस्य त्रैविद्यस्य च मनसैव विशेष इत्याह । चेतसा सर्वकर्माणीति । स एव सर्वस्मात्परम इति भावोऽस्येति मत्परः । तत्र चित्तवृत्तिनिरोधोऽपि । बुद्धियोगः प्रत्याहारादिः ॥ ५७ ॥ प्रकृतिरीश्वरेच्छा । 'प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छाऽनन्त कथ्यत' इति वचनात् । एषु तु प्रकृत्यैव च कर्माणीत्यादिष्वपि युज्यते । तस्या एव हि मुख्यतो नियोक्तृत्वम् । स्वभावकर्मादिभिर्बद्धा । तदेवाह । ईश्वरः सर्वभूतानामिति ॥५९॥ 'निश्चितार्थः स तु ज्ञेयो यत्रात्मैव परोक्षतः । उच्यते विष्णुना यद्वत्तद्ब्रह्मेत्यादि कथ्यत' इति शब्दनिर्णये । मन्मना इत्युपसंहाराच्च ॥ ६१ ॥ शाश्वतं स्थानं वैकुण्ठादि । 'श्रीरेव लोकरूपेण विष्णोस्तिष्ठति सर्वदा । अतो हि वैष्णवा लोका नित्यास्ते चेतना

अपी'त्याग्नेये। 'न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्वं चे'त्याद्युक्तम् ॥६२॥ तत्वसारकथनं द्वाविमौ पुरुषावित्यत्रैवोपसंहृतम्। तत्त्वप्रशंसार्थमेव तद्बुद्धिप्रशंसा कृता। अत्र तु साधनसारोपसंहारः सर्वगुह्यतममिति। मन्मना इत्यादेः पूर्वमेवोक्तत्वाद्भूय इति। अर्थतस्त्वत्रापि विष्ण्वाधिक्यमेवोक्तं भवति ॥ ६४ ॥ अन्यसर्वधर्मान्परित्यज्येत्युक्तशेषत्वेन सर्वधर्मानितिवचनम्। मामेकं शरणं व्रजेत्यपि। मन्मना इत्याद्युक्तनिगमनात्मना तद्व्याख्यानम्। 'सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वं तत्र मनः सदा। सर्वाधिकप्रेमयुक्तं सर्वस्यात्र समर्पणम्। अखण्डा त्रिविधा पूजा तद्दत्यैव स्वभावतः। रक्षतीत्येव विश्वासस्तदीयोऽहमिति स्मृतिः। शरणागतिरेषा स्याद्विष्णौ मोक्षफलप्रदे'ति महाविष्णुपुराणे। अनादिजन्मकृतसर्वपापेभ्यः। अत्र प्राप्त्यभावात्। धर्मपरित्यागे पापपरित्यागस्य कैमुत्येनैव सिद्धत्वात् ॥ ६६ ॥ अतपस्कायैव न वाच्यम्। अशुश्रूषवे पुनश्चेति दोषाधिक्यमशुश्रूषोर्दर्शयितुं चशब्दः। एवमभक्ताय कदापि न वाच्यम्। कदाचिदल्पतपसोऽल्पशुश्रूषोरपि भक्त्याधिक्ये वाच्यं भवतीति कदाचनेतिशेषः। अभक्ताच्च न वाच्यमद्वयोरिति तत्रापि चशब्दः 'समुच्चये तथाधिक्ये न्यूनत्वे चः प्रयुज्यत' इति शब्दनिर्णये। 'अभक्तादपि पापः स्यादसूयुर्दोषदृग्यत' इति च पाद्मे ॥ ६७ ॥ सोऽपि मुक्तः। न च तस्मान्मनुष्येष्वित्युक्तेश्च मुक्तानां महत्तारतम्यं ज्ञायते। मनुष्येष्विति विशेषणात्तत्रापि देवानामाधिक्यं च। 'मुक्तिर्ज्ञात्वाऽपि विष्णुं स्याच्छास्त्रं श्रुत्वा ततोऽधिकम्। मुक्तौ सुखं तत्पठतस्ततोऽप्यधिकमिष्यते। व्याख्यातुस्तु समं मुक्तौ सुखं नान्यस्य कस्यचित्। ततोऽधिकं तु देवानां मुख्यव्याख्याकृतो यत' इति च ॥ ॥ ६७-७१ ॥ यथेच्छसि तथा कुर्वित्याक्षेपपरिहाराय करिष्ये वचनं तवेत्यनुसरति भगवन्तम् ॥ ७३ ॥ ६ ॥ नमस्ते वासुदेवाय प्रेयसां मे प्रियोत्तम। समस्तगुणसम्पूर्ण निर्दोषानन्ददायिने ॥ यस्य त्रीण्यु-

दितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं यद्तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् । वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥ निःशेषदोषरहित कल्याणाशेषसद्गुण । भूतिस्वयम्भुशर्वादिवन्द्यं त्वां नौमि मे प्रियम्॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयः समाप्तः ॥

